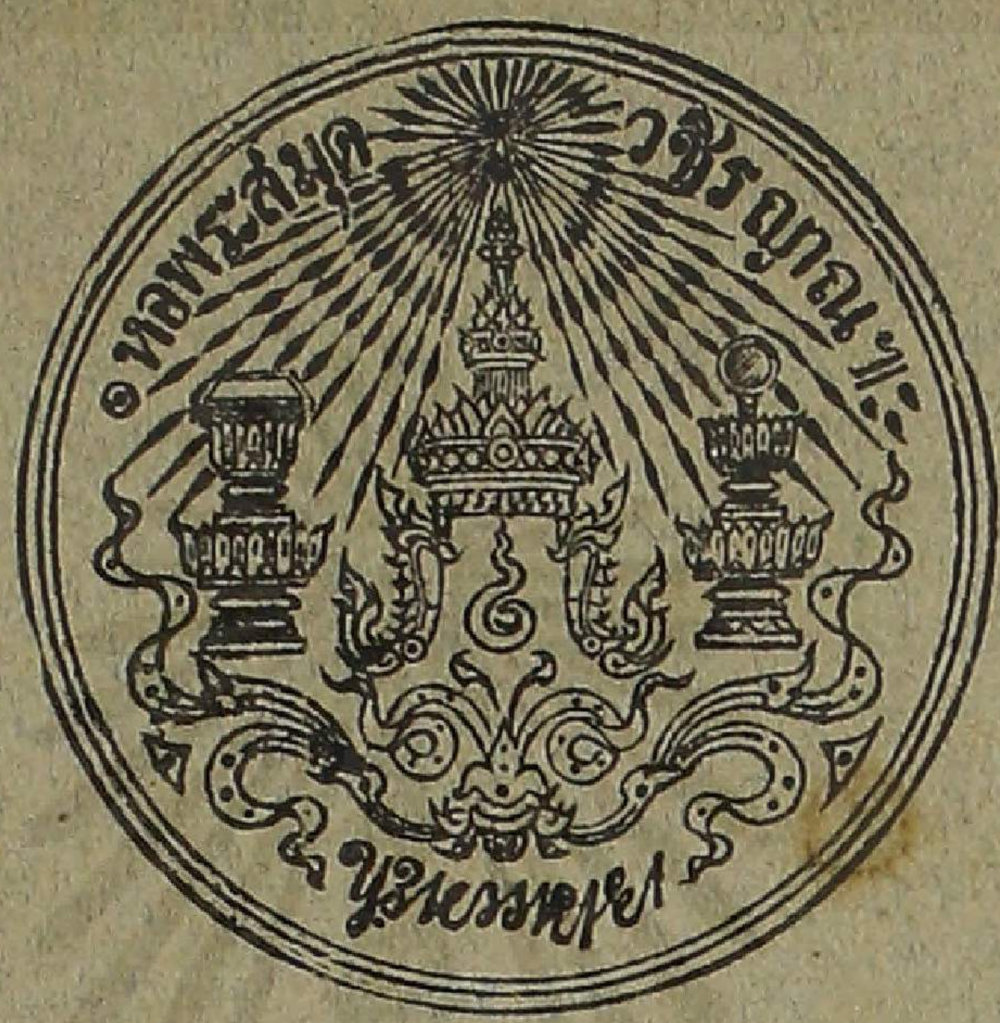

ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓

พิมพ์แจกในงานศพ

นางสุ่น ชาติโอสถ

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

959.35
ห55ป 2462
ฉ.1
ส72

ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓

พิมพ์แจกในงานศพ

นางสุ่น ชาติโอสถ

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หอสมุดหนังสืออนุสรณ์งานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร
๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

คำนำ

จางวางตรี พระยามหินทรเดชานุวัฒน์ ฯ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี มาแจ้งความแก่กรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครว่าพร้อมใจกับพี่น้อง คือ นางสาย อิศรางกูร ณกรุงเทพ นางนวล นิละนิธิ แลจางวางตรี พระยาไพศาลศิลปสาตร อธิบดีกรมศึกษาธิการ จะทำการปลงศพสนองคุณนางสุ่น ชาติโอสถ ผู้เปนมารดา มีความศรัทธาจะรับพิมพ์หนังสือหอพระสมุดวชิรญาณเปนของแจกในงานศพสักเรื่อง ๑ ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ ข้าพเจ้าจึงได้จัดหนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓ ให้พิมพ์ตามประสงค์

หนังสือที่รวบรวมพิมพ์เปนประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓ นี้มีตำนานวังน่าเรื่อง ๑ เทศนาบวรราชประวัติเรื่อง ๑ พระนามเจ้านายในพระราชวังบวร ฯ เรื่อง ๑ รวม ๓ เรื่องด้วยกัน เปนเรื่องข้างฝ่ายวังน่าทั้งนั้น ที่รวบรวมพิมพ์ไว้ในภาคเดียวกันเพื่อจะให้เรื่องอยู่เปนหมวดหมู่สดวกแก่ผู้อ่าน แลหนังสือทั้ง ๓ เรื่องนั้น มีอธิบายเฉภาะเรื่องดังจะกล่าวต่อไปนี้

เรื่องตำนานวังน่า ข้าพเจ้าแต่งใหม่ ประสงค์จะอธิบายเรื่องประวัติแลแผนที่วังน่า เวลาเปนพระราชวังของพระมหาอุปราชว่าเปนอย่างไร เหตุที่จะแต่งหนังสือเรื่องนี้ เพราะได้ยินผู้ศึกษาโบราณคดีปรารภกันถึงวัตถุสถานของโบราณ ซึ่งคนภายหลังรู้ไม่ได้ว่าเปนอย่างไร เช่นวังหลังเปนต้น เพราะไม่มีผู้ใดได้จดเรื่องราวเล่าแถลงไว้ แลปรารภต่อไปถึงวังน่า ว่าแม้ตัวผู้ที่เคยเห็นเมื่อบริบูรณ์ยังมีอยู่มากในบัดนี้ ถ้าไม่มีใครแต่งเรื่องตำนานไว้ ยิ่งนานไปก็จะยิ่งรู้ยากเข้าทุกที ว่าของเดิมเปนอย่างไร ความอันนี้เตือนใจข้าพเจ้าเวลาผ่านวังน่ามาหอพระ

สมุดฯ เนื่องๆ ครั้นเมื่อหาเรื่องหนังสือสำหรับพิมพ์แจกในงานศพหม่อมเทวาธิราช (ม.ร.ว. แดง อิศรเสนา ณกรุงเทพ) อยากจะให้เปนเรื่องเนื่องด้วยสกุลอิศรเสนา ข้าพเจ้าจึงได้แต่งเรื่องตำนานวังน่าตามที่ปรารภไว้ให้พิมพ์เปนครั้งแรก

เรื่องเทศนาบวรราชประวัตินั้น เปนเทศนาถวายในรัชกาลที่ ๕ ในงานสมโภชพระนคร อมรรัตนโกสินทร เมื่อสร้างมาได้ถึง ๑๐๐ ปี เมื่อปีมเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ ในงานพระราชกุศลส่วนบุพเปตะพลีครั้งนั้น โปรดให้ขอแรงข้าราชการผู้ใหญ่ทำกระจาดใหญ่ ตั้งที่ท้องสนามไชย บูชากัณฑ์เทศน์ ถวายที่ในพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า ๔ กระจาดคือ

เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เนื่องด้วยอปจายนจริยา กัณฑ์ ๑

เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ รัตนราชโกษาธิบดี ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์หม่อมเจ้าพระประภากร บวรวิสุทธิวงษ์ วัดบวรนิเวศน์ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เนื่องด้วยสุจริตจริยากถา กัณฑ์ ๑

เจ้าพระยารัตนบดินทร แต่ยังเปนเจ้าพระยาพลเทพ ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ถวายเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยญาติธรรมจริยา กัณฑ์ ๑

เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ทำกระจาดบูชากัณฑ์เทศน์ สมเด็จพระมหาสมณะ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเปนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายเทศนา พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วย บุพพทิสา นมัสน ธรรมจริยา กัณฑ์ ๑

ในข้างขึ้นเดือน ๘ ปีมเมียนั้น โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลเข้ากันทำกระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์กระจาด ๑ ตั้งที่น่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวร ฯ แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบุพเปตะพลีณพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ แลพระบรมวงษานุวงษ์ทั้งปวง สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัศวิหาร ถวายเทศนา พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ล่วงมาแล้วทั้ง ๓ พระองค์ เนื่องด้วยกตัญญูกตเวทิกถา กัณฑ์ ๑ เทศนากัณฑ์หลังนี้ที่พิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ เพราะเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ รัชกาล ที่กล่าวมาก่อน ได้พิมพ์แล้วทั้ง ๔ กัณฑ์ แต่เทศนากัณฑ์บวรราชประวัติยังหาได้เคยพิมพ์ไม่ แม้แต่ต้นฉบับเขียน หอพระสมุด ฯ ก็พึ่งไปได้มาจากสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ วัดโสมนัศวิหารในไม่ช้านัก จึงเห็นควรจะพิมพ์รักษาไว้อย่าให้สูญไปเสีย

พระนามเจ้านายในพระราชวังบวร ฯ นั้น คือบาญชีพระโอรสธิดาพระมหาอุปราชทั้ง ๕ รัชกาล เปนหนังสือหาฉบับยาก ไม่เคยพิมพ์มาแต่ก่อน ได้รวบรวมฉบับที่มีในหอพระสมุด ฯ มาสอบกัน แล้วคัดเรียบเรียงตามที่เข้าใจว่าถูกต้อง พิมพ์ให้ปรากฏเปนครั้งแรก

ข้าพเจ้าขออนุโมทนาในกุศลบุญราษีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญในการปลงศพสนองคุณมารดาด้วยความกตัญญูกตะเวที แลได้พิมพ์หนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓ นี้ ให้แพร่หลายด้วย.

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒

สารบาน

ตำนานวังน่า	น่า ๑
อธิบายคำว่า วังน่า	,, ๑
ตำนานวังน่า ครั้งกรุงเก่า	,, ๒
ตำนานวังน่า ในกรุงรัตนโกสินทร	,, ๑๖
ตำนานวังน่า ครั้งรัชกาลที่ ๑	,, ๑๖
ตำนานวังน่า ครั้งรัชกาลที่ ๒	,, ๑๔
ตำนานวังน่า ครั้งรัชกาลที่ ๓	,, ๕๔
ตำนานวังน่า ครั้งรัชกาลที่ ๔	,, ๕๙
ตำนานวังน่า ครั้งรัชกาลที่ ๕	,, ๗๘
อธิบายแผนที่วังน่า	,, ๘๖
ป้อมกำแพงวังน่า	,, ๘๗
ประตูวังน่า	,, ๘๘
สถานที่ต่าง ๆ ในวังน่า	,, ๙๑
ตำหนักในวังน่า	,, ๙๓
พระราชมณเฑียรในวังน่า	,, ๑๐๐
เทศนาบวรราชประวัติ	,, ๑๒๘
พระนามเจ้านายในพระราชวังบวรสถานมงคล	
พระนามพระโอรสธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท	,, ๑๕๔
พระนามพระโอรสธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์	,, ๑๖๓
พระนามพระโอรสธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ	,, ๑๗๓
พระนามพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าหยู่หัว	,, ๑๗๙
พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ	,, ๑๙๑

ตำนานวังน่า

๏ วังน่า คือพระราชวังอันเปนที่ประทับของพระมหาอุปราชแต่ก่อนมา เรียกในราชการว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" แต่คนทั้งหลายเรียกกันว่าวังน่ามาแต่ครั้งกรุงเก่า ถ้าจะค้นหาว่าเหตุใดจึงเรียกว่าวังน่า ดูเหมือนจะอธิบายได้ไม่ยาก เพราะตามศัพท์ความก็หมายว่า วังที่อยู่ข้างน่า คือน่าของพระราชวังหลวง ตามแผนที่กรุงเก่า วังจันทรเกษมซึ่งเปนที่ประทับของพระมหาอุปราชก็อยู่ทิศตวันออก ด้านน่าของพระราชวังหลวง อยู่ในที่ซึ่งสมควรเรียกได้ว่าวังน่าด้วยประการทั้งปวง แต่มีข้อปลาดอยู่ที่ ๆ ประทับของพระมหาอุปราช ไม่ได้เรียกว่าวังน่าแต่ในเมืองเรา พม่าเรียกพระมหาอุปราชของเขาว่า "อินแซะมิน" ภาษาพม่าอินแปลว่า วัง แซะ แปลว่าน่า มิน แปลว่าผู้เปนเจ้า รวมความว่าผู้เปนเจ้าของวังน่าก็ตรงกับวังน่าของเรา ยังเหล่าเมืองประเทศราชข้างฝ่ายเหนือเช่นเมืองเชียงใหม่เปนต้น เจ้าอุปราช เขาก็เรียกกันในพื้นเมืองว่า "เจ้าหอน่า" มาแต่โบราณ เหตุใดจึงเรียกพ้องกันดังนี้ดูน่าปลาดอยู่ จะว่าเพราะวังอุปราชพเอิญอยู่ข้างน่าวังหลวงเหมือนกันทั้งนั้นก็ใช่เหตุ เมื่อมาพิเคราะห์ดูตามหลักฐานในทางโบราณคดี เห็นว่าน่าจะเกิดขึ้นแต่ลักษณพยุหโยธาแต่ดึกดำบรรพ์ ที่จัดเปนทัพน่าแลทัพหลวง

พระมหากระษัตริย์ย่อมเสด็จเปนทัพหลวง ผู้ที่รองพระมหากระษัตริย์ถัดลงมา คือพระมหาอุปราชย่อมเสด็จเปนทัพน่า ไปก่อนกองทัพหลวงเปนประเพณี จึงเกิดเรียกพระมหาอุปราชว่าฝ่ายน่า แล้วเลยเรียกที่ประทับของพระมหาอุปราชว่า วังฝ่ายน่า แลย่อลงมาเปนวังน่าโดยสดวกปาก แต่คำว่า "วังน่า" นี้ ประเทศใดคงใช้เรียกกันจนเปนประเพณีเมืองอยู่ก่อน แล้วประเทศอื่นเอาอย่างมาใช้บ้าง จึงได้เรียกพ้องกันไปเปนหลายประเทศ ข้าพเจ้าเห็นว่า ที่เรียกที่ประทับของพระมหาอุปราชว่าวังน่า เห็นจะเกิดขึ้นที่เมืองพม่าก่อน พวกเจ้าประเทศมณฑลพายัพเอาอย่างมาแต่เวลาขึ้นอยู่กับพม่าเมื่อครั้งกรุงเก่า ส่วนที่ในเมืองไทยนี้มีจดหมายเหตุปรากฏที่แรกในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร (อยู่ในพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ) เรียกสมเด็จพระเอกาทศรถว่า "พระเจ้าฝ่ายน่า" แลต่อมาพบในจดหมายเหตุของพวกฮอลันดาเขียนในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถอีกฉบับ ๑ เรียกเจ้าฟ้าสุทัศน์ที่เปนพระมหาอุปราชว่า "เจ้าฟ้าฝ่ายน่า" คำฝ่ายน่าที่ปรากฏนั้น เห็นว่าเนื่องกับคำว่า วังน่า นั้นเอง เพราะเหตุใด จะอธิบายต่อไป

ตำนานวังน่าครั้งกรุงเก่า

ครั้งกรุงเก่าในชั้นแรก วังของพระมหาอุปราชจะตั้งอยู่ตรงที่ใด แลจะเรียกกันว่าอย่างไรไม่ปรากฏ เรื่องราวอันเปนมูลประวัติของวังน่าพึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ด้วยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมาตีเมืองไทย

คราวขอช้างเผือกเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๑๐๖ ยกเข้ามาทางด่านเมืองตาก แล้วตีหัวเมืองฝ่ายเหนือก่อน พระเจ้าหงษาวดียกกองทัพไปล้อมเมืองพิศณุโลก ซึ่งเปนราชธานีข้างฝ่ายเหนือ สมเด็จพระมหาธรรมราชารักษาเมืองต่อสู้ข้าศึกจนหมดกำลัง เพราะสิ้นเสบียงอาหารแลเกิดไข้ทรพิศม์ขึ้นที่ในเมือง จึงต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี ครั้นพระเจ้าหงษาวดียกลงมากรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมเปนไมตรี พระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะแล้ว เมื่อจะเลิกทัพกลับไป พระมหาธรรมราชาจึงต้องถวายพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือสมเด็จพระนเรศวร เวลานั้นพระชัณษาได้ ๙ ขวบไปเปนตัวจำนำอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าหงษาวดี ตามเยี่ยงอย่างประเทศราช สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปอยู่เมืองหงษาวดี ๖ ปี ครั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ราชสมบัติเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ ถวายพระสพรรณเทวีราชธิดาแก่พระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงยอมให้สมเด็จพระนเรศวรกลับคืนมา พระราชบิดาให้เสด็จขึ้นไปสำเร็จราชการฝ่ายเหนืออยู่ณเมืองพิศณุโลก ดำรงพระยศเปนพระยุพราช แลในเวลานั้นกรุงศรีอยุทธยาเปนประเทศราชขึ้นแก่กรุงหงษาวดี มีทางไมตรีสนิทสนม เปนเวลาที่นิยมถ่ายแบบอย่างแลประเพณีหงษาวดีเข้ามาใช้ในกรุงศรีอยุทธยาหลายอย่าง ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า น่าจะถ่ายคำอินแซะมินของพม่ามาแปลเปนภาษาไทย เรียกสมเด็จพระนเรศวรว่า "พระเจ้าฝ่ายน่า" เปนเดิมมา เพราะจะเรียกว่า "พระเจ้าวังน่า" ให้ตรงศัพท์อินแซะมินของพม่าก็ไม่ได้เสด็จอยู่ที่วังในกรุงศรีอยุทธยา ขัดอยู่ในทางภาษา จึงใช้คำว่า "ฝ่าย" แทน

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรครองเมืองพิศณุโลกอยู่นั้น เสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนกชนนียังกรุงศรีอยุทธยาเนือง ๆ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร (ฉบับพระราชหัดถเลขาเล่ม ๑ น่า ๑๐๒) ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับที่วังใหม่ ที่เรียกว่าวังใหม่นี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เปนผู้ได้สังเกตขึ้นก่อนว่ามิใช่ที่อื่น คือวังจันทรเกษมนั้นเอง สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างขึ้นเปนที่ประทับในกรุงศรีอยุทธยา จึงเรียกว่าวังใหม่ ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิศรภาพของเมืองไทยไม่ยอมขึ้นเมืองหงษาวดีต่อไป ต้องเตรียมต่อสู้ศึกหงษาวดีที่จะมาตีเมืองไทย สมเด็จพระนเรศวรทรงกวาดต้อนผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมารวบรวมกันในกรุงศรีอยุทธยา ให้เปนที่มั่นต่อสู้พม่าแต่แห่งเดียว จึงเสด็จลงมาประทับอยู่ที่วังจันทรเกษมแต่นั้นมา ข้าพเจ้าสันนิฐานว่าเห็นจะเกิดเรียกวังจันทรเกษมว่า "วังฝ่ายน่า" ฤๅ "วังน่า" มาแต่สมัยนี้ เพราะพระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวรนั้นประการ ๑ เพราะวังจันทรเกษมพเอิญอยู่ตรงด้านน่าของพระราชวังหลวงด้วยอีกประการ ๑ แต่ความเข้าใจของคนทั้งหลายมายึดถือเอาความข้อหลังนี้เปนเหตุที่เรียกว่าวังน่า จึงเรียกวังหลังขึ้นอีกวังหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏว่ามีในประเทศอื่น เพราะวังหลังในกรุงศรีอยุทธยาสร้างขึ้นที่สวนหลวงเดิมตรงบริเวณโรงทหารทุกวันนี้ อยู่ด้านหลังพระราชวังหลวง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชนั้นเหมือนกัน สร้างขึ้นให้เปนที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถใน

เวลาทำสงครามต่อสู้พม่า วังหลวงรักษาพระนครด้านเหนือ วังน่า รักษาพระนครด้านตวันออก วังหลังรักษาพระนครด้านตวันตก รักษา ลงมาบรรจบกับวังน่าข้างด้านใต้ เพราะข้างด้านใต้เปนที่น้ำฤก ข้าศึก เข้ามายาก ใช้เรือกำปั่นรบป้องกันได้ถนัด จึงเกิดมีพระราชวังหลวง วังน่า แลวังหลังแต่นั้นมา

ครั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสวรรคต สมเด็จพระนเรศวร เสด็จผ่านพิภพแล้ว ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับหลวง ประเสริฐว่า เสด็จประทับอยู่วังน่าอีก ๕ ปี จึงไปเฉลิมพระราชมณเฑียร ที่พระราชวังหลวง เหตุที่เรียกวังน่าในกรุงเก่าว่า "วังจันทรเกษม" จะเกิดขึ้นเมื่อใดข้าพเจ้ายังไม่ทราบ แต่เห็นมีเค้าเงื่อนอยู่ ที่พระราชวัง ที่เมืองพิศณุโลกนั้นเรียกว่าวังจันทร์ แม้คนทุกวันเดี๋ยวนี้ในเมืองนั้นก็ ยังทราบกันอยู่ บางทีจะเอานามวังจันทร์เดิมมาเรียกวังน่าในกรุงเก่า ในเวลาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประทับเมื่อผ่านพิภพแล้วก็เปนได้ เพราะ จะเรียกว่าพระราชวังหลวง ๆ ของเดิมก็มีอยู่ จะเรียกว่าวังน่าก็มิใช่ เปนที่มหาอุปราชประทับ แลบางทีจะเนื่องโดยเหตุอันเดียวกัน จึงเรียก สมเด็จพระเอกาทศรถว่าพระเจ้าฝ่ายน่า เพราะเสด็จอยู่วังหลังในเวลา นั้น ความสันนิฐานตามเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงษาวดารดังแสดง มานี้เปนอัตโนมัติของข้าพเจ้า บางทีอาจจะผิดได้ เพราะฉนั้นท่าน ทั้งหลายอย่าเพ่อถือเอาเปนหลักฐานไปทีเดียว.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปอยู่พระราชวังหลวงแล้ว เข้าใจว่าสมเด็จพระเอกาทศรถเห็นจะเสด็จไปประทับอยู่ที่วังจันทรเกษม เพราะเปนที่สำคัญในการรักษาพระนคร แลสมเด็จพระนเรศวรนั้นหามีพระราชโอรสไม่ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราชโอรส ๒ พระองค์ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ใหญ่ได้เปนพระมหาอุปราช คงเสด็จอยู่วังจันทรเกษม เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์พระองค์น้อยเห็นจะประทับอยู่วังหลัง ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ในจดหมายเหตุของฮอลันดาว่า) มีน้องยาเธอพระองค์ ๑ แต่ไม่ได้เปนพระมหาอุปราช จะประทับอยู่ที่ไหนไม่มีเค้าเงื่อนที่จะรู้ได้ ส่วนพระเจ้าลูกเธอ เวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตล้วนยังทรงพระเยาว์ เข้าใจว่าประทับอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมวังน่าจึงว่างตลอดทั้งรัชกาล ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ ๑ ทรงตั้งให้เปนพระศรีสุธรรมราชา ปรากฏว่าพระราชทานบ้านหลวงที่ตำบลข้างวัดสุทธาวาศให้เปนวัง ส่วนพระเจ้าลูกเธอก็ล้วนยังทรงพระเยาว์เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น วังน่าจึงว่างมาอีกรัชกาลหนึ่ง เพราะไม่ได้ทรงตั้งพระมหาอุปราช จนเมื่อจะสวรรคตจึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าไชย (เชษฐา) พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ ๙ เดือน สมเด็จพระนารายน์ราชอนุชาก็ลอบหนีออกจากพระราชวังหลวง ไปคบคิดกับพระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอาว์ ชิงราชสมบัติได้จากเจ้าฟ้าไชย พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติ ทรงตั้งสมเด็จพระนารายน์ราช

ภาคินัยเปนพระมหาอุปราช เสด็จไปประทับอยู่วังน่าตามตำแหน่ง ต่อมาไม่ช้าก็เกิดรบพุ่งกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช เมื่อสมเด็จพระนารายน์ได้ราชสมบัติแล้ว เสด็จประทับอยู่ที่วังน่าต่อมาอีกหลายปี บางทีจะเรียกว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" ขึ้นในตอนนี้ โดยเหตุสมเด็จพระนารายน์มิใช่ได้ราชสมบัติเพราะอาไศรยวังน่าเปนที่มั่นก็เปนได้ ต่อมาเมื่อโปรดให้รื้อพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทในพระราชวังหลวงลงทำใหม่ เปลี่ยนนามเปนพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทรแล้ว[๑] จึงเสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังหลวง พระราชทานวังหลังให้พระไตรภูวนาทิตยวงษ์น้องยาเธอประทับอยู่ เมื่อสำเร็จโทษพระไตรภูวนาทิตยวงษ์แล้ว พระราชทานให้เจ้าฟ้าอภัยทศน้องยาเธออีกพระองค์ ๑ เสด็จอยู่[๒] แต่วังน่านั้น ตั้งแต่สมเด็จพระนารายน์มหาราชเสด็จไปประทับในพระราชวังหลวงแล้วก็ว่างมา ด้วยไม่ได้ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดเปนพระมหาอุปราชจนตลอดรัชกาล.

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า มีแบบแผนในราชประเพณีตั้งขึ้นใหม่เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์อย่างหนึ่ง ซึ่ง

---

๑ พระที่นั่งเบญจรัตน ฯ มีชื่อในหนังสือพระราชพงษาวดาร จนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแล้วเงียบหายไป สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริห์ว่าจะเปนชื่อเก่าของพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทรนั้นเอง พิเคราะห์ดูฝีมือที่ก่อก็เปนของชั้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ แลปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าตั้งพระบรมศพสมเด็จพระนารายน์ที่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร จึงรู้ได้ว่ารื้อพระที่นั่งเบญจรัตนสร้างใหม่ในแผ่นดินนั้น.

๒ ในหนังสือพระราชพงษาวดารวา เจ้าฟ้าอภัยทต เปนพระราชโอรสสมเด็จพระนารายน์นั้นผิดไป สมเด็จพระนารายน์มีแต่พระราชธิดา พระราชบุตรหามีไม่

เรียกกันต่อมาว่า "ตั้งกรมเจ้านาย" แต่เดิมมาขัตติยยศซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเจ้านาย เปนตำแหน่งเฉภาะพระองค์ เช่นเปนพระราเมศวร พระบรมราชา พระอินทราชา พระอาทิตยวงษ์ ส่วนพระองค์หญิงก็มีพระนามปรากฏเปน พระสุริโยไทย พระวิสุทธิกระษัตริย์เปนต้น ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มีเหตุเปนอริกับพระเจ้าน้องยาเธอ จึงไม่ได้ทรงสถาปนาขัตติยยศพระองค์หนึ่งพระองค์ใด พระราชโอรสก็ไม่มี (มีจดหมายเหตุฝรั่งกล่าวว่า เมื่อพระอรรคมเหษีทิวงคต สมเด็จพระนารายน์มีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการในพระมเหษีคงอยู่แก่เจ้าฟ้าราชธิดา) จึงโปรดให้รวบรวมข้าราชการจัดตั้งขึ้นเปนกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมเปนที่หลวงโยธาเทพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสุดาวดีราชธิดา แลให้จัดตั้งอีกกรมหนึ่งเจ้ากรมเปนที่หลวงโยธาทิพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าศรีสุพรรณอย่างเดียวกัน เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้นจึงปรากฏพระนามตามกรมว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ เปนปฐมเหตุที่จะมีเจ้านายต่างกรมสืบมาจนทุกวันนี้.

เมื่อสมเด็จพระนารายน์มหาราชเสด็จสวรรคต ราชสมบัติได้แก่พระเพทราชา ทรงตั้งหลวงสรศักดิราชโอรสเปนพระมหาอุปราช ให้เสด็จอยู่วังน่าตามตำแหน่ง แลตั้งนายจบคชประสิทธิผู้มีความชอบช่วยให้ได้ราชสมบัติขึ้นเปนเจ้าอีกพระองค์ ๑ พระราชทานวังหลังให้เปนที่ประทับ แล้วจึงให้บัญญัตินามเรียกสังกัดวังน่าว่ากรมพระราชวัง

บวรสถานมงคล แลให้เรียกสังกัดวังหลังว่า กรมพระราชวังบวรสถานภิมุขมีขึ้นเปนทีแรก ตามแบบกรมหลวงโยธาทิพแลกรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชนั้น เข้าใจว่าที่วังหลังจะได้ชื่อว่า พระราชวังบวรสถานภิมุขมีมาแต่ครั้งนี้ แต่ที่คนเรียกพระองค์พระมหาอุปราชว่าวังน่าก็ดี ฤๅกรมพระราชวังบวร ฯลฯ ก็ดี เปนแต่เรียกกันตามสดวกปาก เหมือนอย่างเรียกเจ้านายในกรุงรัตนโกสินทรนี้ว่า วังบูรพา แลกรมอื่น ๆ เช่นกรมพระพิพิธเปนต้นในทุกวันนี้ ที่จริงในทางภาษาไม่เปนชื่อเอกชน แต่ก่อนเขาจึงเติมคำ "พระเจ้า" ฤๅ "เจ้า" ฤๅ "เสด็จ" เข้าข้างน่า ยังใช้ในราชการมาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อไทยทำหนังสือกับอังกฤษยังเขียนในบันทึกว่า "ทำต่อน่าพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสรินทรรักษ์" ดังนี้

ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าเพ็ชรพระองค์ใหญ่เปนพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังน่าตามตำแหน่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพรพระองค์น้อยทรงตั้งเปนพระบัณฑูรน้อย จะเปนด้วยทรงรังเกียจตำแหน่งกรมพระราชวังหลัง ด้วยเมื่อตั้งนายจบคชประสิทธิ เปนอยู่ได้ไม่ยืดยาวต้องสำเร็จโทษ ฤๅจะยกย่องพระยศให้สูงขึ้นเสมอกับพระมหาอุปราชอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ แต่พระบัณฑูรน้อยจะเสด็จประทับวังไหน แลข้าราชการในสังกัดกรมพระบัณฑูรน้อยจะมีทำเนียบแลนามขนานอย่างไรหาทราบไม่

สมเด็จพระเจ้าเสือสวรรคต พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้ครองราชสมบัติ (มีจดหมายเหตุฝรั่งว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือจะสวรรคตนั้น เปนเวลาทรงขัดเคืองพระมหาอุปราช จึงทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานพระบัณฑูรน้อย ครั้นสมเด็จพระเจ้าเสือสวรรคตแล้ว พระบัณฑูรน้อยถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาพระมหาอุปราช) จึงทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเปนพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังน่าต่อมาตามตำแหน่ง สมเด็จพระเจ้าท้ายสระมีพระราชโอรสเปนเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้านเรนทร เปนกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ รองลงมาถึงเจ้าฟ้าอภัย แล้วเจ้าฟ้าปรเมศวร์ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะใคร่ให้ราชสมบัติได้แก่พระราชโอรส แต่เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ไม่เต็มพระไทยที่จะเปนผู้รับราชสมบัติ ด้วยเห็นว่าพระมหาอุปราชมีอยู่ (ฝรั่งว่า เพราะเห็นว่าราชสมบัติเปนของพระเจ้าอาว์ถวาย เมื่อสิ้นรัชกาลแล้วควรคืนเปนของพระเจ้าอาว์) ครั้นออกทรงผนวชก็เลยไม่สึก เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะสวรรคต จึงมอบราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสที่ ๒ พระมหาอุปราชไม่ยอมเกิดรบพุ่งกันขึ้นเปนศึกกลางเมือง พระมหาอุปราชมีไชยชนะจึงได้ราชสมบัติ

เมื่อพระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐเสด็จผ่านพิภพนั้น ทำพระราชพิธีปราบดาภิเศกที่วังน่า แล้วเสด็จประทับอยู่ที่วังน่าต่อมาอีก ๑๔ ปี มิได้เสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวง

ถ้าเวลามีการพระราชพิธีก็เสด็จไปเฉภาะงาน สิ้นงานแล้วก็เสด็จกลับไปวังจันทรเกษม (ความที่กล่าวข้อนี้ จะเห็นได้ในจดหมายเหตุงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์แล้วนั้น) แลตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ทรงตั้ง ปล่อยให้ว่างอยู่ถึง ๑๐ ปี ชรอยจะขัดข้องในพระราชหฤไทยที่จะเลือกในระหว่างเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ซึ่งเปนพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ กับพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ซึ่งมีความชอบไม่แย่งชิงราชสมบัติเมื่อเวลามีโอกาศนั้น จึงเปนแต่โปรดให้ตั้งกรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เปนกรมขุนเสนาพิทักษ์ มาจนถึงปีระกา พ. ศ. ๒๒๘๔ (เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เห็นจะสิ้นพระชนม์) จึงได้พระราชทานอุปราชาภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เปนพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวง เพราะสมเด็จพระบรมชนกนารถเสด็จประทับอยู่ที่วังน่า ครั้นปีชวด พ. ศ. ๒๒๘๗ เกิดเพลิงในวังน่า พระราชมณเฑียรไฟไหม้เสียเปนอันมาก สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐจึงเสด็จมาอยู่พระราชวังหลวง ประทับที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เอาพระที่นั่งทรงปืนข้างท้ายวังเปนที่เสด็จออก ครั้นปลูกสร้างพระราชมณเฑียรใหม่ในวังน่าแล้ว จึงโปรดให้พระมหาอุปราชเสด็จไปอยู่วังน่าตามตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์เปนพระมหาอุปราชอยู่ ๑๔ ปี มีความผิดต้องรับพระราชอาญา เลยทิวงคตในระหว่างโทษ วังจันทรเกษมก็ว่างแต่นั้นมาจนตลอดสมัยครั้งกรุงเก่า

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐมีพระราชโอรสเปนเจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้าเอกทัศ เปนกรมขุนอนุรักษ์มนตรีพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าอุทุมพร เปนกรมขุนพรพินิตพระองค์ ๑ ถึงปีฉลู พ. ศ. ๒๓๐๐ จะทรงตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตพระราชโอรสพระองค์น้อยเปนพระมหาอุปราช เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตกราบทูลขอพระองค์ ว่าพระเชษฐายังมีอยู่ สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐรับสั่งว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้นโฉดเขลาจะปกครองรักษาแผ่นดินไม่ได้ อยู่ก็กีดขวาง ให้ไปทรงผนวชเสีย เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ต้องออกทรงผนวช จึงพระราชทานอุปราชาภิเศกแก่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตให้เปนพระมหาอุปราช แล้วให้เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังหลวง มิได้เสด็จขึ้นไปอยู่วังน่า เจ้าฟ้าอุทุมพรกรมขุนพรพินิตเปนพระมหาอุปราชอยู่ปีเดียว สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐก็สวรรคต

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรขึ้นผ่านพิภพนั้น ผลแห่งความอริกันในพระราชวงษ์ อันมีมูลมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐก็มาปรากฏเปนเหตุการณ์เกิดขึ้น ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐมีพระเจ้าลูกยาเธอเกิดด้วยพระสนม ที่พระชัณษาเปนผู้ใหญ่อยู่ ๔ พระองค์ เปนกรมหมื่นเทพพิพิธพระองค์ ๑ กรมหมื่นจิตรสุนทรพระองค์ ๑ กรมหมื่นสุนทรเทพพระองค์ ๑ กรมหมื่นเสพภักดีพระองค์ ๑ กรมหมื่นเทพพิพิธชอบพอกับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ แต่อีกสามกรมนั้นเปนอริ จึงหาเหตุร้ายฟ้องร้องกรมพระราชวังบวร ฯ จนต้องรับพระราชอาญา แลเลยทิวงคตเปนที่สุด เจ้าฟ้าพระอนุชาของ

กรมพระราชวัง ฯ ทั้ง ๒ พระองค์ก็เปนอริกับเจ้าสามกรมนั้นต่อมา แต่เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ทรงพระเยาว์กว่าเจ้าสามกรมมาก ครั้นสิ้นกรมพระราชวังบวร ฯ แล้วเจ้าสามกรมก็ทนงองอาจไม่ยำเกรง ด้วยถือว่าเจ้าฟ้า ๒ พระองค์ยังเปนเด็ก ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐจึงเกิดแตกกันเปนสองพวก ๆ เจ้าสามกรมพวก ๑ พวกเจ้าฟ้าพวก ๑ น่าจะเปนด้วยเหตุนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐจะทรงตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเปนพระมหาอุปราช จึงกราบทูลขอพระองค์เพราะเกรงจะเกิดอริขึ้นในเจ้าฟ้าด้วยกันเองอีกชั้น ๑ การก็เปนดังนั้นจริงเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐประชวรหนัก พอรู้กันว่าจะไม่คืนดีได้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ลอบลาผนวชกลับเข้ามาอยู่ในพระราชวังหลวง พอสวรรคต เจ้าสามกรมก็ตั้งท่าจะกำเริบ พระมหาอุปราชได้เปรียบด้วยเปนผู้ที่รับราชสมบัติ จึงเข้ากันกับเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ช่วยกันจับเจ้าสามกรมสำเร็จโทษเสีย ครั้นเสร็จปราบเจ้าสามกรม พระมหาอุปราชได้ทำการพระราชพิธีปราบดาภิเศกแล้ว ก็เกิดความลำบากขึ้น ด้วยเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีที่ลาผนวชออกมาเสด็จขึ้นอยู่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทรโดยพลการ ทำท่วงทีเปนทำนองพระเจ้าแผ่นดิน หวังจะให้สมเด็จพระอนุชา ฯ ถวายราชสมบัติ ให้เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ไม่อ่อนน้อมต่อสมเด็จพระอนุชาธิราชฉันพระราชามหากระษัตริย์สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจะทำอย่างไรก็ขัดอยู่ ด้วยเปนสมเด็จพระเชษฐาธิบดีร่วมพระราชชนนีอันเดียวกัน เกรงสมเด็จพระชนนีด้วยอีกชั้น ๑

ห้องสมุดหนังสืออนุสรณ์งานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร ๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

(ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า) พเอิญพระชัณษาสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรครบอุปสมบทในปีนั้น ครั้นเสวยราชย์มาได้ ๓ เดือนเศษก็ทูลถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชอยู่ณวัดประดู่โรงธรรม เจ้าฟ้าเอกทัศกรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ทำพิธีราชาภิเศกขึ้นครองราชสมบัติต่อมา ในแผ่นดินนั้นจึงปรากฏมีพระมหากระษัตริย์เปน ๒ พระองค์ คนทั้งหลายเรียกกันว่า ขุนหลวงพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทรพระองค์ ๑ ขุนหลวงหาวัดพระองค์ ๑ แต่ไม่ได้มีพระมหาอุปราชตลอดมาจนเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึกเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๓๑๐

เรื่องตำนานวังน่าครั้งกรุงเก่า ถ้ากล่าวแต่เนื้อความโดยสังเขป วังน่าแรกมีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๑๑๕ เข้าใจว่าแรกเรียกว่าวังจันทรเกษมนั้นในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แล้วมาเรียกว่าพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช วังน่าได้เปนที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ๓ ครั้ง คือในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐครั้ง ๑ พระมหาอุปราชที่ได้เสด็จประทับที่วังจันทรเกษมมี ๘ พระองค์ คือ สมเด็จพระนเรศวรพระองค์ ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ ๑ สมเด็จพระนารายน์พระองค์ ๑ พระเจ้าเสือ (เปนแรกที่ปรากฏพระนามว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) พระองค์ ๑ พระเจ้าท้ายสระพระองค์ ๑ พระเจ้าบรมโกษฐพระองค์ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ (เปนที่สุด) พระองค์ ๑

พระราชมณเฑียรสถานที่ต่าง ๆ ในวังจันทรเกษม ซึ่งเปนของเก่าสร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แลสมเด็จพระนารายน์มหาราช ตลอดมาจนสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ เห็นจะเปนอันตรายสูญไปเสียเมื่อไฟไหม้ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐโดยมาก ที่สร้างใหม่ชั้นหลังสำหรับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ เข้าใจว่าเห็นจะทำแต่เปนสถานประมาณพอเสด็จอยู่ได้ หมดของดีงามมาแต่ครั้งนั้นชั้นหนึ่งแล้ว ครั้นเสียกรุงเก่า วังจันทรเกษมเปนที่ทิ้งร้างทรุดโทรมมาอีกกว่า ๘๐ ปี ทั้งรื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงพระนครรัตนโกสินทรเมื่อในรัชกาลที่ ๑ แลรื้อเอามาสร้างพระอารามเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เสียเปนอันมาก พึ่งมาสถาปนาเปนพระราชวังขึ้นอีกเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะฉนั้นแผนที่เดิมจะเปนอย่างไรจึงทราบไม่ได้ทีเดียว สิ่งซึ่งสร้างในวังจันทรเกษมเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ที่ทราบว่าสร้างตามแนวรากของโบราณมีแต่หมู่พระที่นั่งพิมานรัถยาอันเปนที่ว่าการมณฑลกรุงเก่าอยู่บัดนี้แห่ง ๑ พระที่นั่งพิไสยศัลลักษณ์ (หอสูง) อีกแห่ง ๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ขุดพบแนวพระราชมณเฑียรอยู่ตรงโรงเรียนข้างหลังวังจันทรเกษมอีกแห่ง ๑ กับฐานระหัดน้ำยังอยู่ที่ริมเขื่อนตรงมุมวังข้างใต้ก็เปนของครั้งกรุงเก่าอีกอย่าง ๑ แต่เล่ากันมาว่าเขตรวังน่าเดิมกว้างกว่าแนวกำแพงวังเดี๋ยวนี้มาก วัดเสนาศนาราม (แต่ก่อนเรียกว่าวัดเสือ) วัดขมิ้น (อยู่ในบริเวณเรือนจำใหม่) ๒ วัดนี้ว่าอยู่ในเขตรวัง ครั้งกรุงเก่าเปนวัดไม่มีพระสงฆ์ เรื่องตำนานวังน่าครั้งกรุงเก่า มีเนื้อความตามที่ได้ทราบดังกล่าวมานี้ ต่อมาในครั้งกรุงธนบุรี ไม่มีพระมหาอุปราช ในกรุงธนบุรีจึงมิได้มีวังน่า ฯ

ตำนานวังน่า ในกรุงรัตนโกสินทร

๏ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จผ่านพิภพ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเปนพระมหาอุปราชแล้ว ทรงสร้างพระนครใหม่ข้างฝั่งแม่น้ำฟากตวันออก จึงสร้างพระราชวังหลวงแลพระราชวังบวร ฯ ขึ้นใหม่ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ พร้อมกันทั้งสองวัง แต่ที่ซึ่งจะสร้างพระราชวังใหม่เปนที่มีเขตรจำกัด เพราะแผนที่กรุงธนบุรีเอาแม่น้ำไว้กลาง ตั้งกำแพงเมืองทั้งสองฟาก คลองตลาดทุกวันนี้เปนคูเมืองข้างฟากตวันออก พื้นที่ในบริเวณกำแพงเมืองเดิมข้างฝั่งตวันออก มีที่ผืนใหญ่พอจะสร้างพระราชวังได้แต่ ๒ แปลง คือที่แต่วัดโพธารามยืนมาข้างเหนือจนถึงวัดสลักแปลง ๑ แต่วัดสลักขึ้นไปจนถึงปากคลองคูเมืองข้างเหนืออีกแปลง ๑ ไม่มีที่อื่นที่จะสร้างพระราชวังนอกจากที่ ๒ แปลงนี้ จึงตั้งพระราชวังหลวงในที่แปลงใต้ แลตั้งพระราชวังบวรสถานมงคลในที่แปลงข้างเหนือ เพราะเหตุนี้พระราชวังหลวงกับวังน่าในกรุงรัตนโกสินทรจึงอยู่ใกล้ชิดกัน ไม่เหมือนที่กรุงเก่า ครั้นต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเปนกรมพระราชวังหลัง พระราชวังหลังก็ต้องไปตั้งที่ปากคลองบางกอกน้อยฟากข้างโน้น ผิดแผนที่ครั้งกรุงเก่า เปนแต่เอาชื่อมาเรียกว่าวังหลังให้เหมือนประเพณีครั้งกรุงเก่าเท่านั้น.

พระราชวังที่สร้างในกรุงรัตนโกสินทรนี้ ถ่ายแบบอย่างพระราชวังกรุงเก่ามาสร้างทั้งพระราชวังหลวงแลวังน่า มีคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่ามาว่า พระราชวังหลวงสร้างหันน่าวังขึ้นเหนือน้ำ เอาพระฉนวนน้ำไว้ข้างซ้ายวัง ตามแผนที่พระราชวังหลวงที่กรุงเก่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทดำรัสว่าไม่ถูกทิศ พระราชวังที่กรุงเก่าหันน่าวังไปทางทิศตวันออก ให้สร้างพระราชวังบวร ฯ หันน่าไปทางทิศตวันออก พระฉนวนน้ำวังน่าจึงกลับไปอยู่ข้างหลังวัง เพราะแม่น้ำที่กรุงเก่าอยู่ทางทิศเหนือพระราชวังหลวง แลอยู่ทางทิศตวันออกวังจันทรเกษม แต่แม่น้ำที่กรุงรัตนโกสินทรอยู่ข้างทิศตวันตกของที่สร้างพระราชวัง จึงเปนเหตุให้แตกต่างกันไปได้ดังกล่าวมา แต่ส่วนแผนที่ข้างภายในพระราชวัง ถ้าใครเคยได้เที่ยวเดินดูในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่า ตั้งแต่เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ขุดที่ตกแต่งมาแล้ว สังเกตดูก็จะเห็นได้ว่าพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพ ฯ นี้ ถ่ายแผนที่ข้างตอนน่ามาสร้างเหมือนกันไม่เพี้ยนผิด คือวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ตรงที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ หมู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอยู่ตรงพระวิหารสมเด็จ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เว้นเสียองค์ ๑ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอยู่ตรงพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ถึงศาลาลูกขุนแลที่ขึ้นเขตรกำแพงพระราชวังชั้นกลางชั้นในก็ตรงกัน ส่วนพระราชวังบวร ฯ นั้น จะได้ถ่ายแบบวังน่าที่กรุงเก่าข้างฤๅอย่างไรหาทราบไม่ ด้วยของเดิมไม่มีอะไรเหลืออยู่พอจะตรวจ

เทียบ แต่ทราบได้แน่ว่า ที่ตรงสิ่งสำคัญนั้นถ่ายแบบพระราชวังหลวงกรุงเก่าตอนข้างด้านหลังมาสร้าง ถ้าสังเกตดูในแผนที่วังน่าที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ที่ตรงสระสี่เหลี่ยมมีเกาะกลาง จะเห็นได้ว่าถ่ายแบบสระพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์มาสร้าง แลพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน (อันเปนพิพิธภัณฑ์สถานทุกวันนี้) อยู่ตรงกับแผนที่พระที่นั่งทรงปืนในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่า แลยังมีคนเรียกพระที่นั่งศิวโมกข์ ว่าพระที่นั่งทรงปืนอยู่จนทุกวันนี้ ความที่กล่าวมาว่าตามที่จะแลเห็นหลักฐานเปนที่สังเกตได้แน่นอนในปัจจุบันนี้ แต่เมื่อแรกสร้างเห็นจะมีอะไรที่ถ่ายแบบอย่างมาอีกหลายสิ่ง แต่รื้อแลแปลงไปเสียแล้วจึงรู้ไม่ได้

การสร้างพระราชวังในกรุงรัตนโกสินทร ทั้งพระราชวังหลวงแลวังน่าไม่ได้สร้างสำเร็จในคราวเดียว แรกลงมือสร้างเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เปนการเร่งรัดด้วยจะทำพระราชพิธีปราบดาภิเศก กำแพงพระราชวังใช้แต่ปักเสาไม้ระเนียด พระราชมณเฑียรก็ทำแต่ด้วยเครื่องไม้มุงจาก พอเสด็จประทับชั่วคราวทั้งพระราชวังหลวงวังน่า พระราชวังหลวงเวลาปลูกสร้างไม่ถึงสองเดือนก็ถึงพระฤกษ์พระราชพิธีปราบดาภิเศก เสด็จมาเฉลิมพระราชมณเฑียรเมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๘ บุรพาสาธ ขึ้น ๔ ค่ำ พระมหาอุปราชจะได้เสด็จจากพระนิเวศน์เดิม อันอยู่ตรงป้อมพระสุเมรุทุกวันนี้ มาเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวรสถานมงคลที่สร้างใหม่เมื่อวันใดยังไม่พบจดหมายเหตุ แต่มีหลักฐานที่ยุติได้เปนแน่ ว่าเสด็จมาภายในเดือน ๘ บุรพาสาธ ปีขาลจัตวาศกนั้นเอง ด้วยมี

จดหมายเหตุปรากฏว่า ปฤกษาความชอบตั้งกรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอแลตั้งข้าราชการทั้งหลายเมื่อเดือน ๘ อุตราสาธ การอันนี้ต้องอยู่ภายหลังพระราชพิธีอุปราชาภิเศก.

ครั้นเสด็จมาประทับอยู่ในพระราชวังใหม่แล้ว จึงลงมือปลูกสร้างสิ่งซึ่งเปนของถาวรต่อมา ทั้งพระราชวังหลวงแลวังน่าด้วยกัน ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า การสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทรแลพระราชวังหลวง สร้างอยู่ ๓ ปี สำเร็จเมื่อในปีมะเสง พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์แล้วสมโภชพระนครต่อกันไป เชื่อได้ว่าพระราชวังบวร ฯ ก็คงสร้างสำเร็จ แลได้มีการฉลองเนื่องในงานสมโภชพระนครคราวนั้นด้วย แต่หากไม่ปรากฏจดหมายเหตุรายการแก่ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดารจึงมิได้พรรณาไว้ด้วย แต่การก่อสร้างในชั้นนั้น ทั้งพระนคร ฯ แลพระราชวัง สิ่งซึ่งก่อสร้างเปนของก่ออิฐถือปูน เฉภาะแต่ป้อมปราการสำหรับป้องกันข้าศึกศัตรู ส่วนพระราชมณเฑียรแลสถานที่นอกจากนั้นทำด้วยเครื่องไม้แทบทั้งนั้น แม้ซุ้มประตูเมืองแลประตูพระราชวังก็เปนเครื่องยอดทำด้วยไม้ ที่สุดจนพระที่นั่งอินทราภิเศกมหาปราสาทในพระราชวังหลวง ซึ่งสร้างขึ้นแต่แรก ก็เปนปราสาทไม้ เพราะในเวลานั้นอิฐปูนยังหาได้ยาก ป้อมปราการที่สร้างในกรุงรัตนโกสินทรต้องไปรื้อเอาอิฐกำแพงกรุงเก่ามาก่อสร้างแทบทั้งหมด เพราะฉนั้นสิ่งซึ่งสร้างเปนของก่ออิฐถือปูน นอกจากป้อมปราการกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นแล้ว เปนของก่อสร้างต่อที่หลังเปนลำดับมาทั้งนั้น

จะกล่าวเฉภาะตำนานการสร้างพระราชวังบวร ฯ ต่อไป ที่เกาะกลางสระ ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว เดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จะทรงสร้างปราสาทเหมือนอย่างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ที่กรุงเก่า สร้างยังไม่ทันสำเร็จมีเหตุเกิดขึ้น เมื่อณวันศุกร เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๖ อ้ายบันทิด ๒ คนคิดขบถลอบเข้าไปในวังน่า ไปแอบพระทวารด้านหลังพระราชมณเฑียรคอยจะทำร้ายกรมพระราชวังบวร ฯ เวลาเสด็จลงทรงบาตร แต่พเอิญเช้าวันนั้นจะเสด็จลงมาเฝ้า ฯ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่พระราชวังหลวง เสด็จออกทางพระทวารด้านน่า อ้ายขบถจึงทำร้ายไม่ได้ ครั้นเสด็จลงมาพระราชวังหลวงแล้ว ทางโน้นนางพนักงานในวังน่าไปพบอ้ายขบถก็ร้องอื้ออึงขึ้น เจ้าพนักงานผู้รักษาน่าที่พากันเข้าไปจับได้คน ๑ ไล่ไปฟันตายลงตรงที่สร้างปราสาทคน ๑ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมีรับสั่งว่า ที่วังจันทรเกษมซึ่งเปนวังน่าครั้งกรุงเก่าไม่มีปราสาท พระองค์มาทรงสร้างปราสาทขึ้นในวังน่าเห็นจะเกินวาศนาไปจึงมีเหตุ จึงโปรดให้งดการสร้างปราสาทนั้นเสีย ให้เอาตัวไม้ที่ปรุงไว้ไปสร้างพระมณฑป(เก่า)ที่วัดนิพพานาราม คือวัดมหาธาตุทุกวันนี้ ส่วนที่ซึ่งกะไว้ว่าจะสร้างปราสาทนั้น โปรดให้สร้างพระวิมานถวายเปนพุทธบูชา ขนานนามว่า "พระพิมานดุสิดา" ๓ เปนที่ไว้พระพุทธรูป พระวิมานนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทันทอดพระเนตรเห็น ทรงพรรณาไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องสถานที่

---

๓ พบนามพระพิมานที่กล่าวนี้ในหนังสือนิพพานวังน่า.

ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงสร้าง (หอพระสมุดพิมพ์ในประชุมพระบรมราชาธิบาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗) ว่าตัวพระวิมานกลางที่เปนหอพระ หลังคามุงดีบุก ฝากระดาน ข้างนอกประกอบเปนลายทรงเข้าบิณฑ์ปิดทองประดับกระจก ข้างในเขียนลายรดน้ำมีราชวัตรฉัตรรูปอย่างฉัตรเบญจรงค์ (ปักรายรอบ) เปนเครื่องปิดทองประดับกระจกทั้งสิ้น นอกพระวิมานออกมามีพระระเบียง ฝาข้างในเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิแลเรื่องรามเกียรติ "งามนักหนา" ข้างนอกมีลายประกอบปิดทองประดับกระจก เสาแลหูช้างพนักข้างในก็ล้วนลายสลักปิดทองประดับกระจก มีตะพานพนักสลักปิดทองเปนทางข้ามสระเข้าไปทั้งสี่ทิศ.

ตรงสระมาทางตวันออกสร้างท้องพระโรงหลัง ๑ เปนพระที่นั่งโถงวางแผนที่ตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่า จึงเปนเหตุให้คนทั้งหลายเรียกว่าพระที่นั่งทรงปืนมาจนทุกวันนี้ แต่ที่จริงขนานนามว่า "พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ๔" ในจดหมายเหตุเก่าเห็นเรียกพระที่นั่งทรงธรรมก็มี

พระราชมณเฑียรที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างขึ้นเปนที่ประทับในชั้นแรก รูปสัณฐานจะเปนอย่างไรทราบไม่ได้ แม้ที่สร้างจะอยู่ตรงไหนก็สงไสยอยู่ พระราชมณเฑียรที่สร้างเปนตึก เปนที่เสด็จประทับต่อมา เปนของสร้างในชั้นหลัง ประมาณว่าราวปีรกา

---

๔ เรื่องนามพระที่นั่งในวังน่า มีข้อสงไสยอยู่บ้าง จะกล่าวต่อไปในตอนอธิบายแผนที่

จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒ ในคราว ๆ เดียวกับสร้างหอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยแบบอย่างลวดลายคล้ายคลึงกันส่อให้เห็นว่าสร้างในคราวเดียวกัน พระราชมณเฑียรที่สร้างใหม่นี้สร้างเปนพระวิมาน ๓ หลังเรียงกัน เข้าใจว่าจะมีแบบอย่างในกรุงเก่ามาแต่คติที่ว่าปราสาทเปนที่ประทับ ๓ ฤดูกาล แม้ตำหนักสมเด็จพระสังฆราชครั้งกรุงเก่าก็ทำเปน ๓ หลัง จึงเรียกว่า "ไตรโลกมณเฑียร" ในศุภอักษรที่มีไปเมืองลังกา ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ แต่ข้าพเจ้าได้ไปเดินตรวจดูในพระราชวังหลวงที่กรุงเก่ากับพระยาโบราณราชธานินทร์ด้วยกันหลายครั้ง ยังไม่พบที่สร้างพระวิมาน ๓ หลังที่ตรงไหน มีปรากฏแต่ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า (ซึ่งหอพระสมุดพิมพ์แล้ว เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗) ว่าพระวิมาน ๓ หลังมีที่วังจันทรเกษม ตรงพระที่นั่งพิมานรัถยา ที่สร้างเปนที่ว่าการมณฑลกรุงเก่าทุกวันนี้ ในกรุงรัตนโกสินทรนี้ พระราชมณเฑียรที่ประทับสร้างเปนพระวิมาน ๓ หลัง ทั้งในพระราชวังหลวงแลที่วังน่า ในพระราชวังหลวง คือหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนั้น แต่สร้างผิดกัน พระวิมานวังหลวงสร้างติดกันทั้ง ๓ หลัง พระวิมานวังน่าสร้างห่างกัน มีชาลาคั่นกลาง จะกล่าวเฉพาะพระวิมานวังน่าตัวพระวิมาน ๓ หลังทำเปนสองชั้น หลังใต้ขนานนามว่า "พระที่นั่งวสันตพิมาน" ทำนองความว่าเปนที่ประทับฤดูฝน หลังกลางขนานนามว่า "พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ" ทำนองความว่า เปนที่ประทับฤดูหนาว แต่หลังเหนือขนานนามว่า "พระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์"

ทำนองความแปลกไป จะเปนด้วยเหตุใดไม่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบ ได้แต่สันนิฐาน ๆ ว่า เดิมเห็นจะมีนามอื่น ซึ่งทำนองความว่าเปนที่ประทับฤดูร้อน แต่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเปลี่ยนนามนั้นเสีย ถ้าจะสันนิฐานต่อไปถึงเหตุ เห็นมีเหตุทำนองเดียวกันครั้งกรุงเก่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างพระที่นั่งองค์ ๑ ขนานนามว่า "พระที่นั่งศรียโสธร" แล้วทรงพระสุบินไปว่า พระอินทร์มาทูลจักรพยุหะถวาย จึงเอานิมิตรนั้นเปลี่ยนนามพระที่นั่งศรียโสธรนั้นเปนพระที่นั่ง จักรวัติไพชนต์ น่าจะมีนิมิตรอันใดเปนเหตุให้เปลี่ยนนามพระวิมานหลังเหนือ เปนพระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์ ก็เปนได้ ที่ชลาระหว่างพระวิมาน ข้างหนึ่งมีตึกห้องสรง อีกข้างหนึ่งมีตึกที่ลงพระบังคน สร้างต่างหากข้างละหลัง ต่อพระวิมานออกมาทั้งข้างน่าข้างหลัง สร้างพระราชมณเฑียรชั้นเดียวเปนหลังขวาง ตลอดแนวพระวิมานทั้งสองด้าน ตรงพระวิมานหลังกลาง ทำเปนมุขผ่านหลังขวางตรงออกไปทั้งด้านน่าแลด้านหลัง ที่สุดมุขด้านน่า มีพระที่นั่งบุษบกมาลาเปนที่เสด็จออกแขกเมือง มุขนี้เรียกว่าท้องพระโรงน่า มุขหลังพระวิมานเรียกว่า ท้องพระโรงหลัง แลมีปราสาททองสร้างไว้ที่มุขหลังหนึ่งเปนที่สรงพระภักตร์ เล่ากันมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้น มีที่พระบรรธมทั้งที่บนพระวิมาน แลที่ห้องพระราชมณเฑียรหลังขวางหลายแห่ง ไม่บรรธมที่ใดแห่งเดียวเปนนิตย์ แต่ถึงจะบรรธมที่ใด คงจะเสด็จมาสรงพระภักตร์ที่ปราสาททองนั้น กล่าวกันมาดังนี้

พระราชมณเฑียรหลังขวาง ข้างน่าข้างหลังพระวิมานที่กล่าวมานี้ มีนามขนานเรียกเปนมุข ด้านตวันออกเฉียงเหนือ เรียกพระที่นั่งบุรพาภิมุข ตวันออกเฉียงใต้ เรียกทักษิณาภิมุข ตวันตกเฉียงใต้ เรียกปัจฉิมาภิมุข ตวันตกเฉียงเหนือ เรียกอุตราภิมุข นามเหล่านี้สงไสยว่า จะมาขนานต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พร้อมกับขนานนามมุขน่าว่า พระที่นั่งภิมุขมณเฑียร แลมุขหลังว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิมุขก็เปนได้ มุขน่าเมื่อเปนท้องพระโรงครั้งแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ เข้าใจว่าเรียกพระที่นั่งพรหมภักตร์ ตรงน่ามุขพระที่นั่งบุษบกมาลาออกมาข้างนอกเดิมเปนชาลา ที่แขกเมืองเฝ้า พื้นชาลาออกมามีทิมคด บังน่ามุขท้องพระโรงทั้งสามด้าน ทิมคดนี้ต่อมามีชื่อเรียกว่า "ทิมมหาวงษ์" เพราะประชุมนักปราชญ์แปลหนังสือมหาวงษ์พงษาวดารลังกาที่ตรงนั้น เล่ากันมาว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทโปรดเสด็จออกที่ระโหฐานที่ทิมมหาวงษ์นี้.

เมื่อปีมแม พ. ศ. ๒๓๓๐ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ ซึ่งร้างมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อเสด็จกลับเชิญพระพุทธรูปพระพุทธสิหิงค์ อันเปนพระพุทธรูปสำคัญในพระราชพงษาวดารลงมาด้วย [๕] เรื่องตำนานของพระพุทธสิหิงค์นี้ ว่าเดิมพระเจ้ากรุงลังกาองค์ ๑ ทรงสร้างขึ้นไว้ พระเจ้านครศรีธรรมราชไปขอมาถวายสมเด็จพระร่วง (รามราช) พระเจ้ากรุงศุโขไทย ๆ ทรงปฏิบัติ

---

๕ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ลงศักราชปีที่กรมพระราชวังบวร ฯ เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาช้าไป ๘ ปี

บูชามาหลายรัชกาล จนสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ กรุงศรีอยุทธยา ได้เมืองศุโขไทยเปนเมืองขึ้น จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้ในกรุงศรีอยุทธยา อยู่ได้น่อย ๑ พระมเหษีคิดอุบายทูลขอให้พระยาญาณดิศผู้เปนบุตรไปไว้ณเมืองกำแพงเพ็ชร อยู่นั้นไม่ช้า พระยามหาพรหมเจ้าเมืองเชียงรายยกกองทัพมาตีเมืองกำแพงเพ็ชร พระยาญาณดิศสู้ไม่ได้ยอมเปนไมตรี พระยามหาพรหมจึงขอพระพุทธสิหิงค์ไปไว้เมืองเชียงราย ต่อมาพระยามหาพรหมเกิดวิวาทกับพระเจ้าแสนเมืองมาเจ้านครเชียงใหม่ผู้เปนหลาน พระเจ้าแสนเมืองมายกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงราย จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมากับพระแก้วมรกฎด้วยกัน พระพุทธสิหิงค์อยู่มาในเมืองเชียงใหม่ จนสมเด็จพระนารายน์มหาราชเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ได้ เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๐๒๔ พ.ศ. ๒๒๐๕ จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมากรุงศรีอยุทธยา ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ พระพุทธสิหิงค์อยู่ในกรุงศรีอยุทธยาต่อมาตลอดเวลา ๑๐๕ ปี จนเสียพระนครแก่พม่าข้าศึก สมัยนั้นชาวเชียงใหม่ยังเปนพวกพม่า จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์กลับไปไว้เมืองเชียงใหม่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชดำริห์ว่า พระพุทธสิหิงค์เคยเปนพระพุทธรูปสำคัญในกรุงศรีอยุทธยา โดยมีตำนานดังแสดงมา จึงได้โปรดให้เชิญลงมายังกรุงเทพฯ ประจวบเวลากำลังทรงสร้างพระราชมณเฑียรที่กล่าวมาแล้ว จึงโปรดให้สร้างพระวิมานถวายเปนที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์องค์ ๑

ต่อออกมาข้างด้านน่าพระราชมณเฑียรทางตวันออก ขนานนามว่า พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ฝาผนังข้างในเขียนรูปเทพชุมนุม แลเรื่องพระปฐมสมโพธิ เปนพุทธบูชา ยังปรากฎอยู่จนทุกวันนี้ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์นี้ เปนที่สำหรับทำการพระราชพิธีตรุษสารทแลโสกันต์ลูกเธอด้วย

ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฎว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างเขาไกรลาศ บนยอดเขามีบุษบก สำหรับเปนที่ลูกเธอสรงเวลาโสกันต์อีกสิ่ง ๑ เรียกในหนังสือนิพพานวังน่าว่าเขาแก้ว แต่จะอยู่ที่ตรงไหนไม่ปรากฎในพระราชนิพนธ์ แลว่ามีเขาก่อเปนฐานรองหอแก้วศาลพระภูมิอีกเขา ๑ ยังอยู่ข้างหลังพระที่นั่งอิศเรศราชานสรจนทุกวันนี้. กระบวนพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ ที่สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ได้ความดังกล่าวมานี้

สถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวร ฯ นอกพระราชมณเฑียรจะมีสิ่งใดสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ บ้างทราบไม่ได้แน่ ด้วยของที่สร้างในครั้งนั้นสร้างด้วยเครื่องไม้ หักพังรื้อถอนแลสร้างใหม่เปลี่ยนแปลงในชั้นหลังเสียแล้วแทบทั้งหมด ได้แต่ประมาณว่า บรรดาสถานที่สำหรับราชการ อย่างใดมีในพระราชวังหลวงก็คงมีในวังน่าทำนองเดียวกัน คือ โรงช้าง โรงม้า ศาลาลูกขุน คลัง เปนต้น ที่ทราบว่าผิดกับพระราชวังหลวงมีอยู่บางอย่าง คือตำหนักข้างใน ในพระราชวังหลวงสร้างเปนตำหนักเครื่องไม้ทั้งนั้น พึ่งมาเปลี่ยนเปนตึกเมื่อใน

รัชกาลที่ ๓ แต่ตำหนักในวังน่าสร้างเปนตึกมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แล มีตำหนักหมู่หนึ่ง ยกหลังคาเปนสองชั้น คล้ายพระวิมาน เปนที่ประทับของเจ้ารจจาผู้เปนพระอรรคชายา แลเปนพระมารดาของเจ้าฟ้าพิกุลทอง อีกอย่างหนึ่งนั้น มีปรากฏในจดหมายเหตุเก่าว่า ที่ลานพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกข้างด้านเหนือ ตรงที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาศ เมื่อในรัชกาลที่ ๓ (แลยังปรากฏเรียกว่าพระเมรุพิมานอยู่บัดนี้) เมื่อแต่แรกเปนสวนที่ประพาศของกรมพระราชวังบวร ฯ มีตำหนักสร้างไว้ในสวนนั้นหลัง ๑ ต่อมากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชอุทิศให้เปนบริเวณที่หลวงชีจำศีลภาวนา เหตุเพราะมารดาของนักองค์อิธิดาสมเด็จพระอไทยราชาพระเจ้ากรุงกัมพชา ซึ่งเปนพระสนมเอก ชื่อนักนางแม้น บวชเปนรูปชี เรียกกันว่านักชี มาอยู่ในกรุง ฯ จึงโปรดให้มาอยู่ในพระราชวังบวร ฯ กับพวกหลวงชีที่เปนบริสัช ที่ตรงนั้นจึงเลยเรียกกันว่า "วัดหลวงชี"

ว่าด้วยเขตรพระราชวังบวร ฯ เขตรวังบั้นเปนชั้นในชั้นกลางชั้นนอก เหมือนอย่างพระราชวังครั้งกรุงเก่ามาแต่เดิม แต่เขตรพระราชวังบวร ฯ ชั้นในกับชั้นกลาง เมื่อในรัชกาลที่ ๑ จะอยู่เพียงไหนจะทราบโดยแผนที่ที่มีอยู่ไม่ได้แน่ ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าทรงขยายเขตรวังชั้นกลางออกไปข้างด้านตวันออก เขตรวังชั้นในก็ขยายออกไปข้างด้านเหนือ แต่มีของควรสังเกตอยู่อย่างหนึ่งว่า ที่ในพระราชวังบวร ฯ ไว้ที่เปนสนามใหญ่กว่าใน

พระราชวังหลวงทั้งชั้นกลางแลชั้นนอก คงจะเปนเช่นนี้มาแต่เดิม เพราะการฝึกหัดช้างม้าผู้คนพลทหารฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มักฝึกหัดอยู่ได้แต่ในบริเวณวังน่า จะออกมาฝึกหัดตามท้องถนนแลสนามหลวงเหมือนอย่างข้างวังหลวงไม่ได้ แต่เขตรพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกตามแนวป้อมปราการที่ปรากฏในแผนที่ เปนของคงตามเมื่อแรกสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ มิได้เปลี่ยนแปลงในชั้นหลัง

ป้อมรอบพระราชวังบวร ฯ มี ๑๐ ป้อม เปนของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น รูปป้อม ๔ มุมวัง ทำเปนแปดเหลี่ยม หลังคากระโจมนอกนั้นทำเปนรูปหอรบ มีป้อมซึ่งมีเรื่องตำนานอยู่ป้อม ๑ ชื่อป้อมไพฑูรย์อยู่ข้างทิศใต้ เปนรูปหอรบยาวตามกำแพงวัง ทางปืนตรงเฉภาะพระราชวังหลวง ประหนึ่งว่าสร้างไว้สำหรับยิงพระราชวังหลวง เหตุใดจึงได้สร้างป้อมนี้ก็หาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารแต่ว่า เคยเปนเหตุถึงใหญ่โตครั้งหนึ่งเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๙ คราวนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเกิดขัดพระไทยกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ถึงไม่เสด็จลงมาเฝ้า ฯ ความปรากฏในหนังสือนิพพานวังน่า ว่ามีข้าราชการวังน่ากราบทูลกรมพระราชวังบวร ฯ ว่า พวกวังหลวงให้เอาปืนใหญ่ขึ้นป้อมจะยิงวังน่า กรมพระราชวังบวร ฯ รับสั่งให้นักองค์อิ่แต่งข้าหลวงลอบลงมาสืบพวกเขมรที่ลากปืนที่วังหลวง ก็ได้ความแต่ว่าเอาปืนขึ้นป้อมเมื่อยิงอาฏานาฬิติรุษ กรมพระราชวังบวร ฯ จะมีรับสั่งอย่างไรหาปรากฏไม่ ปรากฏในหนังสือ

พระราชพงษาวดารแต่ว่า พวกข้าราชการวังน่า มีพระยาเกษตร (บุญรอด) เปนต้น ให้เอาปืนขึ้นป้อมไพฑูรย์นี้ แลตระเตรียมจะต่อสู้วังหลวง พวกข้าราชการวังหลวงเห็นข้างวังน่าตระเตรียมกำลังก็ตระเตรียมบ้าง เกือบจะเกิดรบกันขึ้น ความทราบถึงสมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์จึงเสด็จขึ้นไปวังน่า มีรับสั่งเล้าโลมสมเด็จพระอนุชาธิราชจนสิ้นทิษฐิมานะ แล้วพาพระองค์ลงมาเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช การที่ทรงขัดเคืองกันจึงระงับไปได้.

ภายนอกบริเวณกำแพงพระราชวังบวร ฯ ด้านใต้แลด้านตวันออกแต่เดิมมีคูทั้งสองด้าน คูไม่ฤกแลกว้างเท่าใดนัก พอน้ำไหลขึ้นขังอยู่ได้ พ้นคูออกมามีถนนรอบวัง ถนนด้านใต้ คือถนนพระจันทร์ทุกวันนี้ ยืนขึ้นไปทางตวันออกจนจดถนนน่าวังใกล้ถนนราชดำเนินในทุกวันนี้ ส่วนด้านเหนือเพราะคลองคูเมืองเดิมเปนคู ถนนอยู่ข้างใน ใกล้แนวถนนราชินีทุกวันนี้ปลายไปลงท่าช้างวังน่า ด้านตวันตกเปนลำแม่น้ำเอากำแพงพระนครเปนกำแพงวังชั้นนอก

ยังมีถนนผ่านพระราชวังบวร ฯ ตามยาวเหนือลงมาใต้อีกสามสาย คือริมกำแพงข้างในพระนครสาย ๑ ข้างเหนือวังมีสพานช้างข้ามคลองคูเมืองเดิม ตรงสพานเจริญสวัสดิทุกวันนี้ ถนนสายกลาง คือถนนน่าพระธาตุทุกวันนี้นั้นเอง ตรงประตูพรหมทวารวังน่า เปนทางเสด็จลงมาพระราชวังหลวง ถนนสายตวันออกก็คืออย่างถนนราชดำเนินในทุกวันนี้ แต่อยู่ค่อนมาทางตวันตก ต่อจากถนนสนามไชยตรงไปหาสพานเสี้ยว ซึ่งเปนสพานช้างวังน่าอีกสพานหนึ่ง

พ้นถนนรอบพระราชวังบวร ฯ ออกมาข้างด้านใต้ต่อเขตรวัดมหาธาตุ เดิมชื่อวัดสลัก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาในคราวเดียวกับสร้างวังน่า แต่แรกทรงขนานนามว่า วัดนิพพานาราม ครั้นจะทำสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ เปลี่ยนนามว่า วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แลได้เสด็จออกทรงผนวชอยู่คราวหนึ่ง ๑๕ ราตรี เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๓๘ ต่อมาเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จสวรรคตแล้วจึงเปลี่ยนนามอีกครั้งหนึ่ง ว่าวัดมหาธาตุ น่าวัดมหาธาตุเปนท้องสนามหลวง อยู่ระหว่างพระราชวังหลวงกับพระราชวังบวร ฯ เวลาทำพระเมรุในท้องสนามหลวงพระเมรุอยู่กลาง พลับพลาวังหลวงตั้งข้างใต้ พลับพลาวังน่าตั้งข้างเหนือ เครื่องมหรศพของวังหลวงกับวังน่าเล่นกันคนละฝ่ายสนามหลวง

ทางด้านตวันออกตรงน่าวังข้ามถนนไปสร้างวังลูกเธอ (ตั้งแต่ตรงถนนพระจันทร์ไปจนน้ำพุนางพระธรณี) ๔ วัง เรียงแต่ข้างใต้ไปข้างเหนือ คือวังพระองค์เจ้าลำดวนวัง ๑ วังพระองค์เจ้าอินทปัตวัง ๑ วังพระองค์เจ้าอสนีภายหลังได้เปนกรมหมื่นเสนีเทพวัง ๑ วังพระองค์เจ้าช้างวัง ๑ ด้านเหนือข้ามฟากถนนไปริมคลองคูเมืองเดิมเปนโรงไหม แลโรงช้างตลอดท่าช้าง ฟากคลองข้างเหนือสร้างวังกรมขุนสุนทรภูเบศร์ (ที่หลังเปนวังเจ้าฟ้าอิศราพงษ์ อยู่ตรงระหว่างโรงกระสาปน์กับโรงพยาบาลทหารทุกวันนี้) ด้านตวันตกพระราชวังบวร ฯ ประตูวังทางลงท่าทำเปนประตูยอดปรางค์เรียกประตูฉนวน (วังน่า) ประตู ๑ ที่ท่าพระฉนวน

มีแพจอดเปนที่ประทับประจำท่า แลเรียกว่าตำหนักแพเหมือนวังหลวง ข้างใต้ท่าพระฉนวนเปนโรงเรือแลสรีสำราลของชาววัง มีอุโมงค์เปนทางเดินออกไปได้แต่ในวัง ใต้อุโมงค์ลงไปเปนโรงวิเสศจนสุดเขตรวัง ข้างเหนือตำหนักแพเปนโรงผีพาย แลเข้าใจว่าท่าตำรวจต่อขึ้นไป แล้วมีโรงช้างอยู่ริมน้ำหลัง ๑ ต่อโรงช้างถึงประตูท่าช้างวังน่า เหนือประตูว่าเปนบ้านข้าราชการจนปากคลองคูเมืองเดิม เหนือคลองคูเมืองเดิมขึ้นไปทางริมน้ำนอกกำแพงเมืองเปนบ้านรับแขกเมือง แลบ้านขุนนางตอนในกำแพงเมืองเปนบ้านเสนาบดีวังน่า แลมีคุกวังน่าอยู่ตรงน่าวัดชนะสงครามแห่ง ๑ ด้วยท้องที่กำหนดเปนแขวงอำเภอพระราชวังบวร ฯ ถึงพระนครตามแบบครั้งกรุงเก่า มาจนถึงราววัดเทพธิดา ภูมิแผนที่วังน่าเปนดังพรรณามาฉนี้.

มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างพระราชมณเฑียรแลสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวร ฯ ทรงทำโดยประณีตบรรจงทุก ๆ อย่าง ด้วยตั้งพระราชหฤไทยว่า เมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชสิ้นพระชนมายุขัยสวรรคต ถึงเวลาพระองค์ทรงครอบครองราชสมบัติ จะเสด็จประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ตามแบบอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ไม่เสด็จลงมาอยู่วังหลวง เปนคำเล่ากันมาดังนี้ แต่พระราชประวัติมิได้เปนไปตามธรรมดาอายุขัย กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จดำรงพระยศมาได้ ๒๑ พรรษา ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๕๕ มีพระอาการประชวรเปนนิ่วในเวลาเมื่อเสด็จเปน

จอมพลไปรบพม่าที่มาตีเมืองเชียงใหม่ เสด็จขึ้นไปถึงกลางทางประชวร ลงในเดือน ๓ ต้องประทับอยู่ที่เมืองเถิน ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปบัญชาการรบแทนพระองค์ เมื่อมีไชยชนะข้าศึกเสร็จสงคราม เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ พระอาการค่อยทุเลาขึ้นคราวหนึ่ง ครั้นถึงเดือน ๘ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๔๖ พระโรคกลับกำเริบอีก คราวนี้พระอาการมีแต่ทรงอยู่กับทรุดลงโดยลำดับมา จนถึงเดือน ๑๒ ประชวรหนัก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปช่วยรักษาพยาบาล[๖] มาจนถึงวันพฤหัศบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ เพลาเที่ยงคืน กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคตในพระที่นั่งบรพาภิมุข คำนวณพระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา ครั้นรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จไปพระราชทานน้ำสรงพระศพพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ์ ทรงเครื่องพระศพตามพระเกียรติยศเสร็จแล้ว เชิญลงพระลองประกอบด้วยพระโกษฐไม้สิบสองหุ้มทองคำ ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แห่ไปประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งดิวโมกข์พิมาน พร้อมด้วยเครื่องประดับตามสมควรแก่พระเกียรติยศพระมหาอุปราช แล้วโปรดให้มีหมายประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์ทั่วพระราชอาณาเขตร.

---

๖ ในหนังสือพระราชพงษาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์แต่งว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่ ๖ ราตรี ข้าพเจ้าสงไสยว่าจะเอาคราวรัชกาลที่ ๒ มาลงผิดไป ด้วยในหนังสือเรื่องนิพพานวังน่าไม่ปรากฏว่าเสด็จไปประทับแรม.

ตรงนี้จะต้องกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระประชวรจะสวรรคต ด้วยเกี่ยวเนื่องกับตำนานวังน่าในชั้นหลังต่อมา เรื่องราวเหตุการณ์ทั้งปวงนั้นมีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับทั้งในเรื่องนิพพานวังน่า พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร พระราชธิดากรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งนักองค์คือเปนเจ้าจอมมารดาได้ทรงนิพนธ์ไว้ พิมพ์แล้วทั้ง ๓ เรื่อง พิเคราะห์เนื้อเรื่องที่ยุติต้องกัน ได้ความดังนี้.

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสังเกตเห็นอาการที่ทรงพระประชวรมีแต่ทรงอยู่กับทรดลงเปนอันดับมา จนพระศิริรูปซูบผอมทุพลภาพ ทรงรำคาญด้วยทุกขเวทนาที่มีในอาการพระโรค วันหนึ่งจึงทรงอธิฐานเสี่ยงทายพระสุธารศว่า ถ้าหากพระโรคที่ประชวรจะหายไซ้ ขอให้เสวยพระสุธารศนั้นให้ได้โดยสดวก พอเสวยพระสุธารศเข้าไปก็มีอาการทรงพระอาเจียน พระสุธารศไหลกลับออกมาหมด แต่นั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ปลงพระราชหฤไทยว่าคงจะสวรรคต มิได้เอาพระไทยใส่ที่จะเสวยพระโอสถรักษาพระองค์ แลทรงสั่งเสียพระราชโอรสธิดาข้าราชการในวังน่าตามพระอัธยาไศรยให้ทราบทั่วกันว่า พระองค์คงจะเสด็จสวรรคตในไม่ช้าแล้ว อยู่มาในกาลวันหนึ่ง ทรงรฤกถึงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ซึ่งไฟไหม้เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๔๔ ทรงสถาปนาใหม่ การยังค้างอยู่ จึงดำรัสสั่งให้เชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยง

เสด็จออกมายังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ว่าจะทรงนมัสการลาพระพุทธรูป ครั้นเสด็จถึงน่าพระประธานในพระอุโบสถ ดำรัสเรียกพระแสงว่า จะจบพระหัตถ์อุทิศถวายให้ทำเปนราวเทียน ครั้นพนักงานถวายพระแสงเข้าไป ทรงเรียกเทียนมาจุดเรียบเรียงติดเข้าที่พระแสงทำเปนพุทธบูชาอยู่ครู่หนึ่ง ขณะนั้นพออาการพระโรคเกิดทุกขเวทนาเสียดแทงขึ้นเปนสาหัส ก็ทรงปรารภจะเอาพระแสงแทงพระองค์ถวายเปนพุทธบูชา พระองค์เจ้าชายลำดวนลูกเธอองค์ใหญ่ที่ตามเสด็จไปด้วย เข้าแย่งพระแสงไปเสียจากพระหัตถ์ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงโทมนัศทอดพระองค์ลงทรงพระกรรแสงแช่งด่าพระองค์เจ้าลำดวนต่าง ๆ ในที่สุดเจ้านายแลข้าราชการที่ไปตามเสด็จ ต้องช่วยกันปลำปลกเชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยงกลับคืนเข้าพระราชวังบวร ฯ ต่อนั้นมาในไม่ช้าอีกวันหนึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ มีรับสั่งว่า พระราชมณเฑียรสถานได้ทรงสร้างไว้ใหญ่โตมากมาย เปนของประณีตบรรจง ประชวรมาช้านานไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นให้รอบคอบ จะใคร่ทอดพระเนตรให้สบายพระราชหฤไทย จึงโปรดให้เชิญพระองค์ขึ้นทรงพระเสลี่ยงบรรธมพิงพระเขนย เชิญเสด็จไปรอบพระราชมณเฑียร กระแสรับสั่งของกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเสด็จประพาศพระราชมณเฑียรครั้งนี้เล่ากันมาเปนหลายอย่าง บางคนเล่าว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ทรงบ่นว่า "ของนี้อุส่าห์ทำด้วยความคิดแลเรี่ยวแรงเปนนักหนา หวังว่าจะได้อยู่ชมให้สบายนาน ๆ ก็ครั้งนี้จะไม่ได้อยู่แล้ว จะได้เห็นวันนี้เปนที่สุด

ต่อนี้ไปก็จะเปนของท่านผู้อื่น" เล่ากันแต่สังเขปเท่านี้ก็มี เล่ากันอีกอย่างหนึ่งยิ่งไปกว่านี้ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ รับสั่งบ่นว่า "ของใหญ่ของโตดีดีของกูสร้าง ใครไม่ได้ช่วยเข้าทุนอุดหนุนให้แรง กูสร้างขึ้นด้วยกำลังข้าเจ้าบ่าวนายของกูเอง นานไปใครมิใช่ลูกกู ถ้ามาเปนเจ้าของเข้าครอบครอง ขอผีสางเทวดาจงบันดาลอย่าให้มีความศุข" แล้วก็ทรงแช่งสาปสาบาลไปต่าง ๆ ตามพระหฤไทยที่โทมนัศ เล่ากันอย่างหลังนี้โดยมาก[๗]

ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรเมื่อแรกเสด็จกลับลงมาจากเมืองเถินครั้ง ๑ ต่อมาเมื่อทรงทราบว่าพระอาการมาก จะเสด็จขึ้นไปช่วยรักษาพยาบาล ครั้งหลังนี้พวกข้าราชการวังหลวงจะขึ้นไปตั้งกองรักษาพระองค์ พวกวังน่ามากีดกันห้ามปราม ไม่ยอมให้พวกข้าราชการวังหลวงเข้าไปตั้งกองล้อมวงลงได้ เจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายกต้องเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเปนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จขึ้นไปเปนประธานจัดการตั้งกองล้อมวง เจ้าพระยารัตนาพิพิธกับพระยายมราชเดินตามเสด็จไปสองข้างพระเสลี่ยง พวกวังน่ายำเกรงพระบารมีจึงยอมให้ตั้งกองล้อมวง

---

๗ ความตรงนี้มีในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องตั้งกองล้อมวงที่ปรากฏตรงนี้ บางทีท่านผู้อ่านจะมีความสงไสยว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรกรมพระราชวังบวร ฯ ถึง ๒ ครั้ง ครั้งก่อนก็เปนการเรียบร้อย เหตุใดจึงมาเกิดการเกี่ยงแย่งเรื่องล้อมวงขึ้นต่อครั้งหลัง ข้อนี้อธิบายว่าที่จริงการที่วังหลวงเสด็จขึ้นไปวังน่านั้น โดยปรกติย่อมมีเนือง ๆ เหมือนดังเช่นเสด็จในงานพระราชพิธีโสกันต์ลูกเธอวังน่าเปนต้น แต่การเสด็จโดยปรกติจัดเหมือนอย่างเสด็จวังเจ้านายต่างกรม ไม่มีจุกช่องล้อมวงเปนการพิเศษอย่างใด แต่ครั้งหลังนั้น เพราะจะเสด็จขึ้นไปรักษาพยาบาลกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งประชวรหนักจวนจะสวรรคต จะประทับอยู่เร็วฤๅช้าฤๅจนถึงแรมค้างคืนวันก็เปนได้ เปนการผิดปรกติจึงต้องจัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระองค์ให้มั่นคงกวดขัน ฝ่ายข้างพวกวังน่าถือว่าพวกวังหลวงเข้าไปทำละลาบละล้วงในรั้ววังลบหลู่เจ้านายของตน จึงพากันขัดแขงเกะกะ เพราะข้าราชการวังหลวงกับวังน่ามีทิฐิถือเปนต่างพวกต่างฝ่ายกันอยู่แล้ว แลในครั้งนั้นยังมีเหตุอื่นอีกซึ่งทำให้พวกวังน่ากระด้างกระเดื่อง เนื่องมาแต่ครั้งรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๕๐ คราวนั้นโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเปนจอมพล เจ้านายที่ไปตามเสด็จมีกรมพระราชวังหลังเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์แลกรมขุนสุนทรภูเบศร์ กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต ๒ องค์นี้เปนลูกเธอชั้นใหญ่ของกรมพระราชวังบวร ฯ พึ่งจะออกทำการสงครามในครั้งนั้น กรมพระราชวัง

บวร ฯ เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน ทรงจัดกองทัพที่จะยกไปรบพม่าที่มาตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่เปน ๔ ทัพ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชคุมกองทัพวังหลวงยกไปทัพ ๑ ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทยุตคุมกองทัพวังน่ายกไปทัพ ๑ ให้เจ้าอนุอุปราชซึ่งยกกองทัพเมืองเวียงจันท์มาช่วยยกไปทัพ ๑ แล้วให้กรมพระราชวังหลังคุมกองทัพวังหลังยกไปเปนทัพหนุนอีกทัพ ๑ การสงครามครั้งนั้นต่างทัพต่างทำการรบพุ่งประชันกัน มิไชยชนะตีกองทัพพม่าแตกยับเยิน จนจับได้อุบากองนายทัพพม่าคน ๑ ต่อมาถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๕๕ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อีก จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเปนจอมพล แลจัดกองทัพไปเหมือนกับครั้งก่อน เว้นแต่กรมพระราชวังหลังไม่ได้เสด็จขึ้นไปในชั้นแรก กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน ไปประชวรในคราวที่จะสวรรคตนี้ กองทัพเจ้าอนุเวียงจันท์ก็ยกมาไม่ทันกำหนด กรมพระราชวังบวร ฯ จึงทรงจัดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชคุมกองทัพวังหลวงยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ทางเมืองลี้ทัพ ๑ ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทยุต แลพระยาเสนหาภูธร ชื่อทองอิน ภายหลังได้เปนพระยากลาโหมราชเสนาเปนคนซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระเมตตาเหมือนอย่างเปนพระราชบุตรบุญธรรม คุมกองทัพวังน่าขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ทางเมืองนครลำปางอีกทัพ ๑ ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์

ทรงทราบว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ประชวร โปรดให้กรมพระราชวังหลังเสด็จตามขึ้นไป กรมพระราชวังบวร ฯ จึงให้กรมพระราชวังหลังคุมกองทัพหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ กองทัพที่ยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ทัพวังหลวงที่ไปทางเมืองลี้ไปเข้าใจผิดถอยลงมาเสียคราวหนึ่ง จนทัพวังน่าตีได้เมืองลำพูนจึงยกตามขึ้นไปตั้งประชิดค่ายพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่ ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึง มีรับสั่งให้กองทัพยกเข้าระดมตีค่ายพม่าพร้อมกัน กองทัพวังน่าก็ตีได้ค่ายพม่าก่อนต่อพวกวังน่าชนะแล้วทัพวังหลวงจึงตีค่ายได้ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองกองทัพวังหลวง ดำรัสบริภาษติเตียนต่าง ๆ แล้วปรับโทษให้ขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนแก้ตัวด้วยกันกับกองทัพเจ้าอนุเวียงจันท์ ซึ่งยกมาถึงไม่ทันรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ การสงครามคราวนี้จึงเปนเหตุให้พวกวังน่าที่เปนตัวสำคัญ คือพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัตแลพระยากลาโหมทองอิน ซึ่งเปนพวกรุ่นหนุ่ม ไปมีชื่อเสียงมาในคราวนี้ เกิดดูหมิ่นพวกวังหลวงว่าในการรบพุ่งทำศึกสงครามสู้พวกวังน่าไม่ได้ ข้างพวกวังหลวงเมื่อเห็นพวกวังน่าดูหมิ่นก็คงต้องขัดเคือง จึงเลยเปนเหตุให้ไม่ปรองดองกันในเวลาเมื่อจะตั้งกองล้อมวงเตรียมรับเสด็จ.

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปถึงพระราชวังบวร ฯ ทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรมาก ก็ทรงพระอาไลย แลทรงพระกรรแสงรำพรรณต่าง ๆ พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตรเฝ้าอยู่ในที่นั้น ได้ทรงพรรณาไว้ในกลอนเรื่องนิพพานวังน่าเปนน่าขับใจ จึงคัดมาลงไว้ต่อไปนี้.

"พระบิตุลาปรีชาเฉลียวแหลม ขยายแย้มสั่งให้ห้อยมณฑาหอม
พระโองการร่ำว่านิจาจอม ถนอมขวัญตรัสโอ้พระอนุชา
ว่าพ่อผู้กู้ภพทั้งเมืองพึ่ง จงข้ามถึงพ้นโอฆสงสาร์
ดารงจิตรคิดทางพระอนัตตา อนาคตนาสตัวเสวยรมย์
ครั้นทรงสดับโอวาทประสาทสอน ค่อยเผยผ่อนเคลื่อนคล้องอารมณ์สม
แต่หนักหน่วงห่วงหลังยังเกรงกรม ประนมหัตถ์ร่ำว่าผ้าลออง
บุญน้อยมิได้รองยุคลคืน ยิ่งทรงสอื้นโศกสั่งกันทั้งสอง
จึงทูลฝากพระนิเวศน์ที่เคยครอง ประสิทธิปองมอบไว้ใต้ธุลี
ฝากหน่อขัติยานุชาด้วย จงเชิญช่วยโอบอ้อมถนอมศรี
แต่พื้นพงษ์จะพึ่งพระบารมี จงปรานีนัดดาอย่าราคิน
เหมือนเห็นแก่นุชหมายถวายมอบ จะนึกตอบแต่บุญการุญถวิล
ก็จะงามผ่ายุคลไม่มลทิน ก็เชิญผินนึกน้องเมื่อยามยัง
อนึ่งหน่อวรนารถผู้สืบสนอง โปรดให้ครองพระนิเวศน์เหมือนปางหลัง
อย่าบำราศให้นิราแรมวัง ก็รับสั่งอวยเออพระโองการ
จึงตรัสปลอบพระบัณฑูรอาดูรด้วย ว่าจะช่วยเอาธุระแสนสงสาร
เปนห่วงไปไยพ่อให้ทรมาน จะอุ้มหลานจูงลูกไม่ลืมคำ
อันเยาวยอดสืบสายโลหิตพ่อ พึ่งตั้งต่อสุจริตอุปถัมภ์
ครั้นทรงสดับแน่นึกสำเนาคำ ก็คลายร่ำทุกข์ถ้อยขันเทาทน"

เนื้อความตามที่ปรากฏในกลอนของพระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร ก็ตรงกับคำที่เล่ากันมา ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวร กรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลฝากพระโอรสธิดา แล้วกราบทูลขอให้ได้อยู่อาไศรยในวังน่าต่อไป บางทีความข้อหลังนี้เองจะเปนเหตุให้พระองค์เจ้าลำดวน แลพระองค์เจ้าอินทปัตเข้าพระไทยไปว่า พระราชบิดาได้ทูลขอให้ลูกเธอได้ครองวังน่าอย่างรับมรฎกกันในสกุลคนสามัญ ไม่รู้สึกว่าเปนพระราชวังสำหรับพระมหาอุปราช ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคตแล้ว ไม่ได้เข้าไปครองวังน่าดังปรารถนา จึงโกรธแค้นคบคิดกันซ่องสุมหากำลังจะก่อการกำเริบ.

ในชั้นแรกมีความปรากฏทราบถึงพระกรรณแต่ว่า พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต เกลี้ยกล่อมหาคนดีมีวิชาอยู่คงไปลองวิชากันที่วังในเวลากลางคืนเนือง ๆ บางทีลองวิชาพลาดพลั้งถึงผู้คนล้มตายก็เอาศพซ่อนฝังไว้ในวังนั้น เพื่อจะปิดความมิให้ผู้ใดรู้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ยังทรงแคลงพระไทยอยู่ ให้แต่งข้าหลวงปลอมไปเข้าเปนสมัคพรรคพวกของพระองค์เจ้าทั้งสองนั้น ก็ได้ความสมจริงดังคำที่กล่าว จึงโปรดให้จับมาชำระ ได้ความว่าคบคิดกับพระยากลาโหม ทองอิน ด้วย ครั้นจับพระยากลาโหมกับพรรคพวกที่เข้ากันมาชำระ จึงให้การรับเปนสัตย์ว่าคบคิดกันจะ

ทำร้ายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เมื่อวันเสด็จพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แลทำนองถ้อยคำซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ตรัสว่าประการใดเมื่อเวลาทรงพระประชวร ก็เห็นจะปรากฏขึ้นในเวลาชำระกันนี้ จึงเปนเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงน้อยพระไทยในสมเด็จพระอนุชาธิราช ว่าเพราะผู้ใหญ่พูดจาให้ท้ายเช่นนั้นเด็กจึงกำเริบ แต่แรกดำรัสว่าจะไม่ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ครั้นคลายพระพิโรธลงก็โปรดให้ทำพระเมรุใหญ่ตามเยี่ยงอย่างพระเมรุพระมหาอุปราชครั้งกรุงเก่า แต่ดำรัสให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุออกสมโภชที่พระเมรุให้เปนพุทธบูชาเสียก่อน ไม่ให้เสียพระวาจาที่ว่าจะไม่ทำพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้นพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แล้ว จึงโปรดให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งวายุสถานอมเรศ อันเปนพระวิมานกลางในหมู่พระมหามณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ จึงเปนที่ประดิษฐานพระอัฐิแต่นั้นมา ส่วนการพระเมรุแต่นั้นก็เลยเปนประเพณี เวลามีงานพระเมรุท้องสนามหลวงจึงเชิญพระบรมสารีริกธาตุออกสมโภชก่อนงานพระศพ สืบมาจนรัชกาลหลัง ๆ. ฯ

ตำนานวังน่า กรุงรัตนโกสินทร

ตอนที่ ๒

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ๓ ปี ถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๔๙ กรมพระราชวังหลังทิวงคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึงพระราชทานอุปราชาภิเศกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ให้เปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ความปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ครั้งนั้นคุณเสือ[๘] กราบทูลว่าพระราชวังบวร ฯ ร้างไม่มีเจ้าของ ทรุดโทรมยับเยินไป เย่าเรือนข้างในก็ว่างเปล่ามาก ขอพระราชทานให้เชิญเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ใหม่ขึ้นไปทรงครอบครองจึงจะสมควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ดำรัสว่า "ไปอยู่บ้านช่องของเขาทำไม เขารักแต่ลูกเต้าของเขา เขาแช่งเขาชักไว้เปนนักเปนหนา" แลมีรับสั่งว่า พระองค์ก็ทรงพระชรามากอยู่แล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ใหม่อย่าต้องเสด็จไปอยู่พระราชวังบวร ฯ เลย คอยเสด็จอยู่พระบรมมหาราชวังทีเดียวเถิด อย่าต้องประดักประเดิดยักแล้วย้ายเล่าเลย เมื่อทำพระราชพิธีอุปราชาภิเศกแล้ว จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระ

---

๘ คุณเสือนี้ ชื่อเจ้าจอมแว่น เปนบาทบริจาริกามาแต่ยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครั้นเสด็จผ่านพิภพเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับราชการในน่าที่ราชปฐาก จึงได้เปนพระสนมเอก เปนผู้มีอุปการะแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยมาแต่ก่อน ที่เรียกว่าคุณเสือ เห็นจะเปนด้วยพระเจ้าลูกเธอพระองค์น้อย ๆ เวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้าอยู่ในความดูแลของเจ้าจอมแว่น ถูกว่ากล่าวรบกวน เห็นว่าดุจึงเรียกว่า " คุณเสือ " จึงเลยเปนนามที่เรียกกันอย่างนั้นทั่วไป แม้ในโคลงพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จาฤกติดไว้ที่ผนังวิหารพระโลกนารถวัดพระเชตุพน ก็เรียกว่าคุณเสือ.

พุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จคงประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม[๙] ที่ใต้วัดอรุณราชวราราม ต่อมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๑.

ตรงนี้จะต้องกล่าวถึงเรื่องพระราชพิธีอุปราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยให้พิศดารสักน่อย ด้วยเกี่ยวเนื่องถึงตำนานวังน่าในรัชกาลหลัง ๆ ต่อไป คือ เมื่อแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทรนั้น แบบตำราราชประเพณีสำหรับราชการครั้งกรุงเก่าเปนอันตรายหายสูญไปเสียเมื่อกรุงเสีย แม้การพระราชพิธีปราบดาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ก็ต้องทำแต่พอเปนสังเขป ส่วนพระราชพิธีอุปราชาภิเศกกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ก็ต้องทำแต่อย่างสังเขปเหมือนกัน ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งนั้น ถึงไม่มีจดหมายเหตุปรากฏก็มีหลักในทางสันนิฐาน พอคาดได้ไม่ห่างไกลว่าทำอย่างไร เพราะเนื่องด้วยพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ ที่สร้างใหม่ ในเวลานั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ประทับอยู่ที่พระนิเวศน์เดิมตรงป้อมพระสุเมรุเดี๋ยวนี้ คงเสด็จโดยกระบวนแห่ทางชลมารค มาทรงสดับพระปริตที่พระราชมณเฑียรใหม่ในพระราชวังบวร ฯ ๓ วัน ถึงวันพระฤกษ์เสด็จมาสรงอภิเศกในพระราชวังบวร ฯ แล้วเสด็จลงมารับพระราชทานพระสพรรณบัตรที่พระราชวังหลวง แล้วจึงเสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมณเฑียร รูปการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งแรกคงจะเปนเช่นว่ามานี้ ไม่ผิดไปนัก.

---

๙ ที่เรียกว่าพระราชวังเดิม มีบางคนเข้าใจว่า เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จประทับอยู่ที่นั่นก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า ที่จริงเขาหมายความว่า เปนพระราชวังครั้งธรุงธนบุรี

แบบอย่างพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งกรุงเก่า ที่พระมหาอุปราช เฉลิมพระราชมณเฑียรที่วังจันทรเกษมด้วย ก็น่าจะเปนทำนองเดียว กับที่กล่าวมานี้ คือทำการพิธีที่วังน่า เสด็จไปทรงฟังสวด ๓ วัน เช้าวันที่ ๔ สรงอภิเศกแล้วเสด็จลงมารับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่พระราชวังหลวง แล้วจึงกลับไปเฉลิมพระราชมณเฑียร สันนิฐานว่าจะพึ่งมามีแบบแปลกขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ครั้งพระราชทานอุปราชาภิเศกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ เปนกรมพระราชวังบวร ฯ ด้วยเวลานั้น สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐประทับอยู่วังจันทรเกษม เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวง (เข้าใจว่าที่ตำหนักสวนกระต่าย) จึงโปรดให้ทำการพิธีอุปราชาภิเศกในพระราชวังหลวง แล้วให้เสด็จประทับอยู่ตำหนักที่เดิมต่อไป ไม่มีพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรด้วย ต่อมาในแผ่นดินนั้นเอง เมื่อจะพระราชทานอุปราชาภิเศกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ครั้งหลังนี้เปนเวลาวังจันทรเกษมว่าง ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวงแล้ว แต่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งไม่พอพระราชหฤไทยจะให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียรประทับที่วังน่า แลเวลานั้นเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง จึงโปรดให้ทำการพิธีอุปราชาภิเศกในพระราชวังหลวงเปนครั้งที่ ๒ จัดพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทเปนที่ทำการพิธี ตั้งพระแท่นสรงในบริเวณ

พระมหาปราสาทนั้น แล้วจัดทางเดินแห่ ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ รายแต่ตำหนักสวนกระต่ายมาจนถึงบริเวณที่ทำการพิธีอย่างพิธีโสกันต์ใหญ่ ครั้นถึงวันงาน เวลาบ่ายแห่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมาทรงฟังสวด ๓ วัน เช้าเสด็จมาเลี้ยงพระแต่ลำพังพระองค์ ถึงวันที่ ๓ เวลาเช้าแห่เสด็จมาสรงอภิเศกแล้ว เข้าใจว่าเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ อันเปนที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐประทับเปนพระราชมณเฑียร แล้วก็แห่เสด็จกลับไปยังตำหนักสวนกระต่าย.

การอุปราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เหตุการณ์เหมือนกับอุปราชาภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ทั้งที่เปนสมเด็จพระราชโอรส แลที่จะไม่โปรดให้เสด็จไปอยู่วังน่าอย่างเดียวกัน จึงโปรดให้ถ่ายแบบอย่างครั้งการอุปราชาภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมาเปนตำราในครั้งนี้ ให้ทำพิธีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งพระแท่นมณฑลเหมือนอย่างบรมราชาภิเศก แลตั้งพระแท่นสรงที่ชาลาพระมหาปราสาทข้างด้านตวันออก แต่ต้องแก้ไขที่ผิดกันมีอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยเมื่อครั้งกรุงเก่าเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมฟากข้างโน้น จึงปลูกพลับพลาเปนที่ประทับชั่วคราวขึ้นที่สวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวังด้านตวันออก แทนตำหนักสวนกระต่าย ให้เปนที่ประทับแรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า

นภาไลยในเวลางานอุปราชาภิเศก แต่งทางแห่เสด็จจากพลับพลาสวนกุหลาบมาทางถนนริมกำแพงพระราชวังเข้าประตูสุวรรณบริบาล ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์รายตลอดทาง เวลาบ่ายแห่เสด็จมาทรงพึ่งสวดที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ครั้นเวลาเช้าเสด็จทรงพระเสลี่ยงน้อยมาเลี้ยงพระ ครั้นถึงฤกษ์วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีขาลจุลศักราช ๑๑๖๘ พ. ศ. ๒๓๔๙ เวลาเช้าแห่เสด็จมาสรงอภิเศก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จออกพระราชทานน้ำมุรธาภิเศก ครั้นเลี้ยงพระแล้วโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อเสด็จกลับออกมาจึงแห่เสด็จเปนกระบวนสถลมารคไปถึงท่าตำหนักแพ แล้วมีกระบวนเรือพระที่นั่งตั้งกันตามพระเกียรติยศอย่างพระมหาอุปราช รับเสด็จไปส่งที่พระราชวังเดิม รายการโดยเลอียดของพระราชพิธีอุปราชาภิเศกที่กล่าวมานี้ มีอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ แลจดหมายเหตุเรื่องตั้งพระบรมวงษานุวงษ์ พิมพ์แล้วทั้ง ๒ เรื่อง เอาเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกที่ทำต่อมาถ่ายแบบอย่างจากครั้งนี้ แต่ต้องแก้ไขตามเหตุการณ์มากบ้างน้อยบ้าง จะปรากฏต่อไปในตำนานวังน่าในตอนอื่น เมื่ออ่านถึงตรงนั้นจะได้เข้าใจมูลเหตุเดิมของการที่ต้องแก้ไขนั้น.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระราชทานอุปราชาภิเศกแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยแล้ว ทรง

พระกรุณาโปรดให้สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เปนพระบัณฑูรน้อย แต่การที่ทรงสถาปนาพระบัณฑูรน้อย ไม่ปรากฏว่ามีพิธีอย่างใด พระนามที่ขานในราชการก็ยังคงขานว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เปนแต่เติมคำ "พระบัณฑูรน้อย" ต่อเข้าข้างท้ายพระนาม แลไม่ปรากฏว่ามีข้าราชการในทำเนียบพระบัณฑูรน้อยอย่างไร ที่ทราบได้เปนแน่แต่ว่าเวลาบัตรหมายอ้างรับสั่งของพระบัณฑูรน้อยใช้ว่า "มีพระบัณฑูร" เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จดำรงพระยศเปนพระมหาอุปราช อยู่ ๓ ปี ถึงปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๗๑ พ. ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์สวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จผ่านพิภพ จึงโปรดให้สถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย เปนพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เวลานั้นที่วังน่าว่างมา ๗ ปี ทรงพระราชดำริห์ว่า เปนพระราชวังสำหรับพระมหาอุปราชสร้างไว้ใหญ่โต เปนของสำคัญสำหรับแผ่นดิน หาควรจะทิ้งให้ร้างอยู่ไม่ ควรจะให้พระมหาอุปราชพระองค์ใหม่เสด็จขึ้นไปครอบครองรักษาพระราชวังบวร ฯ มีคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชดำริห์จะให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จขึ้นไปอยู่วังน่าครั้งนั้น มีเสียงผู้โต้แย้งอ้างถึงความเก่าที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงแช่งสาปไว้ แลมีเสียงผู้ที่คิดแก้

กล่าวว่า ถ้ากรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ใหม่คิดอ่านให้เกี่ยวดองในพระวงษ์ของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์แรกไว้แล้ว ก็เห็นจะพ้นพระวาจาที่ทรงสาปนั้น ความอันนี้สมด้วยพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่พระราชวังบวร ฯ มีผู้คิดอ่านจะให้อภิเศกกับเจ้าฟ้าพิกุลทอง พระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แต่พเอิญเจ้าฟ้าพิกุลทองประชวรสิ้นพระชนม์เสีย จึงได้แต่พระราชธิดาองค์อื่น.

การอุปราชาภิเศกพระบัณฑูรน้อยเมื่อในรัชกาลที่ ๒ เหตุการณ์ไม่เหมือนครั้งอุปราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เพราะเปนสมเด็จพระอนุชาธิราช และจะเสด็จไปอยู่พระราชวังบวร ฯ เหตุการณ์ที่แท้เปนอย่างเดียวกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แลเวลานั้นพระบัณฑูรน้อยเสด็จประทับอยู่พระราชนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ที่ริมอู่กำปั่น ตรงน่าตำหนักแพข้าม ที่เปนโรงทหารเรือทุกวันนี้[๑๐] ถ้าแห่เสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งไปยังพระราชวังบวร ฯ ในการพิธีดูก็จะเปนการสดวกดี แต่คงเปนด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยมีพระราชประสงค์จะให้เปนศิริมงคลแลเช่น

---

๑๐ เมื่อสร้างกำแพงโรงทหารเรือในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ทำเปนกำแพงใบเสมาไว้เปนที่รฤกว่า เปนพระราชนิเวศน์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

พระเกียรติยศพิเศษแก่สมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย จึงโปรดให้จัดการพระราชพิธีตามแบบอย่างครั้งพระองค์ทรงรับอุปราชาภิเศก ให้แก้ไขลักษณะการแต่ที่จำเปน จึงให้ปลูกพลับพลาที่ริมโรงลครข้างด้านตวันตกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเปนที่สนามอยู่บัดนี้ เชิญเสด็จพระบัณฑูรน้อยเข้ามาประทับแรมอยู่ที่พลับพลาในพระบรมมหาราชวังเวลางานอุปราชาภิเศก ถึงเวลาบ่ายโปรดให้เสด็จเข้าไปทรงเครื่องที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ แล้วทรงพระยานุมาศแห่ออกประตูวิเศษไชยศรีขึ้นไปพระราชวังบวร ฯ สองข้างทางตั้งราชวัตรปักฉัตรเบญจรงค์รายตลอด ส่วนที่พระราชวังบวร ฯ นั้น ปรากฏว่าจัดที่ทำพิธี ๒ แห่ง ตั้งพระแท่นมณฑลเหมือนอย่างครั้งอุปราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์[๑๑] เปนที่พระสงฆ์หมู่ใหญ่สวดมนต์แห่ง ๑ ที่ในห้องพระบรรธมที่พระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์[๑๒] จัดเปนที่พระสงฆ์ฝ่ายสมถะ สวดภาณวารอีกแห่ง ๑

การพระราชพิธี ตั้งต้นแต่ณวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ เวลาบ่ายแห่เสด็จพระบัณฑูรน้อยจากพระบรมมหาราชวังขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์แลทรง

---

๑๑ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเรียกว่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

๑๒ ในหมายรับสั่งเรียกพระที่นั่งพรหมภักตร์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระที่นั่งพรหมภักตร์นั้นเปนมุขน่าหาใช่ที่บรรธมไม่ พระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์ คือพระวิมานองค์เหนือเห็นจะจัดที่พระบรรธมที่นั่น

ศิลแล้ว เสด็จเข้าไปประทับทรงสดับภาณวารในห้องที่พระบรรธมที่พระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์ ครั้นพระสงฆ์สวดมนต์จบแห่เสด็จกลับมายังพระบรมมหาราชวัง รุ่งเช้าทรงพระเสลี่ยงเสด็จโดยกระบวนน้อยขึ้นไปเลี้ยงพระที่พระราชวังบวร ฯ ครั้นสวดมนต์ครบ ๓ วัน ถึงวันศุกรเดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าพระบัณฑูรน้อยเสด็จโดยกระบวนแห่ขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ สรงอภิเศกแล้วเลี้ยงพระ แล้วแห่เสด็จลงมายังพระบรมมหาราชวัง เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว แห่เสด็จกลับขึ้นไปเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ เวลาบ่ายมีสมโภชเวียนเทียนแล้วเปนเสร็จการ ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ตามที่กล่าวมานี้ เลยเปนตำราอุปราชาภิเศกในกรุงรัตนโกสินทรได้ทำต่อมาในรัชกาลที่ ๓ แลที่ ๕ เปนแต่แก้ไขบ้างเล็กน้อย ดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า.

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ เมื่ออุปราชาภิเศก พระชนมายุได้ ๓๖ พรรษา เมื่อเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังบวร ฯ ไม่ปรากฏว่าได้ทรงสถาปนาการอย่างใดเพิ่มเติมขึ้นใหม่ในวังน่า ถ้าจะมีก็เห็นจะเพียงซ่อมแซมพระราชมณเฑียรบ้างเล็กน้อย ด้วยพระราชวังบวร ฯ ว่างมาเพียง ๗ ปี สิ่งของที่สร้างไว้ในครั้งรัชกาลที่ ๑ เห็นจะยังบริบูรณ์อยู่โดยมาก ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การที่กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงแก้ไขรื้อถอนของเก่าเสียบางอย่าง คือ

พระพิมานดุสิดาที่สร้างไว้เปนหอพระแทนปราสาทที่กลางสระเห็นจะชำรุด โปรดให้รื้อทั้งพระวิมานแลพระระเบียง เอาตัวไม้ที่ยังใช้ได้ไปทำในวัดชนะสงคราม ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสถาปนาไว้ สพานข้ามสระ ๔ สพานก็รื้อเหมือนกัน ที่นั้นทำสวนเลี้ยงนกเลี้ยงปลา เปนที่ประพาศ.

ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ โปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีทุกวันนี้ ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ยังเหลือแต่ปราสาทปรางค์ ๕ ยอด ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างเปนที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ โปรดให้ย้ายปราสาทนั้นไปเสีย ตั้งพระที่นั่งเสวตรฉัตรแทน เปนที่เสด็จออกแขกเมือง แลพระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนา.

ปราสาททองที่สรงพระภักตร์ของกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งสร้างไว้ที่มุขพระวิมานก็ย้ายไปเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒.

เขาไกรลาศยอดมีบุษบกสร้างไว้เปนที่สรงลูกเธอโสกันต์ รื้อเสียอีกอย่าง ๑

เขา ศาลพระภูมิ ข้างพระราชมณเฑียรทางด้านเหนือ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ รื้อกำแพงแก้วรอบบริเวณ ปลูกโรงลครขึ้นแทนตรงนั้น.

ที่วัดหลวงชี ครั้งรัชกาลที่ ๑ ทำนองจะไม่มีหลวงชีอยู่ดังแต่ก่อน กุฎีหลวงชีร้างชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดให้รื้อกุฎีหลวงชีเสียหมด ทำที่นั้นเปนสวนเลี้ยงกระต่าย เข้าใจว่าที่ตรงนี้แต่เดิมก็เห็นจะเปนสวนเลี้ยงกระต่าย เอาอย่างพระราชวังหลวงที่กรุงเก่าจึงปรากฏว่ามีตำหนักอยู่ในนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเห็นจะทรงพระราชอุทิศพระราชทานให้เปนวัดหลวงชีต่อภายหลัง.

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จดำรงพระยศเปนพระมหาอุปราชมาได้ ๘ ปี ถึงปีฉลู จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐ ประชวรเปนพระยอดตรงที่ประทับ ให้ผ่าพระยอดนั้นเลยเกิดบาดพิศม์ อาการพระโรคกำเริบขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรทุก ๆ วัน ด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นี้ตั้งแต่ทรงพระเยาว์มา พระอัธยาไศรยทรงชอบชิดสนิทเสนหากับสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชยิ่งนัก ถึงเมื่อเปนพระมหาอุปราชแล้วก็เสด็จลงมารับราชการในพระราชวังหลวง ไม่เปลี่ยนแปลงพระอัธยาไศรยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย โปรดให้ทรงกำกับตรวจตราราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป เล่ากันว่า ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงมาพระราชวังหลวงเพลาเช้า ประทับที่โรงลครเก่า ที่อยู่ข้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงตรวจตราข้อราชการต่าง ๆ แล้วจึงเสด็จเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชทุกวันมิได้ขาด แม้จนในการเล่นหัวเครื่องสำราญพระราชอิริยาบถก็โปรดที่จะทรงด้วยกัน เปนต้นว่า

ในฤดูลมสำเภา ถ้าปีใดทรงว่าว วังหลวงทรงว่าวกุลา ชักที่สนามน่าวัด พระศรีรัตนศาสดาราม วังน่าทรงว่าวปากเป้า ชักที่สนามหลวง เล่ากันมาแต่ก่อนดังนี้ ครั้นพระอาการกรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรหนักลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จขึ้นไปประทับแรมที่ในพระราชวังบวร ฯ ทรงรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชอยู่หลายราตรี จนถึงณวันพุฒเดือน ๘ อุตราสาธ ขึ้น ๓ ค่ำ เพลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท.) กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ประชวรมาเดือนเศษ เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระชนมายุได้ ๔๔ พรรษา พระราชทานน้ำสรง ทรงเครื่องพระศพเสร็จแล้ว เชิญลงพระลองประกอบพระโกษฐทองใหญ่ แห่มาประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ แต่หมายประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์คราวนี้ ให้เอาแบบอย่างครั้งกรุงเก่า โกนแต่ผู้ที่มีสังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เท่านั้น มิได้ให้โกนทั้งแผ่นดินเหมือนอย่างครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาถึงเดือน ๕ ปีขาล จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑ พระเมรุที่ท้องสนามหลวงสร้างสำเร็จ แลเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาสมโภชตามประเพณีงานพระเมรุใหญ่เสร็จแล้ว ถึงณวันศุกร เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จึงโปรดให้เชิญพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แห่โดยกระบวนน้อยจากพระราชวังบวร ฯ ลงมายังน่าวัดพระเชตุพนแล้ว เชิญขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ แห่โดยกระบวนใหญ่ไปยังพระเมรุ มีงานมหรศพสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครบ ๗ วันแล้ว ถึงณวันพฤหัศบดี เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ จึงพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้น

พระราชทานเพลิงพระศพเสร็จแล้ว โปรดให้เชิญพระอัฐิมาไว้ในหอพระธาตุมณเฑียรที่ในพระราชวังหลวง ด้วยทรงพระเสนหาอาไลยในสมเด็จพระอนุชาธิราช พระอัฐิกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์อยู่ในพระบรมมหาราชวังมาจนในรัชกาลที่ ๔ จึงได้โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระวิมาน อันเปนที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในพระราชวังบวร ฯ

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคตแล้ว วังน่าว่างมาอีก ๗ ปี ด้วยไม่ได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชมาจนตลอดรัชกาลที่ ๒ ในระหว่างนั้นเจ้านายฝ่ายในพระราชวังบวร ฯ ทั้งที่เปนพระราชธิดาในกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ แลรัชกาลที่ ๒ เสด็จลงมาอยู่ตำหนักในพระราชวังหลวงหลายพระองค์ แต่พระองค์เจ้าดาราวดีพระราชธิดากรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพทูลขอไปเปนพระชายา.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เสด็จสวรรคตเมื่อปีวอกจุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ทรงพระราชดำริห์ว่า กรมหมื่นศักดิพลเสพมีบำเหน็จความชอบมาก จะโปรดให้เปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลมีรับสั่งว่า วังน่าเปนพระราชวังใหญ่โต หาควรจะทิ้งไว้ให้เปนวังร้างไม่ กรมหมื่นศักดิพลเสพก็เปนพระราชบุตรเขยของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พ้นข้อรังเกียจที่กล่าวกันว่าทรงแช่งสาปไว้แต่ก่อน จึงโปรดให้เสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียร ประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ

ได้ทำการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกเมื่อณวันอาทิตย์ เดือน๑๐ แรม ๖ ค่ำ ลักษณะการพิธีที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๓ คราวนี้ โดยยุติว่าแบบอย่างครั้งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เปนตำราอุปราชาภิเศก จึงปลูกพลับพลาที่ข้างโรงลคร ๆ ให้กรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จเข้ามาประทับแรมอยู่ในพระบรมมหาราชวังตลอดเวลาพิธี แลเสด็จไปทรงเครื่องที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ แล้วแห่ขึ้นไปทรงฟังสวดที่พระราชวังบวร ๆ เหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ แปลกกับอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ แต่ที่พระสงฆ์สวดมนต์ในพระราชวังบวร ๆ เปน ๔ แห่ง คือ พระที่นั่งวสันตพิมานแห่ง ๑ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศแห่ง ๑ พระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์แห่ง ๑ แลพระที่นั่งสุทธาสวรรย์อีกแห่ง ๑ กับดูเหมือนจะลดถาดทองแลตั้งไม้มะเดื่อที่ที่สรง แลลดกระบวนที่แห่เสด็จลงบ้าง ด้วยปรากฏในหมายกรมวังตรง ๒ ข้อนั้นว่า "ให้ไปทูลถามกรมหมื่นรักษ์รณเรศ" แต่จะยุติเปนอย่างไรหาทราบไม่ กรมหมื่นศักดิพลเสพเปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อพระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา.

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพได้ทรงสถาปนาการในพระราชวังบวร ๆ หลายอย่าง ทราบได้โดยจดหมายเหตุบ้าง โดยสังเกตฝีมือช่างบ้าง เวลานั้นพระราชมณเฑียรสถานเห็นจะชำรุดทรุดโทรมมาก เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงซ่อมแซมพระวิมานทั้ง ๓ หลัง แลในคราวที่ซ่อมแซมนี้ ทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ด้วย คือ

ในหมู่พระวิมาน ต่อมุขหลังตรงพระวิมานองค์กลางออกไปเปนท้องพระโรงหลังมุข ๑ ขนานนามว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิมุข ส่วนมุขน่าของเดิมแปลงเปนมุขกระสัน ขนานนามว่า พระที่นั่งภิมุขมณเฑียร.

ให้รื้อทิมมหาวงษ์ด้านตวันออกเสียทั้งด้าน แล้วสร้างพระที่นั่งเปนท้องพระโรงขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ต่อจากมุขของเดิม ให้พระที่นั่งบุษบกมาลาที่มุขเด็ดเดิมอยู่เปนประธานในท้องพระโรงนั้น น่าท้องพระโรงพอต่อถึงบริเวณพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ท้องพระโรงที่ทำใหม่นี้เอาอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ขนานนามว่า พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

สร้างหอพระขึ้นสองข้างมุขกระสันที่ต่อกับท้องพระโรง รูปหลังคาเปนทรงเก๋งจีน หอหลังเหนือเปนที่ไว้พระอัฐิ เหมือนอย่างหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง หอหลังใต้เปนที่ไว้พระพุทธรูปเหมือนอย่างหอพระสุราไลยพิมานที่เปนคู่กัน.

พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เครื่องบนซ่อมใหม่ ต่อเฉลียงเสาลอยรอบแลทำซุ้มพระแกลใหม่ อย่างที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้.

พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ที่เปนห้องพิพิธภัณฑ์ทุกวันนี้ เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพโปรดให้รื้อของเดิมทำใหม่ทั้งหลังด้วยของที่ยังปรากฏอยู่ เปนฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ทั้งนั้น ของเดิมเห็นจะเล็กขนาดเท่าพระที่นั่งทรงปืนที่กรุงเก่า แลบางทีจะสร้างเปนเครื่องไม้ด้วยซ้ำไป.

ที่กลางสระซึ่งรอพระที่นั่งพิมานดุสิดาเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ขนานนามว่า "พระที่นั่งรังสรรค์จตุรโลก" แต่เห็นจะสร้างเปนเครื่องไม้ ต่อมาจึงหักพังเสียหมด ทราบไม่ได้ในเวลานี้ว่ารูปสัณฐานเปนอย่างไร ที่ทราบว่าสร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ตรงนั้น เพราะนามพระที่นั่งยังปรากฏอยู่เท่านั้น.

สิ่งสำคัญซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างขึ้นใหม่ในพระราชวังบวร ฯ มีอีกสิ่งหนึ่ง คือ วัดบวรสถานสุทธาวาศ[๑๓] เรียกกันเปนสามัญแต่ก่อนว่า "วัดพระแก้ววังน่า" เพราะอยู่ในวังเหมือนกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระราชวังหลวง ทรงอุทิศที่สวนกระต่ายเดิมสร้างวัดถวายเปนพุทธบูชา เหตุที่จะสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาศเล่ากันมาเปนหลายอย่าง แต่ไม่ยุติว่าจะเปนความจริงได้แน่ กล่าวกันว่าทรงสร้างแก้บนครั้งเสด็จยกกองทัพไปปราบขบถเวียงจันท์ เล่ากันอีกอย่างหนึ่งว่า แต่เดิมจะทรงสร้างเปนยอดปราสาท จนปรุงตัวไม้แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ มีรับสั่งให้ไปห้ามว่าในพระราชวังบวร ฯ ไม่มีธรรมเนียมที่จะมีปราสาท กล่าวกันว่าเปนเหตุให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพน้อยพระไทยมาก จึงโปรดให้แก้เปนหลังคาจตุรมุข อย่างเช่นปรากฏอยู่ทุกวันนี้ มีสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงสร้างในวัดบวรสถานสุทธาวาศโดยประณีตบรรจงหลายอย่าง แล้วเสาะหา

---

๑๓ นามว่า "บวรสถานสุทธาวาศ" นี้ สงไสยว่าจะพระราชทานต่อในรัชกาลที่ ๔

พระพุทธรูปที่เปนของงามของแปลก แลเครื่องศิลาโบราณต่าง ๆ มาตกแต่ง พระเจดีย์ก็ถ่ายแบบอย่างพระเจดีย์สำคัญ เช่นพระธาตุพนมเปนต้นมาสร้างขึ้นหลายองค์ แต่การที่สร้างวัดบวรสถานสุทธาวาศไม่ทันแล้วสำเร็จ ที่เล่ากันมาเปนแน่นอนนั้น ว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างพระพุทธรูปยืนองค์หนึ่ง สำหรับจะประดิษฐานที่ในพระอุโบสถ ยังไม่ทันแล้วพอประชวรหนักใกล้จะสวรรคต จึงทรงจบพระหัตถ์ผ้าห่มพระประทานพระองค์เจ้าดาราวดีไว้ ดำรัสสั่งว่าต่อไปถ้าท่านผู้ใดเปนใหญ่ได้ทรงบุรณวัดนั้น ให้ถวายผ้าผืนนี้ ทูลขอให้ช่วยทรงพระให้ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับผ้าผืนนั้นทรงพระพุทธรูปถวายสมดังพระราชอุทิศของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพจึงได้ปรากฏความที่กล่าวมานี้

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ดำรงพระยศเปนพระมหาอุปราชอยู่ ๘ ปี ประชวรโรคมานน้ำ สวรรคตเมื่อณวันอังคารเดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕ พระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา พระศพประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ถึงเดือน ๕ ปีมเสง พ.ศ. ๒๓๗๖ เชิญพระศพแห่ออกพระเมรุที่ท้องสนามหลวง [๑๔] มีงานมหรศพ ๕ วัน (ลดลงกว่าครั้งรัชกาลที่ ๒) พระราชทานเพลิงเมื่อวันแรม ๒ ค่ำเดือน ๕ แล้วเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ในพระราชวังบวร ฯ แต่นั้นวังน่าก็ว่างมา ว่างคราวนี้ถึง ๑๘ ปี ฯ

---

๑๔ การแห่พระศพกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ แลรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าแห่จากวังน่าลงมาพระเมรุ เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่พบจดหมายเหตุที่จะสอบ

๏ ถึงปีกุญ จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฑามณีกรมขนอิศเรศรังสรรค์เปนพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศเปนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกย่องสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชามหาอุปราชครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้แก้ไขประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ให้สมกับพระเกียรติยศที่ทรงยกย่องสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นหลายประการ เปนต้นว่า นามวังน่าซึ่งเคยเรียกในราชการว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" ให้เปลี่ยนนามเรียกว่า "พระบวรราชวัง" พระราชพิธีอุปราชาภิเศกให้เรียกว่า "พระราชพิธีบวรราชาภิเศก" พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัตร แบบเดิมว่า "พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" พระราชทานพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า "สมเด็จพระปวเรนทราเมศมหิศเรศรังสรรค์ ฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" แลขานคำรับสั่งกรมพระราชวังบวร ฯ เคยใช้ว่า "พระบัณฑูร" โปรดให้เปลี่ยนเปน "พระบวรราชโองการ" ว่าโดยย่อ เติมคำ "บรม" เปนฝ่ายวังหลวง แลคำ "บวร" เปนฝ่ายวังน่าเปนคู่กัน เกิดขึ้นในคราวนี้เปนปฐม.

เพราะเหตุที่เปลี่ยนพระราชพิธีอุปราชาภิเศกเปนบวรราชาภิเศกดังกล่าวมานี้ ลักษณะการพิธีจึงเอาแบบอย่างพิธีบรมราชาภิเศกทางวังหลวง ไปแก้ไขลดลงเปนตำราพิธีบวรราชาภิเศก ตั้งต้นแต่เชิญ

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ๆ แต่ก่อนงานพระราชพิธีบวรราชาภิเศก เสด็จประทับแรมอยู่ในพระฉากที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหมือนอย่างทางวังหลวงเสด็จประทับแรมอยู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยฉนั้น ครั้นพระราชพิธีบรมราชาภิเศกเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อมณฑปพระกระยาสนานที่พระองค์สรงมุรธาภิเศก ไปปลูกพระราชทานให้เปนที่สรงของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่ทำการพระราชพิธีนั้น ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์[๑๕] จัดตั้งเทียนไชยแลเตียงพระสงฆ์สวดภาณวาร (อย่างที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระราชวังหลวง) ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยจัดตั้งพระแท่นมณฑล แลเปนที่พระราชาคณะผู้ใหญ่สวดมนต์ (อย่างที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระราชวังหลวง) แต่งดพระที่นั่งอัฐทิศแลพระที่นั่งภัทรบิฐหาตั้งไม่ ที่พระที่นั่งวสันตพิมานในห้องพระบรรธม จัดเปนที่ประทับทรงสดับพระสงฆ์ธรรมยุติกาเจริญพระปริต (อย่างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในพระราชวังหลวง[๑๖]) โรงพิธีพราหมณ์ปลูกในสนามน่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตามอย่างอุปราชาภิเศก แต่ไม่มีกระบวนแห่เสด็จเหมือนอุปราชาภิเศกแต่ก่อน เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ๆ แล้ว.

---

๑๕ เดิมเรียกพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เข้าใจว่าเปลี่ยนเปนพุทไธสวรรย์ เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ดังจะอธิบายต่อไปข้างน่า.

๑๖ ในจดหมายเหตุเก่ากล่าวแต่ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งทั้ง ๓ องค์ที่กล่าวนามมานั้น แต่รายการที่กล่าว ๆ ตามสันนิฐาน เชื่อว่าไม่ผิด.

พระราชพิธีบวรราชาภิเศก ตั้งสวดเมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ เปนวันแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราแห่สี่สาย ขึ้นไปยังพระบวรราชวังในเวลาบ่ายทั้ง ๓ วัน ครั้นณวันพุฒ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ เปนพระฤกษ์บวรราชาภิเศก เสด็จขึ้นไปในเวลาเช้า พระราชทานน้ำอภิเศกแลพระสุพรรณบัตร กับทั้งเครื่องราชูปโภคแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเสด็จกลับแล้ว (ในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ว่า) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงมาถวายดอกไม้ธูปเทียนที่ในพระบรมมหาราชวัง แลวันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปพระราชทานต้นไม้เงินทองของขวัญ ในการเฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระบวรราชวังอีกครั้งหนึ่ง แลในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรครั้งนั้น โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์เสนาอำมาตย์ราชเสวกทั้งฝ่ายวังหลวงวังน่าถวายดอกไม้ธูปเทียนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงประพฤติตามแบบอย่างเจ้านายรับกรม คือถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งเจริญพระชนมายุยิ่งกว่าพระองค์ทุก ๆ พระองค์ ครั้นเสร็จการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรแล้ว โปรดให้แห่เสด็จพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเลียบพระนครทางสถลมารคอีกวันหนึ่ง จึงเสร็จการพระราชพิธีบวรราชาภิเศก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเศก พระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา เสด็จขึ้นไปประทับที่พระบวรราชวังเวลากำลังปรักหักพังทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง ข้าราชการวังน่าที่ได้ตามเสด็จไปแต่แรกเล่ากันว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวออกพระโอษฐว่า "เออ อยู่ดีดีก็ให้มาเปนสมภารวัดร้าง" ความข้อนี้สมกับคำพระครูธรรมวิธานาจารย์สอน[๑๗] เล่าว่า เมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่วังน่านั้น วังน่ารกร้างหักพังมาก ซุ้มประตูแลหลังคาป้อมปราการรอบวังหักพังเกือบหมด กำแพงวังชั้นกลางก็ไม่เห็นมี ท้องสนามในวังน่าชาวบ้านเรียกกันว่า "สวนพันชาติ" เพราะพันชาติตำรวจปลูกเย่าเรือนอาไศรยแลขุดร่องทำสวนเต็มตลอดไปจนน่าพระที่นั่งศิวโมกขพิมานแลพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ สถานที่ต่าง ๆ เช่นศาลาลูกขุนแลโรงช้างเปนต้น ของเดิมหักพังหมด มีแต่รอยเหลืออยู่ตรงที่ที่สร้างขึ้นใหม่ พระครูธรรมวิธานาจารย์ว่าสถานที่ต่าง ๆ ที่เห็นกันในชั้นหลัง เปนของสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบทั้งนั้น ความที่พระครูธรรมวิธานาจารย์กล่าวนี้ยุติต้องด้วยเหตุการณ์ คิดดูแต่สร้างวังน่ามาจนเวลานั้นได้ถึง ๖๙ ปีปรากฏว่าได้ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์แต่พระราชมณเฑียรเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระราชมณเฑียรเห็นจะชำรุดทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง แลคงเปนด้วยเหตุที่วังน่ารกร้างทรุดโทรมนี้เอง จึงมีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ว่าเมื่อก่อน

---

๑๗ พระครูธรรมวิธานาจารย์ได้อยู่วัดมหาธาตุมาแต่เปนเด็กศิษย์วัด เดี๋ยวนี้อายุได้ ๘๐ ได้เคยเดินผ่านไปมาทางวังน่าเสมอตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นไปประทับที่วังน่านั้น ให้ทำพิธีผังอาถรรภ์ใหม่เมื่อเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แห่พระพุทธสิหิงค์กลับไปสถิตย์ประดิษฐานในพระราชวังบวร ฯ แลในวันนั้นเวลาบ่ายพระสงฆ์ ๒๐ รูปสวดมนต์ที่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย รุ่งขึ้นวันขึ้น ๒ ค่ำเวลาเช้าพราหมณ์ผังหลักอาถรรภ์ทุกป้อมแลประตูพระราชวังบวร ฯ รวม ๘๐ หลัก เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบวร ฯ ในวันแรม ๒ ค่ำเดือน ๖ นั้น.

ตามที่ได้ความในจดหมายเหตุแลที่พระครูธรรมวิธานาจารย์เล่าให้ฟังดังกล่าวมา เปนอันยุติได้ว่า พระราชมณเฑียรแลสถานที่ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่วังน่า เปนของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โดยมาก แต่การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนานั้น ถ้าจะกำหนดโดยเหตุ ต่างกันเปน ๓ ประการ คือ ก่อสร้างเฉลิมพระเกียรติยศที่เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินนั้นประการ ๑ ก่อสร้างแทนของเดิมซึ่งปรักหักพังไปให้บริบูรณ์ดังแต่ก่อนประการ ๑ ก่อสร้างตามลำพังพระราชหฤไทยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๑ จะอธิบายต่อไปนี้ทีละอย่าง.

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์เกือบจะทั้งนั้น ทั้งพระราชมณเฑียรสถานแลเครื่องราชูปโภคทั้งปวงตลอดจนตำแหน่งขุนนาง ยกตัวอย่างเช่นว่าจ่าตำรวจ ทรงตั้ง

ขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหลวง ก็โปรดให้ตั้งขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังน่าด้วยฉนี้เปนต้น ว่าโดยย่อเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศสำหรับวังหลวงมีอย่างไร ก็ทรงพระราชดำริห์ให้มีขึ้นทางวังน่าในครั้งนั้นโดยมาก จะกล่าวแต่เฉภาะพระราชมณเฑียรก่อน คือ

ข้อสำคัญ ปราสาทไม่เคยมีในพระราชวังบวรสถานมงคล จึงโปรดให้สร้างปราสาทขึ้นข้างน่ามุขพระที่นั่งพุทไธสวรรย์องค์ ๑ ขนาดแลรูปสัณฐานอย่างพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า "พระที่นั่งคชกรรมประเวศ" มีเกยสำหรับขึ้นทรงช้างอยู่ข้างน่า

สร้างพระที่นั่งโถง ทำนองพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระราชวังหลวง ตรงมุมกำแพงบริเวณน่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย มุมข้างใต้องค์ ๑ มุมข้างเหนือองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระราชยาน ขนานนามว่า "พระที่นั่งมังคลาภิเศกองค์ ๑ พระที่นั่งเอกอลงกฎองค์ ๑" ยังอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ องค์.

ในชาลาข้างท้องพระโรง สร้างพระที่นั่งโถงองค์ ๑ เหมือนอย่างพระที่นั่งสนามจันทร์ แลเรียกว่าพระที่นั่งสนามจันทร์อย่างเดียวกับในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์นี้ยังอยู่ แต่ชำรุดจวนพังอยู่แล้ว.

สร้างพลับพลาสูงที่ทอดพระเนตรฝึกซ้อมทหารบนกำแพงพระบวรราชวังด้านตวันออกองค์ ๑ อย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระราชวังหลวง แต่เปนพลับพลาโถง เสาไม้หลังคาไม่มียอด เข้าใจว่าจะเหมือนอย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เมื่อแรกสร้าง ก่อนแก้เปนปราสาทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

สร้างพระตำหนักน้ำที่ท่าตำหนักแพองค์ ๑ เปนเครื่องไม้ทำนองพระที่นั่งสร้างที่ท่าราชวรดิฐเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ขนานนามว่า "พระที่นั่งนทีทัศนาภิรมย์" ว่าสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติสร้างถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นแทนของเก่า แต่ถ่ายแบบอย่างของในพระราชวังหลวงไปสร้างเฉลิมพระเกียรติยศก็มีหลายอย่าง เช่นโรงช้างต้น ม้าต้น แลประตูมหาโภคราชสร้างใหม่เปนประตูชั้นกลาง ทำเปนประตูสองชั้นอย่างประตูพิมานไชยศรีในพระราชวังหลวงนั้นเปนต้น การชักธงตราแผ่นดินที่ในพระราชวังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ในพระราชวังหลวงตั้งเสาชักธงพระมหามงกุฎ ที่พระบวรราชวังก็โปรดให้ตั้งเสาชักธงพระจุฑามณีอย่างเดียวกัน.

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นให้บริบูรณ์ตามของเดิมนั้น เช่นสร้างทิมดาบ เขื่อนเพ็ชร โรงช้าง โรงม้าศาลาลูกขุนเปนต้น ตลอดจนก่อสร้างป้อมประตูที่ปรักหักพังให้กลับดีขึ้นดังเก่า ของเหล่านี้ที่ของเดิมเปนเครื่องไม้ สร้างใหม่เปนเครื่องก่ออิฐถือปูนโดยมาก ตำหนักข้างในก็ซ่อมใหม่ทั้งหมดในครั้งนั้น.

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามพระราชหฤไทยของพระองค์เองนั้น คือพระราชมณเฑียรที่เสด็จประทับในพระบวรราชวัง ไม่พอพระราชหฤไทยที่จะประทับพระวิมานของเดิม จะสร้างพระราชมณเฑียรใหม่เปนที่ประทับ แต่ที่พระบวรราชวังชั้นในคับแคบ

จึงโปรดให้ขยายเขตรชั้นในขึ้นไปข้างด้านเหนือ (เขตรเดิมอยู่ตรงแนวถนนแต่ประตูสุดายุรยาตรมาทางตวันออก ในแผนที่) แลให้รื้อโรงลครซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงสร้างไว้แต่เดิมนั้นเสีย แล้วสร้างพระราชมณเฑียรใหม่ในที่บริเวณนั้นองค์ ๑ สร้างเปนเก๋งจีนโดยฝีมืออย่างประณีตบรรจง ครั้นสำเร็จเสด็จขึ้นประทับ พเอิญประชวรเสาะแสะติดต่อมาไม่เปนปรกติ จีนแสมาดูกราบทูลว่าเพราะพระที่นั่งเก๋งที่ประทับนั้นสร้างในที่กวงจุ๊ยไม่ดีเปนอัปมงคล จึงโปรดให้รื้อพระที่นั่งเก๋งนั้นไปปลูกเสียนอกวัง (ตรงที่สร้างโรงกระสาปน์เดี๋ยวนี้) ถึงรัชกาลที่ ๕ เก๋งนี้ว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทอดพระเนตรเห็นแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดว่าฝีมือที่ทำประณีตน่าเสียดาย จึงให้ย้ายเอาไปปลูกไว้ในพระราชวังดสิต เปนที่สำหรับเจ้านายวังน่าไปประทับเวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้า ๆ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อรื้อพระที่นั่งเก๋งออกไปจากพระบวรราชวังแล้ว จึงทรงสร้างพระที่นั่งอีกองค์ ๑ ในบริเวณอันเดียวกัน เปนแต่เลื่อนไปข้างตวันออกหน่อยหนึ่ง พระที่นั่งองค์ใหม่นี้ทำเปนตึกอย่างฝรั่ง สร้างโดยประณีตบรรจงเหมือนกัน ขนานนามว่า "พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร" พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ตลอดมาจนเสด็จสวรรคต พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรยังอยู่จนทุกวันนี้.

อีกอย่างหนึ่งโปรดให้รื้อพระตำหนักแดงที่พระราชวังเดิม มาปลูกไว้ในพระบวรราชวังข้างด้านตวันตก ตรงมุมวังที่ขยายใหม่ พระตำหนักแดงนี้เข้าใจว่าเปนพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรื่องตำนานจะกล่าวที่อื่นต่อไปข้างน่า.

อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่ จึงทรงศึกษาวิชาทหารอย่างยุโรป แล้วเอาเปนพระธุระฝึกหัดจัดทหารตลอดมา แลอีกประการ ๑ โปรดวิชาต่อเรือกำปั่นรบ ได้ทรงศึกษาตำราเครื่องจักรกลกับมิชชันนารี จนทรงสร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้นได้ในเมืองไทยเปนครั้งแรก จึงเปนเหตุให้โปรดทั้งวิชาการทหารบกทหารเรือมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ครั้นเสด็จเฉลิมพระยศบวรราชาภิเศกแล้ว ก็ทรงจัดตั้งทหารวังน่าขึ้นทั้งทหารบกทหารเรือ จ้างนายร้อยเอกน๊อกซ์นายทหารอังกฤษ ซึ่งภายหลังได้เปนกงซุลเยเนอราลอังกฤษในกรุงเทพ ฯ แลเปนเซอออมมัสน๊อกซ์นั้น มาเปนครูฝึกหัดตามแบบอังกฤษ ส่วนทหารเรือก็ให้พระเจ้าลูกเธอเปนนายทหารเรือหลายพระองค์ แลทรงต่อเรือรบกลไฟ มีเรืออาสาวดีรศ แลเรือยงยศอโยชฌิยาเปนต้น สำสมปืนใหญ่น้อยแลเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับการทหารนั้นมากมาย จึงต้องสร้างสถานที่เพิ่มเติมขึ้นในวังน่า เช่นโรงปืนใหญ่ โรงทหาร คลังสรรพยุทธ แลตึกดินที่ปรากฏในแผนที่วังน่า ล้วนเปนของสร้างขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งนั้น ส่วนโรงทหารเรือนั้นจัดตั้งที่ริมแม่น้ำข้างใต้ตำหนักแพตรงที่เปนโรงทหารเดี๋ยวนี้.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังใหม่วัง ๑ ที่ริมคลองคูเมืองเดิมข้างฝั่งเหนือ ตรงที่เปนโรงพยาบาลทหารทุกวันนี้

ทำทางฉนวนออกจากพระบวรราชวังข้ามคลองไปจนถึงวังใหม่ วังใหม่นี้สร้างเปนอย่างตึกฝรั่งทั้งวัง ว่าจะไว้เปนที่เสด็จแปรสถานไปประทับสำราญพระราชอิริยาบถ แต่ทำยังไม่ทันแล้วเสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานให้เปนวังกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระอัธยาไศรยไม่โปรดที่จะแสดงยศศักดิ์ โดยปรกติเสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้าก็เสด็จออกที่โรงรถ ต่อเวลามีการพิธีจึงเสด็จออกท้องพระโรง จะเสด็จที่ใด ถ้ามิได้เปนราชการงานเมือง ก็มักจะเสด็จแต่โดยลำพังพระองค์ บางทีทรงม้าไปกับคนตามเสด็จคนหนึ่งสองคน โดยพอพระราชหฤไทยที่จะเที่ยวประพาศมิให้ใครรู้ว่าพระองค์เสด็จ แม้จะเสด็จไปตามวังเจ้านายก็ไม่ใคร่ให้รู้พระองค์ก่อน พระองค์เจ้าประดิษฐวรการเคยตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อแรกได้บังคับช่างสิบหมู่แต่ยังเปนหม่อมเจ้าอยู่นั้น ครั้งหนึ่งเวลาค่ำแล้ว ได้ยินเสียงคนมาร้องเรียกที่ประตูวัง ให้คนเปิดประตูออกมา พบพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปที่วัง พระองค์เจ้าประดิษฐ ฯ ตกพระไทยออกไปเชิญเสด็จมาประทับบนหอนั่ง เวลานั้นมีแต่ต้ายจุดอยู่ใบหนึ่ง จะเรียกพรมเจียมมาปูรับเสด็จก็รับสั่งห้ามเสีย ประทับยอง ๆ ดำรัสเรื่องที่โปรดให้ทำสิ่งของถวายไปพลางแลทรงเขียนต้ายไปพลาง จนเสร็จพระราชธุระจึงเสด็จทรงม้ากลับไปพระบวรราชวัง อันเรื่องทรงม้า เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดนัก ประทับอยู่พระบวรราชวังเสด็จทรงม้าเล่น

ในสนามไม่ขาด บางทีก็ทรงคลี บางทีเวลากลางคืนให้เล่นขี่ม้าซ่อนหา วิธีเล่นนั้น ให้มีคนขี่ม้าตะพายย่ามติ้ว แต่งตัวเหมือนกับคนอยู่โยงอีกคนหนึ่ง คนขี่ม้าหนีต้องได้ติ้วก่อนจึงจะเข้าโยงได้ ความสนุกอยู่ที่รู้ไม่ได้ว่าม้าไหนเปนม้าติ้ว แลม้าไหนเปนม้าอยู่โยง เพราะแต่งตัวเหมือนกัน บางทีคนขี่ม้าติ้วแกล้งไล่ ผู้ที่ไม่รู้หลงหนี เลยเข้าโยงไม่ได้ก็มี เล่ากันว่าสนุกนัก บางทีก็ถึงทรงม้าเข้าล่อช้างน้ำมัน ครั้งหนึ่งว่าทรงม้าผ่านตัวโปรด ขึ้นระวางเปนเจ้าพระยาสายฟ้าฟาด เข้าล่อช้างพลายแก้วซึ่งขึ้นระวางเปนพลายไฟภัทกัลป์เวลาตกน้ำมัน พอช้างไล่ทรงกระทบแผงข้างจะให้ม้าวิ่ง ม้าตัวนั้นเปนม้าเต้นน้อยดีไปเต้นน้อยเสีย เล่ากันว่าวันนั้นหากหมออาจ ซึ่งเปนหมอตัวดีขี่พลายแก้ว เอาขอพ้นที่สำคัญเหนี่ยวพลายแก้วไว้อยู่โดยฝีมือ อีกนัยหนึ่งว่าปิดตาช้างแล้วเบนไปเสียทางอื่น ทันพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เปนอันตราย เห็นจะเปนเพราะเหตุที่โปรดการทแกล้วทหารแลสนุกคนองต่างๆ ดังกล่าวมานี้ จึงเกิดเสียงกระซิบฤๅกันว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิชาอาคมบางคนว่าหายพระองค์ได้ บ้างว่าเสด็จลงเหยียบเรือกำปั่นฝรั่งเอียงก็มี กระบวนทรงช้างก็ว่าแขงนัก ของที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงเล่น ที่เล่าฤๅกันอีกอย่างหนึ่งก็แอ่วลาว ว่าทรงได้สันทัดทั้งแคนทั้งแอ่ว คำแอ่วเปนพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีปรากฏอยู่จนบัดนี้หลายเล่มสมุด เซอยอนเบาริงราชทูตอังกฤษเข้ามากรุงเทพฯ แต่งหนังสือกล่าวไว้ว่า เมื่อวันพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเลี้ยงนั้น เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วทรงแคนให้ฟัง เซอยอนเบาริงชมไว้ในหนังสือว่าทรงเพราะนัก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี ในตอนปลายเกิดวรรณโรคขึ้นภายในพระองค์มีพระอาการประชวรเสาะแสะมาหลายปี จึงต้องเสด็จไปเที่ยวรักษาพระองค์ตามหัวเมืองเนือง ๆ กล่าวกันว่ามักเสด็จไปประทับตามถิ่นที่มีข้านลาว เพราะโปรดแอ่วลาว เสด็จไปประทับที่บ้านสัมปะทวน แขวงจังหวัดนครไชยศรีบ้าง ทางเมืองพนัศนิคมบ้าง แต่ไปประทับที่ตำหนักบ้านสีทาแขวงจังหวัดสระบุรีโดยมาก จนปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๓๑๘ พระอาการที่ประชวรหนักลง ต้องเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ แลในเดือนยี่ปีฉลูสัปตศกนั้น เปนกำหนดพระฤกษ์จะได้ทำการพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรมากอยู่ จะโปรดให้เลื่อนงานโสกันต์ไป ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลขออย่าให้เลื่อนงาน ว่าพระองค์ประชวรมากอยู่แล้วจะไม่ได้มีโอกาศสมโภช จึงต้องโปรดให้คงงานไว้ตามพระฤกษ์เดิม ครั้นถึงงานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานเตรียมกระบวนจะเสด็จลงมาจรดพระกันไกรพระราชทาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ต้องรับสั่งให้ทอดที่ราชอาศน์เตรียมไว้รับเสด็จตามเคย ทั้งทรงทราบอยู่ว่าพระอาการมากจะไม่เสด็จลงมาได้ โดยจะมิให้สมเด็จพระอนุชาธิราชโทมนัศน้อยพระไทย ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รับสั่งเล่าว่า เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใด มักดำรัสเรียกเข้าไปให้ใกล้แล้วยกพระหัตถ์ลูบ รับสั่งว่า "เจ้าใหญ่นี่และต่อไปจะเปนที่พึ่งของญาติได้"

ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรหนักนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงรักษาพยาบาลทั้งกลางวันกลางคืน ประชวรมาจนวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ พอเปนวันสุดงานพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร พระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา การพระศพโปรดให้เรียกว่าพระบรมศพ จัดเหมือนอย่างพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุกอย่าง เว้นแต่มิได้ทรงพระลองเงินกับประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์แต่ที่มีสังกัดในพระบวรราชวัง เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ มิได้ให้โกนหัวทั้งแผ่นดิน

ครั้นถึงปีขาล พ.ศ. ๒๔๑๙ โปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวงตามแบบอย่างพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลจัดการแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำนองครั้งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ในรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่มเติมพระเกียรติยศพิเศษขึ้นเปนหลายประการ.

ปรากฏรายการงานพระเมรุครั้งนั้นว่า ณเดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เชิญพระบรมธาตุแห่แต่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบวรราชวัง ออกประตูมหาโภคราช แลประตูบวรยาตรา ด้านตวันออก มาสมโภชที่พระเมรุวันกับคืนหนึ่ง แห่พระบรมธาตุกลับแล้ว ถึงเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ

เพลาบ่าย ๒ โมง เชิญพระบรมศพแห่ออกประตูโอภาษพิมานชั้นกลางด้านเหนือ แลประตูพิจิตรเขษฎาด้านตวันตกพระบวรราชวัง ไปถึงตำหนักแพ เชิญพระบรมโกษฐประดิษฐานเหนือพระแท่นแว่นฟ้าในเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสรมุข แห่ล่องลงมาประทับที่พระราชวังเดิม ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับอยู่ตลอดในรัชกาลที่ ๓ มีมหรศพสมโภชคืนหนึ่ง ครั้นเวลาดึกเคลื่อนเรือพระบรมศพมาประทับที่ท่าฉนวนวัดพระเชตุพน รุ่งขึ้น ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาเช้าแห่กระบวนน้อยไปยังที่ตั้งกระบวนใหญ่ที่ถนนสนามไชย เชิญพระบรมโกษฐขึ้นพระมหาพิไชยราชรถแห่ไปยังพระเมรุมาศ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแลมีมหรศพสมโภช ๗ วัน แล้วพระราชทานเพลิงเมื่อขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๓ เมื่อเสร็จการสมโภชพระบรมอัฐิแล้ว โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรที่ในพระบวรราชวัง.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น วังน่าผิดกับเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ สวรรคตหลายอย่าง เปนต้นว่า พระราชวังบวร ฯ ที่เคยชำรุดทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์ให้กลับบริบูรณ์ดีแล้วทั้งข้างน่าข้างในทั่วไป แลเจ้านายฝ่ายในพระบวรราชวัง ก็มีมากขึ้น มีพระองค์เสด็จอยู่ทั้ง ๔ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า ไม่ควรจะทิ้งพระบวรราชวังให้เปนวังร้างว่างเปล่าเหมือนอย่างแต่ก่อน แลตามราชประเพณีครั้งกรุงเก่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปประทับอยู่วังน่าก็เคยมี ดังกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว

จึงเสด็จขึ้นไปประทับเปนประธานในพระบวรราชวังเนือง ๆ บางทีก็เสด็จไปเยี่ยมเยือนเฉภาะเวลา บางทีประทับแรมอยู่ก็มีบ้าง แลเวลานั้นมีเก๋ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระวิสูตรวารี มลิสร้างถวายตรงน่าพระที่นั่งอิศเรศราชานุสร ยังค้างอยู่ จึงโปรดให้สร้างต่อมาจนสำเร็จ ขนานนามว่า "พระที่นั่งบวรบริวัติ" เปนที่ประทับเวลาเสด็จไปอยู่พระบวรราชวัง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต่อมา ดำรัสว่าที่พระที่นั่งบวรบริวัติถูกแดดบ่ายร้อนจัดนัก โปรดให้สร้างตึกอีกหลัง ๑ ต่อไปข้างเหนือ การยังไม่สำเร็จจนตลอดรัชกาลที่ ๔

ตรงนี้ควรจะกล่าวถึงเรื่องข้าราชการวังน่าแทรกลงสักหน่อย ด้วยเนื่องในเรื่องตำนานของวังน่ามาแต่ครั้งกรุงเก่า ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ไม่ปรากฏทำเนียบในกฎหมายเดิม (ที่พิมพ์เปนเล่มนั้น) แต่มีข้าราชการบางตำแหน่งในทำเนียบเดิม เช่นหลวงมหาอำมาตย์ ว่าเปนสมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ หลวงธรรมไตรโลก ว่าเปนสมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ คำว่า "ฝ่ายเหนือ" ที่กล่าวในทำเนียบหมายความว่าราชธานีฝ่ายเหนือ คือเมืองพิศณุโลกเปนแน่ไม่มีที่สงไสย คือเปนอรรคมหาเสนาบดีของเจ้าที่ครองเมืองพิศณุโลก ถึงเจ้ากรมพระตำรวจ ตำแหน่งขุนราชนรินทร ขุนอินทรเดช ที่เรียกว่า "กรมพระตำรวจนอก" นั้น ก็เปนตำแหน่งตำรวจฝ่ายเหนืออย่างเดียว

กัน ด้วยมีปรากฏในเรื่องพระราชพงษาวดารว่า เมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีมาล้อมกรุงเก่าไว้ พระมหาธรรมราชาที่ครองเมืองพิศณุโลกมาในกองทัพกับพระเจ้าหงษาวดี เสด็จเข้ามาว่ากล่าวชาวเมืองให้ยอมแพ้ ชาวเมืองไม่เชื่อ กลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชา ขุนอินทรเดชเข้าอุ้มพระองค์พาหนีขึ้นไป ความอันนี้เปนหลักฐานว่า ตำแหน่งขุนอินทรเดชเปนตำรวจพิศณุโลก เลยส่อให้เห็นต่อไปว่า ที่เรียกในทำเนียบว่า "ตำรวจสนม" ซึ่งขุนพรหมบริรักษ์ ขุนสุริยภักดีเปนเจ้ากรมนั้น เดิมเห็นจะเปนตำรวจสำหรับพระอรรคมเหษี ตำรวจสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เดิมมีแต่ ๔ ตำรวจเท่านั้น ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายเหนือที่กล่าวมานี้เห็นจะรวมสมทบเข้าในทำเนียบข้าราชการวังหลวง เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชนั้นเอง ฤๅมิฉนั้นก็ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่จริงตำแหน่งข้าราชการตามทำเนียบฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่ปรากฏในชั้นหลัง เช่นพระยาจ่าแสนยากร แลพระยากลาโหมราชเสนาเปนต้น น่าจะเกิดขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถเปนพระมหาอุปราช ด้วยมีพระเกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน ในหนังสือพระราชพงษาวดารมามีชื่อขุนนางวังน่า ตามทำเนียบใหม่บางตำแหน่งปรากฏต่อเมื่อสมเด็จพระนารายน์มหาราชเปนพระมหาอุปราชในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา จึงสันนิฐานว่า จะพึ่งตั้งทำเนียบข้าราชการวังน่าสังกัดเปนหมวดหมู่เมื่อตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเปนเดิม

มา ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่มาตั้งในกรุงรัตนโกสินทร เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น เอาทำเนียบอย่างครั้งกรุงเก่ามาตั้ง แล้วมาเพิ่มเติมขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตรงกับทำเนียบวังหลวง เหตุด้วยมีพระเกียรติยศเปนพระเจ้าแผ่นดิน ตำแหน่งข้าราชการวังน่าจึงมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก.

อนึ่งตามประเพณีมีแต่โบราณมา เวลาว่างพระมหาอุปราช จะเปนเพราะเหตุพระมหาอุปราชเสด็จผ่านพิภพเปนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดี ฤๅพระมหาอุปราชสวรรคตก็ดี ข้าราชการวังน่าต้องมาสมทบเปนข้าราชการวังหลวง ผู้ที่รับราชการกรมไหนในวังน่า ก็มารับราชการในกรมนั้นในพระราชวังหลวง แต่นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงตั้งทั้งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงแลวังน่า จนทรงตั้งพระมหาอุปราชเมื่อใด ข้าราชการที่ตำแหน่งเปนฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ก็กลับไปรับราชการในพระมหาอุปราช เปนประเพณีมีมาดังนี้

พิเคราะห์ในทางพงษาวดารของข้าราชการวังน่าในชั้นกรุงรัตนโกสินทรนี้ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงเลือกสรรผู้ซึ่งทรงคุ้นเคยใช้สอยในพระองค์มาแต่ก่อน มาตั้งเปนข้าราชการวังน่าตามพระอัธยาไศรย ข้าราชการวังหลวงกับวังน่าครั้งนั้นเสมอเปนต่างพวก มาในตอนปลายจึงมีเหตุเกิดอริกันดังอธิบายมาแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ข้าราชการวังน่ามาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวง ๓ ปี ขุนนางครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่ร้ายก็ถูกกำจัดไป ที่ดีก็ย้ายไป

รับราชการตำแหน่งในพระราชวังหลวง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ได้อุปราชาภิเศกเปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ข้าราชการวังน่าชั้นเดิมเห็นจะเหลืออยู่น้อย จึงปรากฏว่าทรงตั้งข้าหลวงเดิมเปนข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ โดยมาก ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีพระราชประสงค์ตัวคนที่ได้ทรงตั้งเปนตำแหน่งขุนนางวังน่าไว้รับราชการในพระราชวังหลวง จึงต้องจัดหาข้าราชการวังน่าขึ้นใหม่สำหรับสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย ที่ได้อุปราชาภิเศกเปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในครั้งนั้นเห็นจะทรงพระราชดำริห์ปฤกษากัน จะป้องกันมิให้ข้าราชการวังน่ากับวังหลวงเกิดเปนต่างพวกต่างเหล่าดังแต่ก่อน จึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการมีตำแหน่งในฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ ตระกูล ยกตัวอย่างดังเช่นในตระกูลเจ้าพระยามหาเสนาบุนนาค สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ ผู้พี่ ได้เปนจมื่นไวยวรนารถในพระราชวังหลวง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติผู้น้อง ได้เปนจมื่นเด็กชายในพระราชวังบวร ฯ เปนต้น ในสกุลอื่น ๆ ก็แบ่งไปโดยทำนองเดียวกัน ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคต ข้าราชการวังน่ามาสมทบในพระราชวังหลวง ก็เข้ากันได้เปนอันหนึ่งอันเดียว ได้ย้ายมาเปนตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงในระหว่างเวลาว่างพระมหาอุปราชอยู่ ๗ ปีนั้นโดยมาก ยกตัวอย่างเช่นสมเด็จเจ้าพระยาทั้ง ๒ องค์ที่กล่าวมาแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

ได้เปนพระยาสุริยวงษ์มนตรีจางวางมหาดเล็กแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยก็ได้เปนพระยาศรีสุริยวงษ์จางวางมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ กลับไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ เห็นจะเหลือข้าราชการวังน่าครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ กลับไปไม่เท่าไร แต่ต่อมาไม่ช้าเมืองเวียงจันท์เปนขบถ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเปนจอมพลไปปราบปรามเมืองเวียงจันท์ เห็นจะโปรดให้เลือกสรรผู้ที่มีความสามารถไปเปนขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ คราวไปทัพนั้นหลายคน ปรากฏข้าราชการผู้ใหญ่ในตารางเกณฑ์ทัพหลายตำแหน่ง แต่ชั้นผู้น้อย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงจัดคนพระราชทานอย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องทรงเลือกหาเอง ได้ยินเล่ากันว่าครั้งนั้นพวกข้าราชการวังหลวงไม่ใคร่มีใครสมัคขึ้นไปอยู่วังน่า ได้แต่ผู้ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงคุ้นเคยชอบพอในส่วนพระองค์มาแต่ก่อน ฤๅที่ไม่ใคร่มีช่องทางที่จะได้ดีทางวังหลวงไปเปนข้าราชการวังน่า เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตแล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชว่างอยู่ถึง ๑๘ ปี ข้าราชการวังน่าที่มาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวงก็หมดตัวแต่ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชบวรราชาภิเศก เปนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องหาข้าราชการ

วังน่าใหม่ทั้งชุด จึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ ข้าราชการวังน่าครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงอยู่ในสกุลเดียวกับข้าราชการวังหลวงโดยมาก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังก็ลงมาสมทบรับราชการในพระราชวังหลวง ตำแหน่งสังกัดกรมไหนก็ไปรับราชการในกรมที่ตรงกันตามประเพณีโบราณทุก ๆ กรม มีที่ต้องจัดเปนพิเศษอยู่ ๒ กรม คือกรมทหารบกกับทหารเรือ ด้วยพึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลในครั้งนั้นการบังคับบัญชาทหารอย่างยุโรปยังไม่ได้รวมขึ้นตรงต่อกระทรวงกลาโหมทุกกรมทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารบกวังน่า แลโปรดให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบัญชาการทหารเรือวังน่าต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ ๓ ปี ถึงปีมะโรงจุลศักราช ๑๒๓๐ พ. ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญได้เปนพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

การพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงจัดการพิธี เอาแบบอย่างครั้งอุปราชาภิเศกกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเปนตำรา คือปลูกพลับพลาที่ประทับของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญที่น่าโรงลคร ริมวัดพระศรีรัตนศาสดารามตามเคย แต่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จมาประทับเฉภาะเวลาเมื่อจะแห่ หาได้มาประทับแรมที่พลับพลาไม่ การที่แห่ก็แห่จากพลับพลาไปยังพระราชวังบวร ฯ ไม่ได้ไปทรงเครื่องแลขึ้นพระราชยานที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ดังแต่ก่อน สองข้างทางแห่ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ตามเคย ส่วนที่ในพระราชวังบวร ฯ ที่ทำพิธีจัดแต่ ๒ แห่ง คือที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยตั้งทั้งพระแท่นมณฑลแลเทียนไชย เปนที่พระสงฆ์หมู่ใหญ่สวดมนต์แลสวดภาณวารแห่ง ๑ ในห้องพระบรรธมที่พระที่นั่งวสันตพิมานจัดเปนที่ทรงฟังพระสงฆ์ธรรมยุติกา ๕ รูป สวดพระปริตอีกแห่ง ๑ มีการที่ต้องแก้ไขเปนข้อสำคัญอย่างหนึ่ง คือตามประเพณีเดิม กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรที่ในพระบรมมหาราชวัง แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระสุพรรณบัตรเจ้านายตั้งกรมที่วังทุก ๆ พระองค์ อุปราชาภิเศกครั้งนี้จึงต้องเอาแบบการเสด็จพระราชดำเนินครั้งบวรราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเปนตำรา

เริ่มการพิธีวันแรกเดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เพลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนราบไปประทับที่พระที่นั่งคชกรรมประเวศ แล้วกระบวนแห่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญตามขึ้นไป

ผ่านน่าพระที่นั่งถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วไปประทับพระราชยานที่เกยพระที่นั่งมังคลาภิเศก เปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์ทรงเขียนทองพื้นขาว ฉลองพระองค์ครุย ไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงศีลที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ซึ่งจัดเปนที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย ครั้นจุดเทียนไชยแล้วเสด็จเข้าไปทรงฟังสวดที่พระที่นั่งวสันตพิมาน จนสวดมนต์จบเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้วจึงแห่กลับ รุ่งเช้ากรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จจากวังใหม่ไปเลี้ยงพระที่ในพระราชวังบวร ฯ ครั้นสวดมนต์ครบ ๓ วัน ถึงวันพุฒเดือนอ้ายขึ้น ๑๑ ค่ำ เพลาเช้า กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเข้าที่สรง แล้วเสด็จมารับพระราชทานพระสุพรรณบัตรแลเครื่องบวรราชูปโภคที่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ครั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกโปรยทานที่พระที่นั่งคชกรรมประเวศ [๑๘] แลเวลาบ่ายมีการสมโภชเวียนเทียน เปนเสร็จการพระราชพิธีอุปราชาภิเศก

กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระชนมายุได้ ๓๑ พรรษา ในเวลานั้นพระราชมณเฑียรแลสถานที่ต่าง ๆ ในวังน่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงซ่อมแซมสร้างไว้ยังบริบูรณ์ดี ไม่มีสิ่งสำคัญซึ่งปรากฏว่าสร้างใหม่ครั้งกรมพระ

---

๑๘ ที่ทรงโปรยทาน คงมีทุกคราวอุปราชาภิเศกแต่ก่อนมา แต่หากในจดหมายเหตุกล่าวถึงบ้างไม่กล่าวบ้าง อนึ่งเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเศก ปรากฏว่าเสด็จลงมาถวายดอกไม้ธูปเทียนที่พระราชวังหลวง แต่ครั้งนี้เข้าใจว่ากรมพระราชวังบวร ฯ เห็นจะทูลเกล้า ฯ ถวายที่พระราชวังบวร ฯ เมื่อรับพระราชทานพระสุพรรณบัตรเหมือนอย่างตั้งกรมเจ้านายในครั้งรัชกาลที่ ๔

ราชวังบวรวิไชยชาญขึ้นเปนที่ประทับ เปนแต่ทรงสร้างพระที่นั่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ให้สำเร็จเสด็จไปประทับอยู่ณะที่นั้น ทรงขนานนามว่า "พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศ" ส่วนที่พระวิมานเดิมนั้นโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอม พระชนนีขึ้นมาอยู่ที่มุขตวันออก อันเรียกว่าพระที่นั่งบุรพาภิมุข

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอุปราชาภิเศกนั้น มีตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังเพิ่มเติมขึ้นครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก แลมีทั้งทหารบกทหารเรือก็จัดขึ้นเปนของฝ่ายวังน่า ผิดกับครั้งพระมหาอุปราชแต่ก่อน ๆ ข้าราชการวังน่ายังมีตัวอยู่มากเพราะลงมาสมทบรับราชการวังหลวงเพียง ๓ ปี ครั้งนั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ซึ่งเปนผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์พระชนมายุอยู่ บัญชาสั่งให้บรรดาข้าราชการที่มีสังกัดวังน่ากลับคืนไปอยู่ในกรมพระราชวังบวร ฯ ตามแบบโบราณ รวมทั้งกรมทหารบกทหารเรือ ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้นใหม่ด้วยทั้งสิ้น ไม่ได้ดำริห์ให้ลดลง ให้คงแต่ตามอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนมา เพราะฉนั้นทั้งข้าราชการแลกำลังไพร่พลฝ่ายวังน่า ในเวลากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอุปราชาภิเศกจึงมีมากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฎมาแต่ก่อน ดูเหมือนความประสงค์ในครั้งนั้นจะให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงรักษาระเบียบแบบแผนการงานทั้งปวงที่พระบาท

สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดไว้ให้คงที่ถาวรสืบไป กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจึงทรงพยายามที่จะเจริญรอยรักษาแบบอย่างของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา ทั้งขนบธรรมเนียมในพระราชวังบวร ฯ มีเสด็จออกที่โรงรถแทนท้องพระโรงเปนต้น ตลอดจนการฝึกหัดจัดทหารบกทหารเรือก็จัดต่อมาอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เพราะฐานะผิดกัน ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเกียรติยศเปนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน แลเปนสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เปนแต่กรมพระราชวังบวร ฯ แลเปนแต่พระเจ้าบวรวงษ์เธอในชั้นราชตระกูล การที่สำสมกำลังพลทหารจะให้เหมือนแบบอย่างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเปนเหตุการณ์เกิดขึ้นเพราะเรียกระดมทหารวังน่าเมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ ต้องจัดวางกำหนดอัตราเปนยุติที่กรมพระราชวังบวร ฯ จะมีทหารได้เพียงเท่าใด เมื่อเปนยุติแล้วจึงเรียบร้อยเปนปรกติต่อมา

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญโปรดในการช่างต่าง ๆ มาแต่เดิม ทรงจัดตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังน่าหลายอย่าง ทั้งช่างหล่อช่างกลึงช่างเคลือบ ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเปนฝีมืออย่างประณีตจะหาเสมอได้โดยยาก แต่โรงงานการช่างในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ใช้แก้ไขสถานที่ซึ่งมีมาแต่เดิมแล้วโดยมาก ปลูกสร้างใหม่ก็แต่ของเล็กน้อย มาในตอนหลังทรงหัดงิ้วขึ้นโรงหนึ่ง ก็ใช้สถานที่ของเดิมให้เปนที่พวกงิ้วอาไศรย

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญดำรงพระยศเปนพระมหาอุปราช อยู่ ๑๗ ปี ประชวรพระโรควักกะพิการ เสด็จทิวงคตที่พระที่นั่งบวรบริวัติเมื่อณวันศุกรเดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา ประดิษฐานพระศพประกอบพระโกษฐทองน้อย ไว้ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แลโปรดให้ประกาศสั่งคนให้โกนหัวไว้ทุกข์เฉภาะที่สังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแต่ก่อนมา ครั้นถึงเดือน ๗ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระเมรุที่ท้องสนามหลวงสร้างเสร็จแล้ว จึงแห่พระศพจากพระราชวังบวร ฯ มายังพระเมรุ มีการมหรศพสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามพระราชประเพณี พระราชทานเพลิงเมื่อวันจันทร์เดือน๗ขึ้น๑๓ ค่ำ แล้วให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรกับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตแล้ว ในปีจอ จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เปนมงกุฎราชกุมาร อย่างสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า ตามราชประเพณีเดิม จึงประกาศพระราชกฤษฎีกาเลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายน่าแต่นั้นมา ส่วนวังน่า เมื่อมิได้เปนพระราชวังดังแต่ก่อนแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์จะไม่ให้เปนที่ร้าง จึงโปรดให้จัดที่ในเขตรวังชั้นนอกเปนโรงทหารรักษาพระองค์ คือราบที่ ๑๑ ทุกวันนี้ ด้วยทหารบกวังน่ามาสมทบอยู่ในกรมนั้น วังชั้นกลางโปรดให้จัดเปนที่พิพิธภัณฑ์สถานที่

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ แลพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ส่วนชั้นในยังมีเจ้านาย ทั้งพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระธิดากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จอยู่ด้วยกันมาก จึงโปรดให้คงจัดรักษาเปนพระราชวัง ให้มีเจ้าพนักงานรักษาน่าที่อยู่อย่างเดิม ทรงมอบหมายการปกครองให้พระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในทั่วไป แลโปรดให้เสด็จขึ้นมาประทับอยู่ที่พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอุสาหะเสด็จขึ้นไปเยี่ยมเยือนเนือง ๆ ด้วยพระองค์ทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ทรงอุปการะแก่พระราชบุตรพระราชธิดามาทุกพระองค์ ถึงลูกเธอในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่โดยมากนั้น ก็ทรงจัดการให้เล่าเรียนแลเปนพระราชธุระทำนุบำรุงต่อมา ที่เปนพระองค์ชายเมื่อทรงพระเจริญขึ้นได้มีตำแหน่งรับราชการแทบทุกพระองค์ เมื่อพระองค์เจ้าดวงประภาสิ้นพระชนม์ โปรดให้พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรองลงมา ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังน่าต่อมาเหมือนอย่างพระองค์เจ้าดวงประภา แลโปรดให้พระองค์เจ้าวงจันทร์ พระเจ้าน้องนางร่วมพระชนนีกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จขึ้นมาประทับที่พระที่นั่งบวรบริวัติ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕

เมื่อเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ แล้ว ครั้นล่วงเวลามาหลายปี ป้อมปราการสถานที่ในวังน่าก็ชำรุดทรุดโทรมลงโดยลำดับ

ด้วยตั้งแต่ก่อสร้างซ่อมแซมครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ต่อมาหาได้บุรณปฏิสังขรณ์อีกไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า สถานที่ต่าง ๆ ในวังน่าที่ไม่เปนสิ่งสำคัญ จะลงทุนบุรณปฏิสังขรณ์ขึ้นก็ไม่เปนประโยชน์อันใด ควรรักษาไว้แต่ที่เปนสิ่งสำคัญ จึงโปรดให้รื้อป้อมปราการสถานที่ต่าง ๆ ส่วนชั้นนอกข้างด้านตวันออกลงเปิดที่เปนท้องสนามหลวง ต่อมาเมื่อเสด็จกลับจากประพาศนานาประเทศในยุโรปครั้งแรก เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงจัดการตกแต่งพระนครให้ไพบูลย์ขึ้น โปรดให้ข้างด้านตวันออกทำถนนราชดำเนินในแลท้องสนามหลวงขยายต่อขึ้นไปข้างเหนือ จึงรื้อป้อมปราการสถานที่ต่าง ๆ ต่อไปอีก คงไว้แต่พระอโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาศ แล้วจึงโปรดให้สร้างตึกขึ้นในสนามข้างด้านเหนือ ๓ หลัง เปนที่ว่าการกระทรวงธรรมการ แล้วเปลี่ยนมาใช้ราชการกระทรวงยุติธรรมอยู่จนบัดนี้ แลสร้างโรงไว้พระมหาพิไชยราชรถต่อลงมาข้างใต้ ที่ริมน้ำข้างด้านตวันตกก็รื้อสถานที่ของเดิมสร้างโรงทหารราบที่ ๑๑ ขึ้นใหม่ ส่วนข้างในพระราชวังบวร ฯ นานมามีคนอยู่ลดน้อยลง ตำหนักข้างในร้างว่างเปล่ามาก จึงโปรดให้กันตำหนักตอนข้างด้านใต้ออกเปนข้างน่าตอน ๑ ให้จัดเปนคลังเครื่องสรรพยุทธ ทำประตูใหม่ขึ้นตรงมุมถนนพระจันทร์ แลรื้อเขื่อนเพ็ชรเดิมก่อเปนกำแพงใบเสมาเหมือนกำแพงเดิมต่อไปข้างด้านตวันออกจนจรดกำแพงรั้วเหล็กซึ่งทำใหม่ในตอนเขตรพิพิธภัณฑ์สถาน ว่าโดยย่ออย่างที่เปนอยู่ทุกวันนี้

ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์สิ้นพระชนม์ โปรดให้พระองค์เจ้าวงจันทร์ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังน่าแทนพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ต่อมา จนปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๙ พระองค์เจ้าวงจันทร์สิ้นพระชนม์ เจ้านายข้างในยังเหลืออยู่น้อยพระองค์ สมัคจะเสด็จไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายฝ่ายในพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงไปอยู่ในพระราชวังหลวง แลทรงพระราชดำริห์ว่า พระราชมณเฑียรสถานในพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเปนที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนมา ชำรุดทรุดโทรมมากนัก ไม่สมควรจะเปนที่ประดิษฐานพระอัฐิต่อไป จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๔ พระองค์แห่มาจากพระราชวังบวร ฯ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๖๐ มาประดิษฐานไว้ที่วิหารพระธาตุ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนที่วังน่านอกจากบริเวณพิพิธภัณฑ์สถานนั้น โปรดให้กระทรวงกลาโหมดูแลปกครองรักษาต่อมาจนทุกวันนี้ ฯ

อธิบายแผนที่วังน่า

๏ ได้กล่าวมาข้างต้น ว่าจะอธิบายด้วยแผนที่พระราชวังบวร ฯ ในตอนหนึ่งต่างหาก จะอธิบายต่อไปในตอนนี้

พระราชวังบวร ฯ ดูตามแผนที่ แนวกำแพงวังไม่เท่ากันทุกด้าน เข้าใจว่าเมื่อลงมือสร้างแล้ว จึงต่อกำแพงด้านตวันตกขึ้นไปข้างเหนือ

ให้ได้แนวคลองคูเมืองเดิม เอาเปนคูวังด้านเหนือ กำแพงวังด้านเหนือจึงต้องชักเปรตามออกไป วัดตามแนวกำแพงวังประมาณ

ด้านตวันออก ๗ เส้น
ด้านใต้ ๙ เส้น
ด้านตวันตก ๑๒ เส้น
ด้านเหนือ ๑๐ เส้น

กำแพงวังชั้นนอกสร้างเปนกำแพงใบเสมาเหมือนพระราชวังหลวง มีป้อมประจำกำแพงวัง ๑๐ ป้อม

ด้านตวันออก	๑	ป้อมมุกดาพิศาล	(อิสาณ) ป้อมมุมเหนือ
	๒	ป้อมเพ็ชรบุรพา	กลาง
	๓	ป้อมวิเชียรอาคเณย์	มุมใต้
ด้านใต้	๔	ป้อมไพฑูรย์	
	๕	ป้อมเขื่อนเพ็ชร	
	๖	ป้อมเขื่อนขันธ์	อยู่ตรงวัดมหาธาตุ
ด้านตวันตก	๗	ป้อมพระจันทร์	มุมใต้
	๘	ป้อมพระอาทิตย์	มุมเหนือ
ด้านเหนือ	๙	(สืบไม่ได้ชื่อ บางคนว่ามิใช่ป้อม)	
	๑๐	ป้อมนิลวัตถา	

ชื่อป้อมพระราชวังบวร ฯ ไม่คล้องสัมผัสกันตลอดเหมือนป้อมพระราชวังหลวง เข้าใจว่าแต่เดิมชื่อจะไม่คล้องกัน จะเรียกสั้น ๆ แต่ว่าป้อมพระจันทร์ ป้อมพระอาทิตย์ ป้อมเพ็ชร ป้อมนิล ป้อมมุกดา ป้อมวิเชียร ป้อมไพฑูรย์ ป้อมเขื่อนขันธ์ ป้อมเขื่อนเพ็ชร ดังนี้

ประตูพระราชวังบวร ๆ ชั้นนอกมี ๑๓ ประตู ชื่อคล้องสัมผัสกันหมด ขึ้นต้นแต่ด้านใต้เวียนไปเหนือ คือ

ด้านใต้	๑ ประตูพรหมทวาร	ของเดิมตรงถนนน่าพระธาตุทางเสด็จพระราชวังหลวง
ด้านตวันออก	๒ ประตูพิศาลสุนทร	ของเดิม
	๓ ประตูบวรยาตรา	ทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เหนือพลับพลาสูง ให้เปนคู่กับประตูพิศาลสุนทร
	๔ ประตูศักดาพิไชย	ของเดิม
ด้านเหนือ	๕ ประตูอำไพพิมล	ของเดิม เรียกกันว่าประตูโรงเหล็ก
	๖ ประตูมงคลสถิตย์	ทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เปนทางฉนวนออกวังใหม่
ด้านตวันตก	๗ ประตูพิจิตรเจษฎา	ของเดิม
	๘ ประตูไอยราสนาน	ประตูสกัดเหนือ เข้าใจว่าทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔
	๙ ประตูสารซับมัน	ของเดิม ประตูท่าขุนนาง เปนทางช้างระวางในลงน้ำแต่ก่อน
	๑๐ ประตูอนันตโสภา	ของเดิม ทางพระฉนวนลงตำหนักแพ
	๑๑ ประตูกัลยาประพาศ	ของเดิม ทางฉนวนข้างใน
	๑๒ ประตูสอาดชลธาร	ของเดิม เปนทางไขน้ำเข้าวัง
ด้านใต้	๑๓ ประตูตระการไพจิตร	สกัดใต้เข้าใจว่าทำในรัชกาลที่ ๔

น่าจะมีอีกประตูหนึ่ง จะมีชื่อ
เช่นว่า "วิวิธบวร" ฤๅอะไรทำนองนี้ แต่อุดเสีย
ก่อนทำแผนที่ เพราะชื่อขาดสัมผัสอยู่ชื่อ ๑

๑๕ ประตูไกรสรลีลาศ ของเดิมทางเสด็จออกวัดมหาธาตุ ประตูชั้นกลางมี ๘ ประตู ขนานนามคล้องกันอีกชุด ๑ ตั้งต้นแต่ประตูกลางด้านตวันออก คือ

ด้านตวันออก ๑ ประตูมหาโภคราช เรียกประตูสองชั้น สร้างในรัชกาลที่ ๔ แต่จะมีประตูเดิมอยู่แล้วฤๅอย่างไรสงไสยอยู่

ด้านเหนือ ๒ ประตูโอภาษพิมาน ของเดิม
๓ ประตูอลงการโอฬาร์ ทางออกวัดบวรสถาน ๆ เข้าใจว่าของเดิม สำหรับออกสวน

ด้านตวันตก ๔ ประตูสุดายุรยาตร เรียกประตูฉนวนใหม่ ทางลงตำหนักแพ สร้างในรัชกาลที่๔
๕ ประตูนาฏจรลี ของเดิม ประตูฉนวนเก่า
๖ ประตูนารีจรจรัล ของเดิม เรียกประตูดิน

ด้านใต้ ๗ ประตูสวรรยาภิรมย์ เรียกกันว่าประตูผี
๘ ประตูอดมโภคัย เห็นจะเปนของเดิม

ประตูชั้นในมี ๕ ประตู ชื่อคล้องกันอีกชุด ๑ คือ

๑ ประตูพรหมภักตร์ อยู่ข้างใต้พระที่นั่งศิวโมกข์ สงไสยว่าทำใหม่ในรัชกาลที่๔

๒ ประตูจักรมหิมา อยู่ข้างหลังพระที่นั่งศิวโมกข์ จะเปนของเดิมฤๅอย่างไรสงไสยอยู่

๓ ประตูสนธยายน เรียกประตูยามค่ำ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๓ อยู่ใต้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย

๔ ประตูสถลศิวาไลย ตรงกับประตูสนธยายน อยู่ข้างเหนือ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่๓

๕ ประตูสถานมณเฑียร ทางเข้าโรงรถที่เสด็จออก ในรัชกาลที่ ๔ แลที่ ๕ เห็นจะทำใหม่ในรัชกาลที่ ๔

ประตูวังน่าเปนของเดิมก็มี สร้างใหม่ชั้นหลังก็มี ที่มีชื่อเข้าสัมผัสคล้องต่อกันหมดทั้งเก่าใหม่ เห็นได้ว่าชื่อที่คล้องกันนี้เปนของตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ชื่อเดิมจะเปนอย่างไร จึงสงไสยอยู่ แต่สังเกตได้ว่าเอาชื่อประตูพระราชวังกรุงเก่ามาใช้โดยมาก เช่นประตูจักรมหิมา ประตูมหาโภคราช ๒ ประตูนี้ เหมือนกับชื่อประตูพระราชวังหลวงกรุงเก่าทีเดียว นอกนั้นแก้ไขให้ผิดกันแต่พอรู้เค้าได้ ดังจะเทียบให้เห็นต่อไปนี้

ชื่อประตูพระราชวังกรุงเก่า	ชื่อประตูพระราชวังบวร ฯ
ประตูพรหมสุคต	ประตูพรหมทวาร
ประตูมงคลสุนทร	ประตูพิศาลสุนทร
ประตูนครไชย	ประตูศักดาพิไชย

ประตูนิเวศน์วิมล ประตูอำไพพิมล
ประตูทวารเจษฎา ประตูพิจิตรเจษฎา
ประตูช้างระวางใน ประตูสารซับมัน
ประตูอุดมคงคา ประตูสอาดชลธาร
ประตูทวารวิจิตร ประตูตระการไพจิตร
ประตูโอฬาริกฉัตร ประตูอลงการโอฬาร์
ประตูกัลยาภิรมย์ ประตูสุดาอุรยาตร
ประตูมหาไพชยนต์ ประตูสถานมณเฑียร

สถานที่ต่าง ๆ มีในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก ตามที่ปรากฏอยู่ในแผนที่ ข้างด้านตวันออก จะว่าแต่เหนือลงมาใต้ คือ

๑ โรงรถ	เปนของสร้างใหม่ สร้างในรัชกาลที่ ๔ ฤๅที่ ๕ หาทราบไม่
๒ ศาลาลูกขุน	มหาดไทยหลัง๑ กลาโหมหลัง๑ สร้างเปนเครื่องไม้ในรัชกาลที่๔ ตามของเดิม
๓ ศาลาสารบาญชี สำหรับสัสดี	สร้างเปนเครื่องไม้ในรัชกาลที่๔ ตามของเดิม
๔ โรงรวมปืนใหญ่ ๒ โรง	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๕ โรงปืนเล็ก	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๖ โรงช้างระวางใน ๓ โรง	ของเดิมเปนโรงเครื่องไม้ สร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เปนตึก

๗ โรงหัดทหาร ๒ โรง	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๘ พลับพลาโถง	ขนาดพระที่นั่งไชยชุมพล สำหรับทอดพระเนตรหัดทหาร สร้างในรัชกาลที่ ๔
๙ โรงม้าแซง ๒ หลัง	สร้างในรัชกาลที่ ๔
๑๐ พลับพลาสูง	สร้างบนกำแพงวัง สร้างในรัชกาลที่ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว
๑๑ โรงขึ้นใหญ่สองข้างประตูชั้นนอก	มีทุกประตู เข้าใจว่าสร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ให้เหมือนอย่างพระราชวังหลวง

สถานที่ต่าง ๆ มีในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก ข้างด้านเหนือ คือ

๑๒ วัดบวรสถานสุทธาวาศ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้าง ได้แสดงตำนานมาแต่ก่อนตอน ๑ แล้ว ยังมีเรื่องตำนานต่อมา ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์จะให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ไปประดิษฐานเปนประธานในพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาศ อย่างเดียวกับพระแก้วมรกฎเปนประธานในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระราชวังหลวง โปรดให้ก่อฐานชุกชีที่จะตั้งบุษบกกลางพระอุโบสถ แลเขียนเรื่องตำนานพระพุทธสิหิงค์ที่ฝาผนัง แต่การค้างอยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๔ จึงหาได้เชิญพระพุทธสิหิงค์ไปไม่

ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อรื้อกำแพงพระราชวังบวร ฯ แล้วนั้น ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓ จะพระราชทานเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ โปรดให้แต่งพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาศเปนพระเมรุพิมาน ที่ประดิษฐานพระบรมศพเวลาสมโภชแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แทนพระเมรุใหญ่ท้องสนามหลวงอย่างแต่ก่อน ปลูกพระเมรุน้อยที่พระราชทานเพลิงต่อออกมาข้างเหนือ จึงเปลี่ยนนามเรียกว่า "พระเมรุพิมาน" โปรดให้ทำการพระศพสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระบรมราชอุปัธยาจารย์ก่อน แล้วจึงทำงานพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ต่อมาทำงานพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ แลเจ้าฟ้าศิราภรณ์โสภณงาน ๑ แล้วงานพระศพสมเด็จพระมาตามไหยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์อีกงาน ๑ ซึ่งมีงานในปีเดียวกันนั้น ก็ประดิษฐานพระศพในพระเมรุพิมานนี้

อีกอย่างหนึ่ง ที่วัดบวรสถานสุทธาวาศนี้ มีเก๋งเปนที่ไว้พระศพเจ้านายฝ่ายในพระบวรราชวัง อย่างหอธรรมสังเวชในพระราชวังหลวงแลทางด้านตวันตกมีหอหลัง ๑ หลังคาเปนทรงจีน สร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ ๓ เหมือนกัน เรียกว่าหอพระมณเฑียรธรรม แต่ใช้เปนที่ไว้พระอัฐิเจ้านายฝ่ายพระราชวังบวร ฯ อย่างหอพระนาคในพระราชวังหลวงมาจนโปรดให้สร้างที่ประจุที่หลังพระประธานณะวัดชนะสงครามในรัชกาลปัจจุบันนี้.

สถานที่อย่างอื่นในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกด้านเหนืออันปรากฏอยู่ในแผนที่ สืบไม่ได้ความว่าเดิมสร้างสำหรับการอย่างใดหลายหลังด้วยผู้รู้เห็นที่มีตัวอยู่ เคยเห็นแต่เมื่อมาใช้การอื่นในชั้นหลัง มีปรากฏชัดแต่โรงกลั่นลมประทีปสำหรับจุดใช้ในพระราชวัง อันไฟแคสนี้เปนของแรกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๔ จึงเข้าใจว่าโรงกลั่นลมประทีปในพระราชวังบวร ฯ เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ฤๅจะมาสร้างต่อครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญก็เปนได้

ลานพระราชวังบวร ฯ ด้านใต้กับด้านตวันตกกระชั้นชิดกำแพงวังชั้นนอก ด้านใต้มีแต่ทางเดิน ด้านตวันตกก็เห็นจะเปนเรือนพวกขอเผาชาววัง ทำนองอย่างข้างพระราชวังหลวง มุสงซึ่งควรกล่าวอยู่ข้างด้านตวันตกแต่ ๒ อย่าง คือ ท่อน้ำอย่าง ๑ สิรีสำราลอย่าง ๑ ท่อน้ำนั้นก็คือประปาในชั้นแรกสร้างพระราชวังบวร ฯ ถึงพระราชวังหลวงก็เหมือนกัน ขุดเปนเหมืองให้น้ำไหลเข้าไปได้แต่แม่น้ำ ตอนปากเหมืองข้างนอกก่อเปนท่อกรุตารางเหล็ก ข้างบนถมดิน แต่ข้างในวังเปิดเปนเหมืองน้ำมีเขื่อนสองข้าง ตักน้ำใช้ได้ตามต้องการ สิรีสำราลนั้น คือเว็จของผู้หญิงชาววัง ปลูกเว็จไว้ที่ริมแม่น้ำแล้วทำทางเดินเปนอโมงค์ คือก่อผนังทั้งสองข้างมีหลังคาคลุมแต่ประตูวังไปจนเว็จ ที่ถนนข้างนอกวังตรงผ่านอุโมงค์ก็ทำสพานข้ามผู้หญิงชาววังลงไปสิรีสำราลได้แต่เช้าจนค่ำ เหมือนกับเดินในวังไม่มีผู้ชายมาปะปน

ในกำแพงพระราชวังบวร ฯ มีเขตรกั้นเปนชั้นในอีกชั้นหนึ่ง เขตรที่กั้นทำเปนเขื่อนเพ็ชร หันน่าเข้าข้างในทั้งสี่ด้าน จะเปนของเดิมสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ เพียงใด สร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เพียงใดทราบไม่ได้แน่ ภายในเขื่อนเพ็ชรเปนลานพระราชวังชั้นกลางที่ผู้ชายอยู่ แต่ตอนข้างตวันออกเฉียงเหนือ ประมาณสักเสี้ยวของที่วังใน นอกจากนั้นเปนพระราชวังชั้นในที่ผู้หญิงอยู่ทั้งนั้น

เขื่อนเพ็ชรด้านตวันออกตอนเหนือเปนทิมดาบตำรวจแลโรงทหารปืนใหญ่ ๒ ตอน ต่อมาข้างใต้เปนคลังราชการแลคลังเครื่องสรรพยุทธมีตึกดินอยู่ในนั้นด้วย เขื่อนเพ็ชรด้านเหนือเปนโรงม้ารวางใน แลโรงหมอ เขื่อนเพ็ชรนอกจากที่กล่าวมานี้อยู่ชั้นในเปนที่อยู่ของผู้หญิงฝ่ายในทั้งนั้น

สถานที่ต่าง ๆ ในลานพระราชวังบวร ฯ ชั้นกลาง ข้างด้านใต้ต่อมุมพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน เปนโรงทหารรักษาพระองค์หลัง ๑ โรงชาวที่หลัง ๑ มีศาลาโถงที่ขุนนางเฝ้าอยู่น่าพระที่นั่งคชกรรมประเวศ เหมือนศาลาน่าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์แต่ก่อน ๒ หลัง ริมศาลาข้างใต้ตั้งเสาธงสำหรับพระบวรราชวัง เสาธงนี้ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ชักธงพระจุฑามณี แต่ในรัชกาลที่ ๕ ชักธงช้างจนตลอดสมัยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ข้างด้านเหนือมีตึกสองชั้น สร้างในรัชกาลที่ ๔ สำหรับรับแขกเมืองหลัง ๑ เรียกว่าโฮเตล ต่อมาทางตวันตกตรงพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ไปข้างเหนือมีโรงไว้สูบน้ำดับไฟหลัง ๑ เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๕ หลังโรงสูบน้ำไปข้างเหนือเปนโรงงิ้วหลัง ๑

ในเรื่องงิ้ววังน่า เคยได้สดับมาว่าแรกมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลนั้นโปรดให้หัดทั้งลครแลงิ้วผู้หญิง ผู้ที่ได้เปนงิ้วยังมีตัวเปนเถ้าแก่อยู่ในพระราชวังหลวงมาจนในรัชกาลที่ ๕ ครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ มีแต่ลครผู้หญิง ทรงพระราชนิพนธ์บทลครขึ้นใหม่ ยังมีปรากฏอยู่หลายเรื่อง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีงิ้วผู้ชายโรง ๑ แต่เข้าใจว่าจะเปนงิ้วข้าหลวงเดิม คืองิ้วจีนนอกที่ถวายตัวพึ่งพระบารมีทั้งโรง เจ้านายใหญ่โตแต่ก่อนมีงิ้วเช่นนั้นเกือบจะทุกพระองค์ หาได้ทรงฝึกหัดขึ้นเองไม่ ปรากฏว่าทรงแต่ปี่พาทย์มโหรีแลศักรวากับโปรดแอ่วลาวดังกล่าวมาแล้ว มาในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ลครเปนของเจ้าคุณจอมมารดาเอมหัดขึ้น กรมพระราชวังบวร ฯ เปนแต่ทรงแต่งบทประทานบ้าง ส่วนที่ทรงเองนั้น แต่แรกสร้างหุ่นเล็กขึ้นโรง ๑ ทำโรงคล้าย ๆ โรงลครฝรั่ง แต่เล่นอย่างหุ่นไทย ได้เคยมามีถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร ในงานสมโภชช้างเผือกที่น่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ครั้ง ๑ ต่อมาทรงสร้างหุ่นจีน อย่างหุ่นไหหลำขึ้นอีกโรง ๑ ว่าสร้างประทานพระองค์เจ้าไชยรัตนวโรภาษลูกเธอ ซึ่งทรงพระเมตตามาก ทรงพระนิพนธ์บทให้เปนภาษาจีนแปลเปนไทย ยังปรากฏอยู่หลายตอน ทีหลังจึงทรงหัดงิ้วผู้ชายขึ้นโรง ๑ เอางิ้วของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเปนครู แต่ตัวงิ้วเปนไทยทั้งนั้น เปนผู้ดีก็มีมาก วิธีเล่น ๆ เต็มตำราอย่างจีน แต่กระบวนตกแต่งเครื่องอานดีกว่างิ้วโรงอื่น ๆ ทั้งนั้น งิ้วโรงนี้อยู่มาจนกรมพระราชวังบวร ฯ ทิวงคต

โรงงิ้วที่ปรากฏในแผนที่พระราชวังบวร ฯ คืองิ้วของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญที่กล่าวมานี้

ต่อโรงงิ้วมาทางตวันตก ฟากถนนข้างเหนือเปนโรงพระยาช้างสร้างเปนตึกในรัชกาลที่ ๔ แต่จะมีของเดิมอยู่ก่อนฤๅอย่างไรไม่ทราบแน่ ฟากถนนข้างใต้เปนโรงทหารรักษาพระองค์ ๓ หลัง เข้าใจว่าสร้างในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาทางตวันตกถึงทิมมหาวงษ์ ว่าเปนของเดิมซึ่งเหลือรอคราวสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ อยู่ตอน ๑ เปนเขตรต่อกับพระราชวังชั้นใน

ตำหนักข้างใน สร้างเปนตำหนักหมู่อย่าง ๑ เปนเรือนแถวอย่าง ๑ ว่ามีเต็มที่มาแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเปนแต่ทรงซ่อมแซม มีตำหนักพิเศษที่ควรกล่าวโดยเฉภาะแต่ ๒ หมู่ คือ ตำหนักเจ้าฟ้าพิกุลทองหมู่ ๑ กับตำหนักแดงอีกหมู่ ๑

ตำหนักเจ้าฟ้าพิกุลทองนั้น คือตำหนักเจ้ารจจาผู้เปนพระชนนีที่เปนพระอรรคชายาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เจ้ารจจาเปนน้องของพระเจ้ากาวิละพระเจ้าเชียงใหม่ ในพงษาวดารเชียงใหม่เรียกว่า "เจ้าศรีอโนชา" กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสู่ขอต่อพี่ชายได้มาเปนพระอรรคชายา แต่เมื่อยังดำรงพระยศเปนเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ มีจดหมายเหตุปรากฏว่า เมื่อครั้งพระยาสรรค์ขึ้นนั่งกรุงธนบุรี กรมพระราชวังหลังเสด็จยกกองทัพเข้ามาแต่เมืองนครราชสีมา พระยาสรรค์ปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกไปรบกรมพระ

ราชวังหลัง เวลานั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปการสงครามเมือง เขมรกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทางนี้เจ้ารจจา รวบรวมกำลังพวกลาวข่าวไพร่ออกช่วยกรมพระราชวังหลังรบพุ่งเปน สามารถ เจ้ารจจามีลูกเธอแต่เจ้าฟ้าพิกุลทอง ทรงยกย่องเปนเจ้าฟ้า แต่พระองค์เดียวในพระราชบุตรพระราชธิดาในกรมพระราชวังบวร ฯ ใน รัชกาลที่ ๑ ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์โปรดให้สถาปนาเปนเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทร แต่เจ้ารจจานั้นสิ้นชีพเมื่อปีไรหาปรากฏไม่ ตำหนักนั้นทำใหญ่โต แลยกหลังคาเปนสองชั้น มีมุขทั้งข้างน่าข้างหลังคล้ายพระวิมาน พิเคราะห์ตามภูมิแผนที่ เข้าใจว่าเดิมพระราชมณเฑียรของกรมพระ ราชวังบวร ฯ เห็นจะอยู่ตรงตำหนักนี้ ครั้นทรงสร้างพระวิมานใหม่แล้ว จึงพระราชทานให้เปนตำหนักของเจ้ารจจา เจ้าฟ้าพิกุลทองจึงได้เสด็จ อยู่ต่อมา เมื่อเจ้าฟ้าพิกุลทองสิ้นพระชนม์แล้ว ท่านผู้ใดจะอยู่ที่ตำหนัก นี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ หาทราบไม่ ในรัชกาลที่ ๓ ครั้งกรมพระราชวัง บวรมหาศักดิพลเสพ กล่าวกันว่าไม่มีผู้ใดอยู่ แต่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอมอยู่ที่ ตำหนักนี้ แลพระองค์เจ้าวงจันทร์เสด็จอยู่ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ จน เสด็จขึ้นไปอยู่ที่พระที่นั่งบวรบริวัติ

ตำหนักแดงนั้น เดิมพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงสร้างเปนตำหนักหมู่ใหญ่ที่ในพระราชวังหลวง ถวายเปนที่ประทับ ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ คู่กับตำหนัก

เขียว ซึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ที่เรียกว่าตำหนักแดง ตำหนักเขียว[๑๙] เพราะเหตุที่ทาสีแดงตำหนัก ๑ ทาสีเขียวตำหนัก ๑ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เปนพระธิดาของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ได้ประทับอยู่ตำหนักแดงแต่เดิมมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ เสด็จออกไปประทับอยู่พระราชวังเดิมกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นจะเปนเมื่อรื้อตำหนักเครื่องไม้ในพระราชวังหลวง สร้างเปนตำหนักตึก พระราชทานตำหนักแดงของเดิมให้ไปปลูกถวายสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ที่พระราชวังเดิม เมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ สวรรคตแล้ว ตำหนักแดงส่วนที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ เสด็จประทับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อไปปลูกถวายเปนกุฏิพระราชาคณะวัดโมฬีโลกย์ ตำหนักแดงซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับยังคงอยู่ในพระราชวังเดิมถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้ย้ายมาไว้ในพระบวรราชวัง ส่วนตำหนักแดงซึ่งไปปลูกถวายพระไว้ที่วัดโมฬีโลกย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้ายไปปลูกเปนกุฏิเจ้าอาวาศวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งเปนวัดสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ทรงสร้าง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แลทรงสร้างกุฏิตึกแทนพระตำหนักแดงของเดิมพระราชทานให้เปนกุฏิพระราชาคณะวัดโมฬีโลกย์ ยังปรากฏอยู่เหมือนกัน

---

๑๙ บางคนว่า ตำหนักแดงเปนของสมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่ ตำหนักเขียวเปนของสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อย ข้าพเจ้าสอบพบหนังสือเก่าเรียกตรงกันหลายฉบับ จึงอนุมัติตาม

พระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ ขนานนามคล้องกันเปน ๒ ชุด พระราชมณเฑียรครั้งรัชกาลที่ ๑ นามคล้องกัน ๕ องค์ คือ

๑ พระที่นั่งพิมานดุสิดา หอพระกลางสระ
๒ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์
๓ พระที่นั่งวสันตพิมาน พระวิมานหลังใต้
๔ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานหลังกลาง
๕ พระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์ พระวิมานหลังเหนือ

มีพระที่นั่งอีก ๒ องค์ นามไม่เข้าลำดับคล้องสัมผัส ด้วยเหตุใดจะอธิบายต่อไปข้างน่า คือ

๖ พระที่นั่งพรหมภักตร์ ท้องพระโรงน่าเดิม
๗ พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน สร้างอย่างพระที่นั่งทรงปืนกรุงเก่า เรียกกันว่าพระที่นั่งทรงธรรม

ถึงรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงปฏิสังขรณ์พระราชมณเฑียรของเดิมทั่วไป แล้วทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่บ้าง จึงแก้ไขระเบียบนามพระราชมณเฑียร จัดใหม่เปนชุด ๗ องค์ดังนี้

๑ พระที่นั่งวสันตพิมาน
๒ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ
๓ พระที่นั่งพรหเมศธาดา
๔ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
๕ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์

๖ พระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก

๗ พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน

พระราชมณเฑียรสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ นามต่อกันอีกชุดหนึ่ง ๖ องค์ คือ

๑ พระที่นั่งมังคลาภิเศก

๒ พระที่นั่งเอกอลงกฎ

๓ พระที่นั่งคชกรรมประเวศ

๔ พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร

๕ พระที่นั่งบวรบริวัติ

๖ พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศ

เหตุใดนามพระที่นั่งชุดหลังจึงไม่ต่อสัมผัสกับพระที่นั่งชุดก่อน ข้อนี้สงไสยอยู่ จะว่าจงใจขนานให้เห็นเปนของสร้างต่างยุคกันก็ใช่ที่ ได้ยินว่าพระที่นั่งสนามจันทร์ ในวังน่ามีนามอีกนาม ๑ แต่ไม่มีใครเรียกก็เลยสูญไปเสีย จึงเข้าใจว่า นามพระที่นั่งสนามจันทร์นั้นเอง ที่เชื่อมสัมผัส คงจะมีนามทำนองว่า "พระที่นั่งสำราญราชจรรยา" ต่อสัมผัสกับพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน แลต่อน่าพระที่นั่งมังคลาภิเศก

พระที่นั่งนามไม่เข้าสัมผัสคล้องกับนามพระที่นั่งอื่นมีองค์ ๑ คือพระที่นั่งนทีทัศนาภิรมย์ ตำหนักที่ริมแม่น้ำ เห็นจะเปนเพราะอยู่เปนเอกเทศแห่ง ๑ ต่างหาก จึงไม่นิยมที่จะให้นามคล้องสัมผัสกับพระที่นั่งองค์อื่น

ทีนี้จะอธิบายถึงพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ๆ ที่ได้กล่าว

นามมาแล้วต่อไปทีละองค์ ให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะแลประวัติของพระที่นั่งนั้น ๆ ถ้วนถี่ขึ้นกว่าที่ได้อ่านมาในตอนตำนาน แลเมื่อจะแต่งความตอนนี้ ข้าพเจ้าได้เข้าไปพิจารณาดูพระราชมณเฑียรที่ยังมีอยู่ในวังน่าอีกครั้ง ๑ ไปสังเกตเห็นบางแห่งเมื่อไปคราวหลังนี้ผิดกับเข้าใจมาแต่ก่อน เพราะฉนั้นความที่จะกล่าวต่อไปในตอนนี้ ถ้าท่านผู้อ่านเห็นว่าแห่งใดไม่ตรงกับที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ขอจงเข้าใจว่าเพราะได้ไปพิจารณาได้ความรู้ขึ้นใหม่เมื่อพิมพ์ตอนข้างต้นเสียแล้ว จะแก้ไขตอนนั้นไม่ทัน ความจึงคลาศกันไปบ้าง แต่ก็มีเล็กน้อยไม่มากเท่าใดนัก.

ในบรรดาพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ พระวิมาน ๓ หลังที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เปนสำคัญยิ่งกว่าพระราชมณเฑียรองค์อื่น ๆ ทั้งสิ้น เพราะใหญ่โตรวมพระที่นั่งอยู่ในหมู่เดียวกันถึง ๑๑ องค์ ฝีมือที่สร้างก็ประณีตบรรจง ลวดลายแลฝีมือแกะไม้ที่พนักกับหูช้างกรอบพระบัญชร ยังเปนของควรพิศวงอยู่จนทุกวันนี้ ด้วยยักเยื้องแบบอย่างต่าง ๆ เกือบไม่มีซ้ำกันสักช่องหนึ่ง

ตัวพระวิมานนั้นยาว ๗ ห้องเปนพื้นสองชั้น ปลูกเรียงกัน หันด้านสกัดมาข้างน่าทั้ง ๓ หลัง หลังใต้ชื่อพระที่นั่งวสันตพิมาน หลังกลางชื่อพระที่นั่งวายุสถานอมเรศ แลหลังเหนือชื่อพระที่นั่งพรหเมศธาดา มีมุขพื้นชั้นเดียวต่อออกจากพระวิมานหลังกลางเปนมุขยาว ๑๐ ห้องเหมือนกันทั้งข้างน่าข้างหลัง มุขนั้นขึ้นเปน ๒ ตอน ตอนใน ๕ ห้องที่ต่อกับพระวิมานนั้นเปนห้องยาว เหมือนกับเปนห้องนอกของพระวิมาน ขันไดพระวิมานลงห้องนั้นทั้งสองด้าน คงเปนที่เสวย

แผนผัง

พระวิมานวังน่า

มาตราส่วน ๑: ๑.๐๐๐

นายร้อยตรีเปรื่อง ใจเด็ด. เป็นผู้รังวัด

เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๑

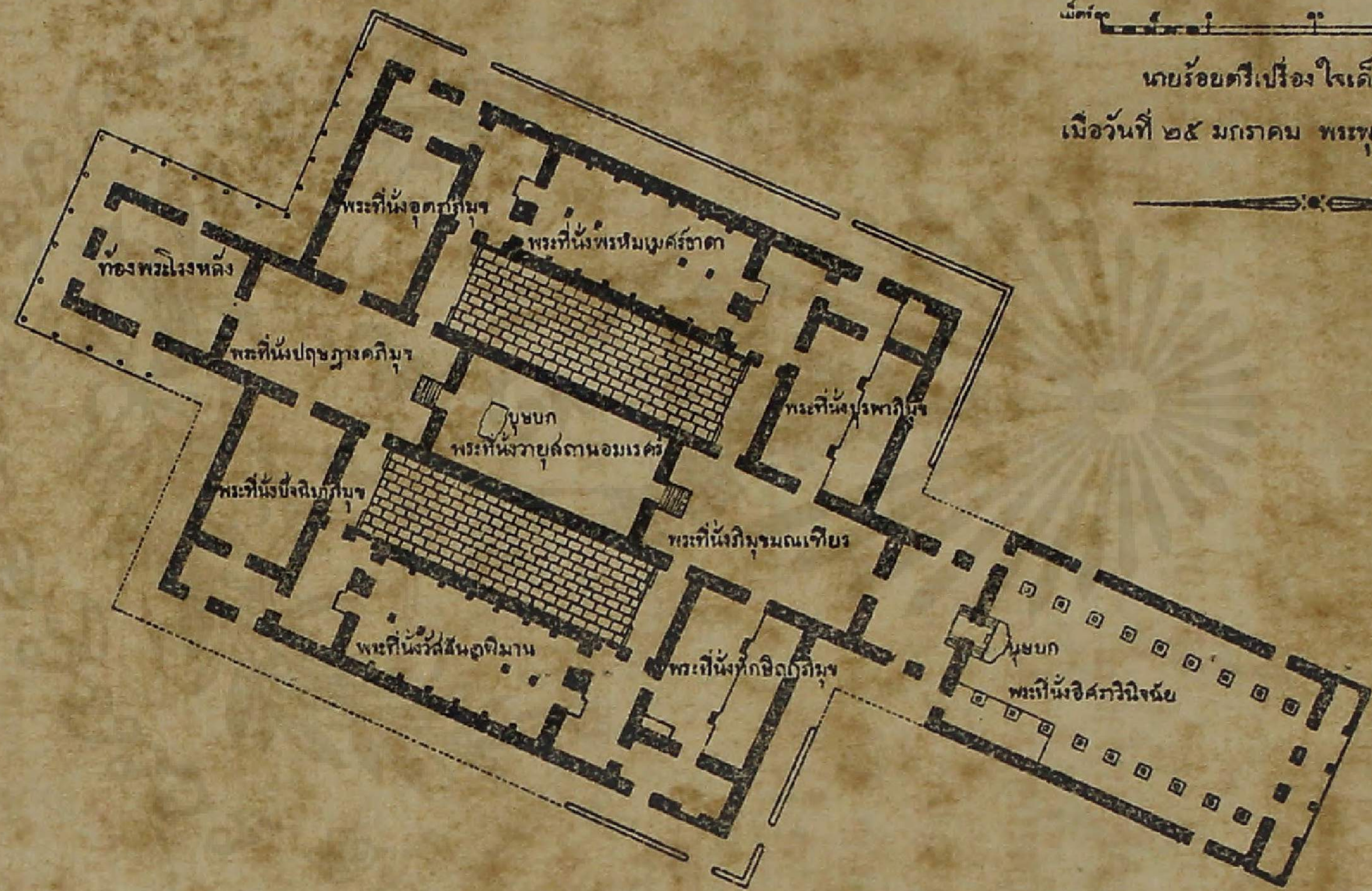

เครื่องหมาย

- ก่าแพงชิฐ
- ผนังตึก
- เสาสิเมนต์
- พื้นกระเบื้องสิเมนต์

ม.ท.บ.

แลที่พระสนมกำนัลเฝ้า มีนามขนานห้องด้านน่าพระวิมานว่า พระที่นั่งภิมุขมณเฑียร ด้านหลังขนานว่า พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิมุข มุขด้านน่า ๕ ห้องตอนต่อพระที่นั่งภิมุขมณเฑียรออกไปข้างนอกเปนมุขโถงท้องพระโรงที่เสด็จออกแขกเมือง มีพระที่นั่งบุษบกราชบัลลังก์ตั้งตรงพระทวารในออกมา ท้องพระโรงน่าที่กล่าวมานี้เรียกว่า "พระที่นั่งพรหมภักตร์" นามนี้พบในหนังสือเก่าหลายฉบับ แต่เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเรียกรวมหมดทั้งหมู่พระวิมาน เหมือนอย่างพระวิมานวังหลวงแต่ก่อนเรียกรวมกันว่า "พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน" ฉนั้น แต่มาเห็นในหนังสือนิพพานวังน่า ซึ่งแต่งแต่ในรัชกาลที่ ๑ มีนามทั้งพระที่นั่งพรหมภักตร์ พระที่นั่งวสันตพิมาน พระที่นั่งวายสถานอมเรศพระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์ แยกกันอยู่ชัดเจน จึงเข้าใจว่าพระที่นั่งพรหมภักตร์นั้นมีอยู่องค์ ๑ ต่างหาก พิจารณาไปถึงข้างตอนท้ายหนังสือนิพพานวังน่านั้น พบอีกแห่ง ๑ กล่าวถึงเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว เจ้านายวังน่าจะเสด็จลงมาถือน้ำที่พระราชวังหลวง เมื่อผ่านพระวิมานในกลอนกล่าวไว้ดังนี้

"โอ้พระมิ่งมงกุฎอยุทธเยศ ไยทุเรศแรมร้างพระวงษา
กระทั่งถือน้ำพิพัฒสัตยา มาหยุดน่ามขน้อมศิโรเรียง
ครั้งนี้ยังแต่ที่พรหมภักตร์ ไม่ประจักษ์สิงหนาทประพาศเสียง
อันอนงค์ชิดเชยที่เคยเคียง บำราศเวียงจากพระอัฐิเธอ"

ความในกลอนตอนนี้ให้เห็นได้ชัดว่า ที่เรียก "พรหมภักตร์" นั้นหมายความว่าพระที่นั่งบุษบกราชบัลลังก์ที่เสด็จออกแขกเมือง อันตั้ง

อยู่มุขน่า ซรอยแต่เดิมจะมีหน้าพรหมทำไว้ที่ยอด (ตรงเหมต้นบัวกลุ่มต่อกับบัลลังก์ เหมือนที่ปราสาททองที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งสร้างไว้ในพระวิมานกลางเมื่อรัชกาลที่ ๔) อันนี้เองเปนเหตุให้เรียกนามท้องพระโรงน่าว่า "พระที่นั่งพรหมภักตร์" ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานประกอบ ด้วยท้องพระโรงในพระราชวังหลวง เมื่อก่อนขนานนามว่า พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในรัชกาลที่ ๓ ก็เรียกว่า "พระที่นั่งบุษบกมาลา" ตามนามบุษบกราชบัลลังก์ซึ่งตั้งในท้องพระโรงนั้นอย่างเดียวกัน มีปรากฏอยู่ในบานแพนกหนังสือเก่าหลายฉบับ ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างท้องพระโรงใหม่ ขนานนามว่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ท้องพระโรงเดิมถูกแก้ไขคงเปนแต่มุขกระสัน นามพระที่นั่งพรหมภักตร์จึงสูญไปจากทำเนียบนามพระราชมณเฑียร ส่วนมุขข้างด้านหลังพระวิมานก็มีท้องพระโรงเหมือนกับด้านน่า เรียกแต่ว่าท้องพระโรงหลัง เปนที่เสด็จออกให้ผู้หญิงชาวนอกวังเฝ้า ตั้งพระแท่นพระราชบัลลังก์เปนแต่อย่างสามัญไม่เหมือนท้องพระโรงน่า.

ในหมู่พระวิมานมีพระที่นั่งหลังขวางพื้นชั้นเดียวสร้างต่อจากพระที่นั่งภิมุขมณเฑียรมุขพระวิมานกลางมาข้างใต้จนตลอดน่าพระที่นั่งวสันตพิมานองค์ ๑ ไปข้างเหนือจนตลอดน่าพระที่นั่งพรหเมศธาดาองค์ ๑ ด้านหลังก็มีพระที่นั่งหลังขวางต่อออกไปจากมุขกลางอย่างเดียวกัน จึงเปนพระที่นั่งขวาง ๔ องค์ด้วยกัน ต่อหลังคาพระวิมานหลังเหนือหลังใต้เปนมุขออกมาเชื่อมกับหลังคาพระที่นั่งหลังขวางเปน ๔ มุข จึงเรียก

พระที่นั่งหลังขวางว่ามุข องค์ตวันออกเฉียงเหนือขนานนามว่า พระที่นั่งปุรพาภิมุข องค์ตวันออกเฉียงใต้ขนานนามว่า พระที่นั่งทักษิณาภิมุข องค์ตวันตกเฉียงใต้ขนานนามว่า พระที่นั่งปัจฉิมาภิมุข องค์ตวันตกเฉียงเหนือขนานนามว่า พระที่นั่งอุตราภิมุข จึงมีพระที่นั่งรวมเปน ๑๑ องค์ทั้ง (พระที่นั่งพรหมภักตร์) ท้องพระโรงน่าแลท้องพระโรงหลังอยู่ในหมู่เดียวกัน มีเฉลียงรอบเปนทางเดินได้ในร่มตลอดถึงกันทุกองค์.

พระที่นั่งวสันตพิมาน พระวิมานหลังใต้ เห็นจะจัดเปนที่พระบรรธมของกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ด้วยในหนังสือนิพพานวังน่าว่าด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงอาไลย กล่าวเปนกลอนไว้ดังนี้

"ตรัสสั่งวสันตพิมานแก้ว จะลาแล้วแรมร้างอย่าหมางหมอง
เคยสำราญเนาสถานพิมานทอง จะไกลห้องทิพเยศนิเวศน์วัง"

แต่พระวิมานอีก ๒ หลังในกลอนเปนแต่ว่าพระแกลเบิดดังเปนลาง หาได้แสดงว่าทรงอาไลยอย่างไรโดยเฉภาะไม่ อีกประการ ๑ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ สวรรคตที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานหลังกลาง ข้อนี้ชวนให้เห็นว่าเสด็จมาอยู่พระวิมานหลังกลาง[๒๐] เพราะจะไม่ให้ร่วมที่ประทับ

---

๒๐ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพิธีอุปราชาภิเศกกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ สวดมนต์ที่พระที่นั่งพรหมภักตรอีกแห่ง ๑ แต่ก่อนข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะหมายความว่าพระที่นั่งพรหเมศธาดา จึงสันนิษฐานว่า จะจัดที่พระวิมานข้างเหนืออันเรียกว่าพระที่นั่งพรหเมศธาดาเปนที่พระบรรธม พึ่งมาเห็นแน่ใจว่า กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ประทับที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานองค์กลางที่เสด็จสวรรคตนั้นมาแต่แรกอุปราชาภิเศก.

ของกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ พระวิมานหลังใต้ว่างมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงจัดเปนที่พระบรรธมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระวิมานวังน่าเดิมใช้กั้นม่านแทนฝาประจันห้อง เหมือนพระที่นั่งครั้งกรุงเก่า ต่อเมื่อจัดเปนที่พระบรรธมพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกั้นฝาเพี้ยมตามยาวตลอดพระที่นั่งวสันตพิมาน แล้วตั้งพระแท่นแขวนเสวตรฉัตรข้างในเหมือนห้องพระบรรธมที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในพระราชวังหลวง ส่วนพระวิมานหลังกลางแลหลังเหนือไม่มีฝาประจันห้องมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่พระที่นั่งวสันตพิมาน จนสร้างพระราชมณเฑียรใหม่ทางในสวนแล้วก็เสด็จไปประทับที่พระราชมณเฑียรใหม่ต่อมาจนตลอดพระชนมายุ เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ อุปราชาภิเศกก็ประทับที่พระที่นั่งวสันตพิมาน แต่เล่ากันว่า ประทับอยู่พระที่นั่งวสันตพิมาน ๓ วันแล้วก็เสด็จไปประทับอยู่ที่ชั้นต่ำในพระที่นั่งบวรบริวัติจนสร้างพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศเสร็จแล้ว จึงเสด็จไปประทับที่นั้น.

พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานกลาง มีปราสาททองที่ประดิษฐานพระอัฐิอยู่องค์ ๑ ยังปรากฏอยู่ในบัดนี้ เปนปราสาทยาว ๓ ห้อง ห้องกลางที่ตรงยอดเปนที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ ยกพื้นสูงกว่าห้อง ๒ ข้าง อันเปนที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ข้าง ๑ กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ ข้าง ๑ ลักษณะปราสาททองที่ประดิษฐานพระอัฐิเช่นกล่าวมานี้ เห็นได้ว่าต้อง

เปนของสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ จึงจัดที่ตั้งพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งสวรรคตก่อนนั้นมา ๓ พระองค์ จึงมีข้อต้องสันนิฐานว่า แต่ก่อนนั้นมาพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ประดิษฐานไว้ที่ไหน ความที่ผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมา ปรากฎแต่ว่าพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ แต่เดิมอยู่ในหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง พึ่งเชิญขึ้นไปวังน่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อันนี้ก็สมด้วยเรื่องปราสาททองที่กล่าวมาแล้ว คือเชิญไปเมื่อสร้างปราสาททองนั้นเอง อนึ่งความที่ปรากฎว่ากรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ เสด็จอยู่ที่พระที่นั่งวายุสถานอมเรศพระวิมานกลาง ข้อนี้ก็เปนหลักฐานให้เห็นว่าพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ แต่เดิมหาได้ประดิษฐานไว้ที่พระวิมานกลางไม่ ยังข้อที่ปรากฎว่า เมื่อบวรราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพระที่นั่งวสันตพิมานหลังใต้เปนที่พระบรรธม ก็น่าจะเปนหลักฐานว่า ไม่ได้ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ ไว้ในพระที่นั่งวสันตพิมาน เพราะที่ไหนจะให้ย้ายพระอัฐิไปสำหรับจะเอาพระวิมานเปนที่พระบรรธม เพราะฉนั้นจึงเห็นว่าแต่เดิมมาพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ เห็นจะประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งพรหเมศธาดา พระวิมานหลังเหนือ แต่พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ เห็นจะประดิษฐานไว้ในหอพระอัฐิ ซึ่งทรงสร้างไว้ข้างเหนือพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ด้วยเหตุใดจะอธิบายต่อไปข้างน่า ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ เพราะมีพระราชประสงค์จะเฉลิมพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนมา จึงถวายพระวิมานกลางอันเปนสำคัญยิ่งกว่าพระ

ราชมณเฑียรทั้งปวง เปนที่ประดิษฐานพระอัฐิ จึงได้ทรงสร้างปราสาททอง แล้วเชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ มาไว้พระวิมานกลางทั้ง ๓ พระองค์ พระวิมานกลางจึงเปนที่ประดิษฐานพระอัฐิตลอดมา จนเชิญพระอัฐิไปไว้ที่วิหารพระธาตุในพระบรมมหาราชวัง ดังกล่าวมาแล้ว.

พระที่นั่งพรหเมศธาดา พระวิมานหลังเหนือ เดิมชื่อพระที่นั่งพรหเมศรังสรรค์ (ด้วยเหตุใดได้อธิบายแล้ว) มาเปลี่ยนสร้อยเปนพระที่นั่งพรหเมศธาดาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เพื่อจะให้ชื่อได้สัมผัสคล้องกับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพรหเมศธาดาองค์นี้ ไม่มีเรื่องราวปรากฏมาว่าได้ใช้เปนที่สำหรับการอย่างไร พึงมาคิดเห็นว่า จะเปนที่ไว้พระอัฐิดังได้กล่าวมาแล้ว สันนิฐานต่อไปว่า บางทีกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จะทรงอุทิศเปนที่ประดิษฐานพระอัฐิมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แล้วก็จะเปนได้ ด้วยไม่ปรากฏว่าในวังน่าหอพระอัฐิมีที่อื่น เพราะฉนั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ สวรรคตแล้ว จึงเชิญพระอัฐิไปไว้ในพระที่นั่งพรหเมศธาดา โดยเปนหอพระอัฐิอยู่แต่ก่อนแล้ว แลด้วยเหตุที่เปนหอพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ ดังกล่าวมานี้ ในเวลาต่อมาจึงไม่ปรากฏว่าได้จัดพระวิมานองค์นี้เปนที่ประทับของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์หนึ่งพระองค์ใด แม้จนครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อจัดที่ประดิษฐานพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้ง ๓ พระองค์ เปนยุติแล้ว พระวิมานหลังเหนือนี้ก็ใช้เปนแต่ที่เก็บของต่อมาจนตลอด.

อนึ่งได้กล่าวมาแต่ก่อนว่า เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ นั้นไม่บรรธมแห่งใดเปนยุติแต่แห่งเดียว มีที่พระบรรธมทั้งที่บนพระวิมานแลที่มุข ในหนังสือพระราชพงษาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ว่า สวรรคตที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข คือมุขทิศตวันออกเฉียงเหนือ แต่ชาววังน่าเขายืนยันว่าสวรรคตที่พระที่นั่งอุตราภิมุข คือมุขตวันตกเฉียงเหนือ ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีปราสาททองที่สรงพระภักตร์ของกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ อยู่ที่มุของค์ ๑ ถึงจะบรรธมที่ไหนคงเสด็จมาสรงพระภักตร์ที่ปราสาททองนั้นเปนนิตย์ แต่ปราสาททองนี้จะอยู่ที่มุขไหน ไม่มีหลักที่จะสันนิฐาน เพราะที่เรียกว่ามุขในหมู่พระวิมานซึ่งอาจจะตั้งปราสาททองนั้นได้มีถึง ๖ มุขด้วยกัน อีกอย่าง ๑ เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ที่สรง ที่ลงพระบังคน ก็สร้างเปนหลัง ๑ ต่างหากอยู่ที่ชาลาระหว่างพระวิมาน ในชาลาข้าง ๑ สร้างที่สรง อีกข้าง ๑ สร้างที่ลงพระบังคน แลในชาลาทั้ง ๒ ข้างนั้นยังมีเกย ก่อเปนแท่นมีพนักเปนที่ประทับสำราญพระราชอิริยาบถด้วยอีกอย่าง ๑ ตามแบบโบราณดังมีอยู่ในคำสำหรับร้องกันเล่นว่า "เสด็จขึ้นเกย เสวยน้ำชา" นั้น.

เมื่อรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพไม่ได้เสด็จขึ้นไปประทับบนพระวิมาน ให้แก้มุขด้านน่าทั้งพระที่นั่งบุรพาภิมุขแลทักษิณาภิมุขเปนที่ประทับ เสด็จประทับที่มุขจนสวรรคตที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข ลักษณการที่แก้ไขครั้งนั้น ให้ยกพื้นขึ้นตามยาวตลอดข้างด้านตวันออกจนกลางห้อง แล้วกั้นฝาเพิ่มเปนห้องที่ประทับบนตอนยก

พื้นแลสร้างที่สรงขึ้นใหม่ในพระที่นั่งทักษิณาภิมุข ทำห้องลงพระบังคนในพระที่นั่งบุรพาภิมุข ถังน้ำสรงแลฐานที่ลงพระบังคนยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้. กล่าวกันว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น พระองค์เจ้าดาราวดีพระอรรคชายาของกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จอยู่ที่พระราชมณเฑียรเห็นจะประทับอยู่ ๒ มุขข้างด้านตวันตก ในรัชกาลที่ ๔ มุขพระวิมานพระที่นั่งบัจฉิมาภิมุขด้านตวันตกเฉียงใต้ เปนที่พักของเจ้าคุณจอมมารดาเอม นอกนั้นใช้เปนที่เก็บเครื่องแต่งพระองค์แลสิ่งของด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงสำสมสิ่งของต่าง ๆ เช่นเครื่องลายครามเปนต้น ทั้งของจีน ของฝรั่งหลายอย่าง ถึงรัชกาลที่ ๕ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญโปรดให้เจ้าคุณจอมมารดาเอมพระชนนีย้ายไปอยู่ที่พระที่นั่งบุรพาภิมุข อยู่มาจนถึงอสัญกรรมที่นั้น.

มีข้อความซึ่งควรจะต้องกล่าวในเรื่องหมู่พระวิมานวังน่าอีกอย่าง ๑ คือเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น เครื่องบนของเดิมเห็นจะชำรุดมาก ต้องรื้อเครื่องบนทำใหม่หมด สงไสยว่าทรวดทรงหลังคาของเดิมจะงามกว่าที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ อย่างที่แลเห็นอยู่ทุกวันนี้.

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างในรัชกาลที่ ๓ พร้อมกับเมื่อทรงปฏิสังขรณ์พระวิมานวังน่า เหตุที่สร้างเห็นจะเปนเพราะเสด็จลงมาประทับอยู่ที่มุขน่าพระวิมาน ท้องพระโรงน่าของเดิมกระชั้นชิดที่ประทับนัก จึงสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยขึ้นเปนท้องพระโรงใหม่ต่อออกไปข้างน่า แก้ท้องพระโรงเดิมเปนมุข

กระสันในระหว่างท้องพระโรงใหม่กับพระวิมาน พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยนี้ เอาอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวงไปสร้างหมดทุกอย่าง เปนแต่ลดให้เล็กลง กับไม่ทำซุ้มพระแกลแลพระทวาร พระที่นั่งบุษบกที่ท้องพระโรงเดิมก็ย้ายไปไว้เปนประธานในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหมือนอย่างพระที่นั่งบุษบกมาลาในพระราชวังหลวง ลักษณะที่ใช้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยก็เปนอย่างเดียวกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย คือเปนที่เสด็จออกแขกเมืองแลบำเพ็ญพระราชกุศล เช่นมีเทศน์มหาชาติเปนต้น ส่วนการพระราชพิธีเช่นพิธีตรุษสารทแลโสกันต์ ซึ่งทางวังหลวงทำที่พระมหาปราสาท วังน่าก็ทำที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ แต่ผิดกันอย่าง ๑ ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเปนที่ตั้งพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ แลเปนที่ทำพิธีอุปราชาภิเศกในเวลาต่อมาทุกรัชกาล.

สองข้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างหอข้างละหลัง ข้างขวาเปนหอพระเจ้า ข้างซ้ายเปนหอพระอัฐิ เหมือนอย่างหอพระสุราลัยพิมานแลหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง ผิดกันแต่เอาด้านสกัดของหอเข้าหาพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แลหลังคาหอทำเปนทรงเก๋งจีน แต่เข้าใจว่ามิได้เชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑ มาไว้หอซึ่งสร้างใหม่นี้ หอพระเจ้าคงเปนที่ไว้พระพุทธรูปของในพระองค์ เช่นพระฉลองพระองค์เปนต้น หอพระอัฐิก็คงจะเปนที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิแลพระอัฐิที่เชิญมาจากวังเดิม แลที่มีขึ้นใหม่ อันสมควรเก็บรักษาไว้ในพระราชวัง แลที่สุด

อาจจะดำรัสสั่งให้ไว้พระอัฐิพระองค์เองในหอนั้นด้วยก็จะเปนได้ เพราะเวลาเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ก็ไม่เสด็จขึ้นไปอยู่บนพระวิมาน.

ทั้งหอพระเจ้าแลหอพระอัฐิในวังน่า มาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงจัดการใหม่ มีหมายรับสั่งปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระแก้ว (ผลึก) ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นไปไว้ในพระบวรราชวังองค์ ๑ แห่ขึ้นไปเมื่อเดือนอ้ายแรม ๘ ค่ำปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ เข้าใจว่าคงพระราชทานไปให้ประดิษฐานในหอพระเจ้าให้เหมือนอย่างประดิษฐานพระพุทธบุษยรัตน ๆ ไว้ในหอพระสุราลัยพิมาน ส่วนหอพระอัฐินั้นเมื่อเชิญพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ๆ ไปประดิษฐานที่ปราสาททองบนพระวิมานกลางทั้ง ๓ พระองค์แล้ว เข้าใจว่าโปรดให้เชิญพระอัฐิเจ้านายวังน่าไปไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมวัดบวรสถานสุทธาวาศในคราวนั้นเอง แล้วจึงจัดหอพระอัฐิวังน่าให้เปนทำนองเดียวกับหอพระธาตุมณเฑียรในพระราชวังหลวง ความปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทรกับทั้งพระอัฐิเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งเปนพระภาดาสมเด็จพระศรีสุริเยนทรไปไว้ที่หอพระอัฐิวังน่า[๒๑] ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพระอัฐิพระชนกสมเด็จ

---

๒๑ พระอัฐิพระชนกสมเด็จพระศรีสุริเยนทร แต่ก่อนเห็นจะอยู่ที่พระราชวังเดิม พระอัฐิอีก ๓ พระองค์นั้นแต่ก่อนคงอยู่หอพระนาคในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.

พระศรีสุริเยนทรมาไว้ที่พระตำหนักเดิมในพระราชวังหลวง ส่วนพระอัฐิเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ยังคงไว้ที่หอพระอัฐิวังน่า จนหอชำรุดรื้อในรัชกาลที่ ๕ จึงได้เชิญมาไว้ในหอพระนาควัดพระศรีรัตนศาสดาราม.

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ อยู่ตรงน่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยออกไปเปนของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ เดิมชื่อว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ มาเปลี่ยนเปนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ยกพื้นสูง แลเชิงผนังข้างนอกทำเปนฐานบัทม์ ทำนองพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง เข้าใจว่าเดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเห็นจะทรงพระราชดำริห์จะสร้างขึ้นสำหรับทำการพระราชพิธี มีพระราชพิธีตรุษสารทแลโสกันต์ลูกเธอเปนต้น อย่างเช่นทำที่พระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง แต่ในเวลาที่ยังไม่ได้ลงมือสร้างฤๅกำลังสร้างอยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ได้พระพุทธสิหิงค์ซึ่งเปนพระพุทธรูปสำคัญลงมา จึงทรงพระราชอุทิศพระที่นั่งองค์นี้ถวายเปนที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ จึงให้เขียนฝาผนังข้างในเปนรูปเทพชุมนุมข้างบน แลเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิที่ผนังหว่างพระแกลเปนพุทธบูชา แต่คงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่พระที่นั่งองค์นี้ตามพระราชดำริห์เดิมด้วย พระที่นั่งสุทธาสวรรย์จึงเปนที่สำหรับทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพระมหาปราสาทในวังน่ามาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ตลอดจนรัชกาลที่ ๕.

ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว เวลาวังน่าว่างอยู่นั้น ทำนองจะมีผู้ร้ายลอบงัดพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ฤๅ

อย่างไร ความปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงพระราชดำริห์ว่า พระพุทธรูปเงินทองแลของพุทธบูชามีอยู่ในพระที่นั่งสุทธาสวรรย์มาก ทิ้งไว้ผู้ร้ายจะลักเอาไปเสีย จึงโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์กับทั้งพระพุทธรูปอื่น ๆ กับของพุทธบูชาลงมาไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ไว้บนฐานชุกชีด้านน่าในพระอุโบสถ ตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีทุกวันนี้อยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ จนรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์กลับไปวังน่า ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวมาแล้วในที่อื่น เมื่อเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมาพระราชวังหลวงแล้ว ทางโน้นในพระที่นั่งสุทธาสวรรย์เหลืออยู่แต่ปราสาทปรางค์ห้ายอด ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงสร้างไว้เปนที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถึงรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์โปรดให้รื้อปราสาทปรางค์ห้ายอดนั้นเสีย แล้วให้ตั้งพระแท่นเสวตรฉัตรที่ในพระที่นั่งสุทธาสวรรย์เปนที่เสด็จออกแขกเมืองแลพระสงฆ์ถวายพระธรรมเทศนาต่อมา ก็คือว่าคงเปนแต่ที่ทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพระมหาปราสาท ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ สวรรคตจึงประดิษฐานพระศพไว้ในพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เหมือนอย่างพระมหาปราสาททางพระราชวังหลวงฉนั้น.

พระแท่นเสวตรฉัตรวังน่า ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เห็นจะสร้างขึ้นไว้แต่เมื่อในรัชกาล

ที่ ๑ แล้ว แต่เมื่อก่อนย้ายมาตั้งที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ จะตั้งไว้ที่ไหนสงไสยอยู่ เพราะที่ซึ่งอาจจะตั้งมีหลายแห่ง แบบตั้งพระแท่นเสวตรฉัตรครั้งกรุงเก่าเข้าใจว่าตั้งกลางพระมหาปราสาทตรงยอดลงมาทำนองเช่นที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระราชวังหลวง ที่วังน่าครั้งรัชกาลที่ ๑ ไม่มีปราสาท อาจจะตั้งพระแท่นเสวตรฉัตรไว้ที่ในพระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระวิมานองค์กลางสมมตแทนปราสาทก็เปนได้ เพราะฉนั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ จะเสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียร ประทับพระวิมานองค์กลาง จึงให้ย้ายพระที่นั่งเสวตรฉัตรออกมาตั้งที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ถ้ามิได้เปนดังกล่าวมานี้ พระแท่นเสวตรฉัตรวังน่าแต่เดิมเห็นจะตั้งอยู่ที่พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน อันเปนท้องพระโรงเดิมก่อนสร้างพระวิมาน ครั้นสร้างพระวิมานแล้วปรากฏว่าเปนพระที่นั่งทรงธรรม พระสงฆ์เห็นจะถวายเทศน์บนพระแท่นเสวตรฉัตรที่ตั้งอยู่นั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้ว จึงย้ายพระแท่นเสวตรฉัตรมาตั้งในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ยังน่าพระที่นั่งบุษบก เหมือนอย่างพระแท่นเสวตรฉัตรในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแต่ก่อนนี้ แต่พิจารณาดูรูปสัณฐานพระแท่นเสวตรฉัตรวังน่าที่ยังอยู่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยทุกวันนี้ ดูทำเอาอย่างพระแท่นเสวตรฉัตรวังหลวง แลมีตราพระจุฑามณีปั้นไว้ที่พนัก จึงสงไสยว่าจะเปนของสร้างขึ้นใหม่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระแท่นองค์เดิมเห็นจะสูญไปเสียแล้ว

ในรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงซ่อมแปลงปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ใหม่ การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นแก้ไขของเดิมหลายอย่าง สังเกตได้โดยแบบอย่างฝีมือช่างที่ทำ คือรอเครื่องบนทำใหม่หมด เปลี่ยนหลังคาพาไลของเดิม ต่อเข่นเฉลียงเสาลอย ไว้ผนังข้างบนเปนคอสองรอบ ซุ้มพระแกลของเดิมเห็นจะไม่มี ทำซุ้มขึ้นใหม่ทั้งหมด การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นน่าชมอย่างหนึ่งที่ของเดิมสิ่งใดดีเอาไว้หมดทุกอย่าง เปนต้นว่าเครื่องไม้กรอบแลบานพระแกล ทวยที่รับชายคา คงใช้ของเดิมไม่เปลี่ยน ข้างในลายที่เขียนผนังแลลายเพดาน รักษาของเดิมไว้ไม่แก้ไข เปนแต่ซ่อมแซมที่ชำรุด จึงยังแลเห็นของเดิมที่ทำโดยประณีตบรรจงมาได้จนทุกวันนี้.

ที่เปลี่ยนนามพระที่นั่งสุทธาสวรรย์เปนพุทไธสวรรย์ เห็นจะเปนด้วยเหตุ ๓ ประการ คือประการที่ ๑ เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยขึ้นแลย้ายพระแท่นเสวตรฉัตรไปไว้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพคงจะทรงพระราชดำริห์ จะจัดให้กลับเปนที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ให้ต้องตามที่มีลายเขียนผนังเปนเครื่องพุทธบูชามาแต่เดิม ประการที่ ๒ ชื่อเดิมว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์จะเห็นว่าใกล้กับชื่อพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างทางพระราชวังหลวงนัก จึงเปลี่ยนให้หลีกไปเสีย ประการที่ ๓ จะให้ชื่อคล้องสัมผัสกับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยที่สร้างใหม่ แต่ไม่ได้พระราชทานพระพุทธสิหิงค์ขึ้นไป จะตั้งพระพุทธรูปองค์ใด

เปนประธาน ข้อนี้หาทราบไม่ แต่มีตู้พระธรรมสร้างขึ้นสำหรับตั้งในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เหมือนอย่างฝาประจันห้อง ๓ ตู้ ลงรักเขียนทองลายรดน้ำด้าน ๑ เขียนสีเรื่องรามเกียรติ ๓ ด้านทุกใบ เก็บคัมภีร์พระธรรมวังน่าไว้ในตู้ทั้ง ๓ นี้ แลเข้าใจว่าโดยปรกติคงโปรดให้อาจารย์บอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เหมือนอย่างทางวังหลวงโปรดให้บอกหนังสือพระสงฆ์สามเณรที่ในพระมหาปราสาทนั้นด้วย ส่วนการพระราชพิธีต่าง ๆ ก็คงทำในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ดังแต่ก่อนต่อมาตลอดจนในรัชกาลที่ ๔ แลที่ ๕.

พระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างใหม่ที่เกาะกลางสระ ตรงที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะทรงสร้างปราสาท แล้วเปลี่ยนเปนพระพิมานดุสิดา ซึ่งรื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ดังได้บรรยายมาแล้วนั้น เหตุที่สร้างพระที่นั่งองค์นี้ขึ้น เพราะที่บริเวณสระนั้น ถึงเมื่อมีหอพระอยู่ในรัชกาลที่ ๑ ที่จริงเปนที่สวนสำหรับเสด็จประพาศสำราญพระราชอิริยาบถ อยู่ใกล้กับพระราชมณเฑียร มีความพรรณาไว้ในหนังสือนิพพานวังน่าชัดเจนดังนี้

"โอ้พิมานอมรินทร์[๒๒] ดังอินทร์สว่าง เด่นอยู่กลางสระรอบกระสินธุ์สม
มีโสกเรียงเคียงน่าลำดวนดม รำเพยลมกลิ่นแก้วผการาย
ทรงไว้พระเนาวโลกย์โมฬีเลื่อง แต่งเครื่องมัสการทุกวันถวาย
มณฑาหอมน้อมก้านบานขจาย ดังจะหมายน้อมรศเรณูนวล

---

๒๒ หมายว่าพระพิมานดุสิดา

บูชาพระสัพพัญญูคู่ทวีป ขยายกลิ่นแย้มพุ่มโกสุมภ์สงวน
เคยมีสีหโนภายบัณฑูรชวน สั่งประมวญหมู่สนมหนึ่งบุตรี
ให้สวดมัสการพระชินรัตน์ ตามบัญญัติเพศพุทธชินศรี
ประทานทั้งแตรดังระฆังตี จบแล้วก็ชุลีบรมญาณ
เคยถวายพระกุศลศรัทธารับ ทรงคำนับน้อมรศพระกรรมฐาน
เคยประสาทโภชาพระราชทาน มัจฉซ้องสาธุการถึงเมืองพรหม
ประกอบหมู่มัจฉาในสาคเรศ ทอดพระเนตรระงับร้อนแรมปฐม
แขยงแย่งแย้งเย้ายวนนิยม เนื้อออนอ่อนอ้อนระทมบ้าบ่มใจ
เห็นกระแหแห่แห้โบกหางเหิน แก้วลองล่องล้องเดินสายชลไหล
แมลงภู่ทองท่องท้องมากินไคล สวายหว่ายหว้ายไปแสวงรอย
จะหาเหยื่อเผือเผือเผือภักษา เหล่าเทพาพาพาสอสนสรอย
กระทิงหลายหล่ายหล้ายกรายกรีดลอย นกเขาเข่าเข้าคอยชะม้อยดู
ได้เคยรับประทานอาหารหาย ตวันบ่ายว่ายเวียนมาเปนหมู่
ไม่ยลพระมิ่งมณเฑียรยกเศียรชู เหมือนจะรู้ว่าพระราชบิดา
เสร็จนิราศแรมร้างมไหสูรย์ โอ้อาดูรทุกข์ทั่วถึงมัจฉา
ประพาศสวนเสร็จสรวลชวนพงา นำยุพาเคยพายุพินชม
คณานางล้วนนางอนงค์แน่น ประดับแสนนับแสนพระสนม
สำราญรื่นเริงรื่นชื่นอารมณ์ ถวายลมโบกลมอยู่งานงาม
เห็นกาหลงเพลินหลงประสงค์หอม ลูกจันทน์น้อมกิ่งน้อมเหลืองอร่าม
ระย้าแก้วแสงแก้วออกแวววาม กุหลาบหนามหลีกหนามเด็ดดอกดม
เสาวคนธ์ระคนกลิ่นบุหงา จำปาแขกเมื่อแขกมาถวายถม

มณฑาหอมหวนหอมยิ่งตรอมตรม จะจากชมชวนชมระบมทรวง
ยี่หุบหุ้มกลีบหุ้มขยายแย้ม ลำเจียกแหลมกลิ่นแหลมล้วนของหลวง
ลำดวนเย็นหอมเย็นดูเด่นดวง พิกุลร่วงดอกร่วงลงดาดดิน
เสาวรศทรงรศตระหลบพึ่ง ดังจันทน์ปรุงประปรุงระคนกลิ่น
การเกดแก้วเกดอินทนิล บุหรงบินริบบินไปจากรัง
ให้หนักจิตรจิตรหวนรัญจวนโหย ฤดีโดย ๆ ดิ้นถวิลหวัง
เหมือนอกเรา ๆ จะร้างนิราศวัง จึงโศกสั่ง ๆ สวนอยุทธยา"

ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เมื่อรื้อพระที่นั่งพิมานดุสิดาไปแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ ยังเสด็จประพาศสวนนั้นต่อมา กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ก็คงเสด็จประพาศที่สวนนั้น จึงทรงสร้างพระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลกขึ้นเปนที่ประทับเวลาเสด็จลงประพาศสวน แต่ก่อนมีเก๋งจีน รูปเปนตรีมุข ชั้นเดียว อยู่ที่เกาะกลางสระหลังหนึ่ง ข้าพเจ้าสำคัญว่าพระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลกจะเปนเก๋งจีนนั้นเอง แต่พวกชาววังน่าบอกว่าเก๋งจีนนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง ถ้าความจริงเปนเช่นนั้น พระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลกที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างคงเปนเครื่องไม้ ผพังสูญไปเสียหมดแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างเก๋งจีนใหม่ เพราะสวนนั้นยังเปนที่ประพาศต่อมาจนในรัชกาลที่ ๔.

ได้กล่าวมาแต่ก่อนว่าพระที่นั่งที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ มีชื่อไม่คล้องกันอยู่ ๒ องค์ คือพระที่นั่งพรหมภักตร์องค์ ๑ พระที่นั่งศิวโมกข์

พิมานองค์ ๑ ส่วนพระที่นั่งพรหมภักตร์ได้อธิบายมาแล้ว ว่าเปนชื่อบุษบกราชบัลลังก์ ซึ่งตั้งอยู่ในท้องพระโรงน่า มิใช่พระราชมณเฑียร แต่ส่วนพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน ข้าพเจ้าคิดไม่เห็นว่าเหตุใดนามจึงไม่คล้องกับพระที่นั่งองค์อื่น ได้นึกสงไสยว่า ฤๅจะเปนนามตั้งขึ้นใหม่ต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ของเดิมจะเรียกแต่ว่าพระที่นั่งทรงธรรม แต่มามีข้อสังเกต ด้วยนามพระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก สังเกตดูความไม่เหมาะแก่พระราชมณเฑียรที่สร้างตรงนั้น เห็นว่าที่ขนานนามว่าพระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก เพราะจะให้คล้องสัมผัสกับนามพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานของเดิมเปนต้นเหตุ ข้อนี้เปนหลักฐานว่านามพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานมีมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึงมานึกขึ้นว่าฤๅนามเดิมเปน "พระที่นั่งศิวโมกข์สถาน" อย่าน่าพระที่นั่งพิมานดสิดาดอกกระมัง ถ้าเช่นนั้นนามพระราชมณเฑียรครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็คล้องกันได้หมด

พระที่นั่งศิวโมกข์พิมานนี้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างเปนท้องพระโรง ตั้งแต่แรกสร้างพระราชวังบวร ฯ ตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนที่พระราชวังหลวงกรุงเก่า ดังกล่าวมาแล้ว องค์เดิมเข้าใจว่าเปนเครื่องไม้ แลเล็กกว่าพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ แต่แรกคงเปนที่เสด็จออกขุนนางแลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ครั้นเมื่อสร้างพระวิมานแล้วมาเสด็จออกที่พระวิมาน พระที่นั่งศิวโมกข์ ฯ เห็นจะเปนแต่ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เช่นมีเทศน์มหาชาติเปนต้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกกันว่า พระที่นั่งทรงธรรม เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงห

นาทสวรรคต ประดิษฐานพระศพไว้ในพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานนี้ ครั้นรัชกาลที่ ๓ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงรื้อของเดิม สร้างใหม่เปนเครื่องก่ออิฐถือปูน ขยายให้ใหญ่โตขึ้น เปนพระที่นั่งโถงมีฝาแต่ด้านใต้กับด้านตวันตก เพราะเปนเขตรต่อกับข้างใน แต่จะใช้เปนที่สำหรับราชการอย่างไรสืบไม่ได้ความ เพราะกิจต่าง ๆ ที่เคยทำที่พระที่นั่งศิวโมกข์ ๆ มาแต่ก่อน มีพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเปนที่ทำแทนหมดทุกอย่าง สืบถามผู้ที่มีอายุทันได้เห็น ได้ความแต่ว่าเคยเห็นทำกงเต๊กที่พระที่นั่งศิวโมกข์ ๆ เมื่องานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลใช้เปนที่หัดทหารแตรต่อมาในครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ความแต่เท่านี้ เปนที่ว่างมาจนจัดเปนพิพิธภัณฑ์สถานเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระที่นั่งสนามจันทร์ในพระราชวังหลวงเปนของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงพระราชดำริห์สร้างขึ้นไว้ เห็นจะเปนด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศในพระบวรราชวัง เพราะฉนั้นรูปสัณฐานพระที่นั่งสนามจันทร์วังน่า จึงถ่ายแบบองค์ในพระราชวังหลวงไปทำหมดทุกอย่าง ผิดกันแต่ลวดลายที่เขียนทองนั้นเล็กน้อย แลไม่หากระดานใหญ่แผ่นเดียวทำพื้นเหมือนพระที่นั่งสนามจันทร์ในพระราชวังหลวง ที่ตั้งก็ตั้งที่ชลาข้างซ้ายท้องพระโรงอย่างเดียวกัน กล่าวกันว่าแต่เดิมขนานนามหนึ่งต่างหาก

แต่ไม่มีใครเรียกนามนั้นก็สูญ คงเรียกกันแต่ว่าพระที่นั่งสนามจันทร์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกพระที่นั่งสนามจันทร์โดยกำหนดอย่างใดหาทราบไม่ ได้ยินแต่ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่พระบวรราชวังในตอนหลัง เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญเสด็จออกไปประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบแล้ว เวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนารถที่พระบวรราชวัง เสด็จประทับที่พระที่นั่งสนามจันทร์เปนที่พัก

พระที่นั่งมังคลาภิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎ ๒ องค์นี้ สร้างในรัชกาลที่ ๔ เปนพระที่นั่งโถงคู่กัน อยู่บนกำแพงแก้วน่าท้องพระโรง ตรงมุมข้างใต้องค์ ๑ ข้างเหนือองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระราชยานอยู่ข้างน่าทั้ง ๒ องค์ แบบอย่างพระที่นั่ง ๒ องค์นี้ก็ทำตามทำนองพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระราชวังหลวง แต่ไม่ถึงถ่ายแบบไปทีเดียว พระที่นั่งอย่างนี้เรียกกันแต่ก่อนว่า พระที่นั่งเย็น หมายความว่าเปนพระที่นั่งโถง สำหรับประทับตากอากาศ มีในบานแพนกพระราชปุจฉาครั้งรัชกาลที่ ๑ เสด็จออกประทับพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ มีรับสั่งให้ราชบัณฑิตไปเผดียงพระราชปุจฉา ในบานแพนกใช้ว่า "เสด็จออกประทับพระที่นั่งเย็น" ในพระราชวังหลวงก็มี ๒ ข้างท้องพระโรงเปนพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ข้าง ๑ เปนหอสาตราคมข้าง ๑ แต่หอสาตราคมลวดลายที่ปรากฎทุกวันนี้เปนของแก้ไขใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ฤๅเดิมจะเปนพระที่นั่งเย็นเหมือนกันทั้ง ๒ ข้าง อย่างไปสร้างที่วังน่าได้ดอก

ถระมัง

นามพระที่นั่งเย็นที่วังน่า เอานามของพระที่นั่งโบราณมาขนานองค์ ๑ คือ พระที่นั่งมังคลาภิเศก เปนนามพระมหาปราสาทครั้งกรุงเก่า ซึ่งมาแปลงนามเปนพระวิหารสมเด็จเมื่อไฟไหม้แล้วสร้างใหม่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

พระที่นั่งคชกรรมประเวศ ซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะจะให้มีปราสาทในพระบวรราชวัง วิเศษกว่าพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อนมา รูปสัณฐานอย่างไร ได้พรรณามาแล้วไม่ต้องอธิบายซ้ำอีก ควรกล่าวในที่นี้แต่ว่า ปราสาทองค์นี้เพราะเปนเครื่องไม้อยู่มาผุหักชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดให้รื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ยังคงแต่ฐานปราสาทกับเกยช้างอยู่ข้างน่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์จนทุกวันนี้

มีของที่น่าสังเกตอยู่ที่พระราชมณเฑียรในวังน่าอย่าง ๑ คือ มีศิลาจาฤกนามพระที่นั่งติดไว้ข้างน่าพระที่นั่งในหมู่พระวิมานทุกองค์ ตั้งแต่พระที่นั่งวสันตพิมานแลมุขทั้งปวง ออกมาจนถึงพระที่นั่งมังคลาภิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎ แลพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เปนที่สุด เข้าใจได้ว่าเปนของติดเมื่อในรัชกาลที่ ๔ คงเปนเพราะคนเรียกนามพระที่นั่งทั้งเก่าใหม่ไม่ถูก จึงโปรดให้จาฤกนามติดไว้ให้เห็น

พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามแบบอย่างตึกฝรั่ง (แม้ปล่อง ชิมนี เตาผิงไฟก็ยังคงรูปมีอยู่ที่สุดอกไก่หลังคาทั้งสองข้าง) เปนตึกเก้าห้อง พื้น ๒ ชั้น รูป ๔ เหลี่ยมรี มีบันไดทำเปนมุขขึ้นข้างนอก เพราะในสมัยนั้นยังถือกันอยู่ว่า ถ้าขึ้นทางใต้ถุนเปนอัปประมงคล ตัวพระที่นั่งด้านน่ามีเฉลียงโถง ๗ ห้อง

ข้างในประธาน ตอนกลาง ๓ ช่องกั้นเปนห้องเสวย ห้องต่อมาข้างใต้ ๒ ช่องเปนห้องพระบรรธม มีฝาเฟี้ยมกระจกกั้นขวางอีกชั้น ๑ ต่อมาถึงที่สุดด้านใต้เปนห้องเล็กชั่วช่อง ๑ ยาวตลอดในประธาน เปนห้องแต่งพระองค์ แต่เล่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสว่าในห้องพระบรรธมร้อนนัก ให้ตั้งพระแท่นเล็กบรรธมที่ห้องแต่งพระองค์นี้ที่มุมตวันตกเฉียงใต้กั้นเปนห้องสรง ด้านหลังเปนเฉลียงทึบกั้นเปนห้องเก็บของ มีบันไดเล็กสำหรับพนักงานขึ้นลง แลมีห้องอุ่นเครื่องอยู่ข้างหลังห้องเสวย ในประธานอีก ๒ ช่องต่อห้องเสวยไปทางเหนือเปนห้องรับแขก เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรหนักเสด็จแปรสถานมาประทับในห้องนี้จนสวรรคต ต่อห้องรับแขกไปถึงห้องยาวข้างด้านสกัดเปนห้องทรงพระอักษร แลห้องพระสมุด อยู่สุดพระที่นั่งข้างด้านเหนือ ชั้นล่างเปนแต่ที่พนักงานอาไศรยหาได้ใช้การอื่นไม่ ลักษณที่ตกแต่งพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรเปนอย่างฝรั่งทั้งสิ้น พระแท่นบรรธมสั่งมาแต่เมืองนอก เปนพระแท่นคู่ มีรูปช้างเผือกสลักอยู่ที่พนักพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกไปตั้งที่พระที่นั่งในพระราชวังบางปอิน ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เวลามีแขกเมืองฝรั่งต่างประเทศ เช่นราชทูตเข้ามา ก็ทรงรับรองเลี้ยงดูที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรนี้ เล่ากันว่า ถึงที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรก็เสด็จอยู่อย่างฝรั่ง มีบ๋อยผู้ชาย แลพนักงานข้างในเปนสาวใช้อยู่จำกัดพอสำหรับรับใช้ แม้เจ้าจอมก็อยู่เฉภาะผู้ที่เปนราชูปฐาก พระเจ้าลูกเธอแลพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้าแต่

เฉภาะเวลาเสวยเท่านั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้จัดห้องกลาง อันเปนห้องเสวยเดิม เปนที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ โปรดให้ทำตู้ทองที่ผนังด้านในเรียงกัน ๓ ตู้ แล้วเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยจากหอพระอัฐิในพระบวรราชวังมาประดิษฐานไว้ที่ตู้ใหญ่ซึ่งอยู่กลาง พระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีไว้ตู้เล็กข้าง ๑ พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ตู้เล็กข้าง ๑ ทำเพดานแลอัฒจันท์สำหรับตั้งเครื่องบูชาไว้ตรงที่ประดิษฐานพระบรมอัฐินั้น ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระอัฐิประดิษฐานไว้ กับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน แลต่อมาเสด็จขึ้นไปวังน่า ทอดพระเนตรเห็นพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรชำรุดทรุดโทรมได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์ให้คืนดีทั่วทั้งพระที่นั่งครั้ง ๑

พระที่นั่งบวรบริวัติ เปนของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเปนที่ประทับต่อมา ดังกล่าวมาแล้ว ตอนที่สร้างพระที่นั่งบวรบริวัติ มีประตูแลกำแพงกันเปนบริเวณหนึ่งต่างหาก เปนแต่ต่อติดกับบริเวณพระที่นั่งอิศเรศราชานุสร ศาลาแลสวนที่สร้างในบริเวณพระที่นั่งบวรบริวัติเปนอย่างจีนทั้งสิ้น พระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะทรงจัดเปนอย่างจีนบริเวณ ๑ เปนอย่างฝรั่งบริเวณ ๑ มาแต่เดิม เข้าใจว่าคงจะเปนที่สำหรับเสด็จออกประพาศฝ่ายใน ตัวพระ

ที่นั่งบวรบริวัติเปนเก๋งจีน ยาว ๕ ห้อง ๒ ชั้น ชั้นบนเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับ มีแต่ห้องพระบรรธมห้อง ๑ ห้องที่ประทับห้อง ๑ พระเจ้าลูกเธอที่ไปตามเสด็จเสด็จอยู่ชั้นล่าง เล่ากันมาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระที่นั่งบวรบริวัติ ว่าหันน่ารับแดดตวันตกร้อนนัก จึงโปรดให้สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ต่อไปข้างเหนืออยู่ชิดกำแพงวัง ให้หันน่ามาข้างใต้ แต่การสร้างพระที่นั่งหลังนี้ค้างอยู่จนสิ้นรัชกาล มาถึงครั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พอเสร็จงานพระราชพิธีอุปราชาภิเศกแล้ว ก็เสด็จมาประทับอยู่ชั้นต่ำพระที่นั่งบวรบริวัติ จนสร้างพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศแล้วเสด็จไปอยู่ที่นั้นแล้ว ที่พระที่นั่งบวรบริวัติชั้นต่ำยังใช้เปนห้องพระสมุด แลเปนที่เสด็จออกฝ่ายในมาจนทิวงคต

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญประชวรจะทิวงคตนั้น เสด็จไปประทับอยู่ที่พระตำหนักริมป้อมเสือซ่อนเล็บ แขวงจังหวัดสมุทปราการ ประชวรพระอาการหนักลง จึงเชิญเสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ มาพักอยู่ที่ชั้นต่ำพระที่นั่งบวรบริวัติได้น่อยหนึ่งก็ทิวงคต

พระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศ คือพระที่นั่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างไว้ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงสร้างต่อจนสำเร็จ เปนตึกขนาดย่อม ๒ ชั้นยาว ๕ ห้องทำอย่างฝรั่งมีเฉลียงโถงข้างด้านน่า ข้างชั้นบนพอเปนห้องพระบรรธมห้อง ๑ กับห้องที่ประทับห้อง ๑ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจึงทรงสร้างศาลาโถงเครื่องไม้เปนชั้นเดียว ต่อออกมาข้างน่าเปนที่ประทับสำราญพระ

อิริยาบถหลัง ๑ กล่าวกันว่าประทับอยู่ที่ศาลานี้โดยมาก ข้างศาลาทำสวนปลูกไม้ดอกแลมีน้ำพุอ่างเลี้ยงปลา มีกำแพงกั้นบริเวณพระที่นั่งสาโรชรัตนประพาศเปนส่วนหนึ่งต่างหาก จากบริเวณพระที่นั่งบวรบริวัติ จัดเปนที่รโหฐาน

พระที่นั่งนทีทัศนาภิรมย์ เรียกว่าตำหนักแพวังน่า ซึ่งสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หลังกลางเปน ๒ ชั้นมีฝา หันน่ามุขลงแม่น้ำ แลมีมุขโถงต่อจากหลังกลางขึ้นข้างเหนือมุข ๑ ลงข้างใต้มุข ๑ ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ไม่เคยขึ้นไปดู จนกระทั่งรอเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จึงไม่สามารถจะพรรณาได้เลอียดกว่านี้

พระราชมณเฑียรแลสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบวรสถานมงคลอันปรากฏอยู่ในแผนที่ ที่พิมพ์ผนึกไว้ในสมุดเล่มนี้ พรรณามาแต่สิ่งสำคัญ แลสิ่งซึ่งสามารถจะทราบเรื่องราวได้โดยเคยรู้เคยเห็นเองบ้าง สืบถามผู้มีอายุที่ทราบเรื่องราวมาแต่ก่อนเล่าให้ฟังบ้าง ประกอบกับความสันนิฐานตามเหตุผลดังได้อธิบายไว้ ยังมีสิ่งซึ่งทราบเรื่องราวไม่ได้ ด้วยหมดตัวผู้รู้เห็นเสียแล้วก็มาก เห็นว่าถ้าไม่มีใครเขียนเรียบเรียงขึ้นทิ้งลงไว้เสีย ยิ่งนานไปเรื่องตำนานวังน่าก็จะยิ่งสูญหายหมดไปทุกที ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้ลองเรียบเรียงลงไว้ ถ้ามีวิปลาศพลาดพลั้งไปบ้างอย่างไร ขอท่านทั้งหลายจงให้อภัย เทอญ.ฯ

เทศนาบวรราชประวัติ
สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัศวิหาร ถวายที่วังน่า ในงานสมโภชพระนครครบร้อยปี

๏ เท็วเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ กตเม เท็ว โย จ ปุพฺพการี โย จ กตญฺญูกตเวที อิเมโข ภิกฺขเว เท็ว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมินฺติ ฯ

บัดนี้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระปรารภซึ่งพระบรมญาติที่สวรรคตสิ้นพระชนม์ล่วงไปแล้ว คือกรมพระราชวังบวร ฯ ๓ พระองค์ แลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลกรมหลวงเทพหริรักษ์ กรมหลวงพิทักษมนตรี กรมขุนอศรานุรักษ์ กรมขุนอนัคฆนารี ๘ พระองค์นี้ ให้เปนอารัมมณูปัตติเหตุ จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลมีทานมัยเปนต้น ทรงอุทิศกัลปนาผลให้เปนบุพพเปตพลีทักขิณานุปปทานส่วนญาติสงเคราะห์ครั้งนี้ ตามสมควรแก่ประฏิบัติของโบราณบัณฑิตย์ในวงษ์กรรมวาทีกิริยวาที

ข้อที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลญาติสังคหะนี้ ก็สำเร็จด้วยอำนาจพระปัญญาบารมีซึ่งทรงพระราชดำริห์ ในพระกตัญญุตา กตเวทิตาคุณสมบัติเปนบุพพภาค จึงได้ทรงพระอุสาหะบำเพ็ญพระราชกุศลบุพพเปตพลีทักขิณานุปปทานส่วนญาติสังคหะดังนี้ บุคคลที่สันดานดีเปนกตัญญูกตเวทีนี้ เปนมนุษยรัตนผู้วิเศษหาได้ด้วยยากยิ่งนักในโลกย์ เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระสุคต

ทศพลเจ้าจึงตรัสเทศนาแก่ภิกษุสงฆ์ดังนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้วิเศษสองจำพวกนี้เปนบุคคลหาได้ด้วยยากในโลกย์ บุคคลสองจำพวกนั้นเปนไฉน บุคคลใดได้ทำอุปการคุณไว้แก่ผู้อื่นก่อน คือสงเคราะห์ด้วยสั่งสอนให้รู้ศิลปสาตรแลวิชาต่าง ๆ ก็ดี ฤๅให้เรือกสวนไร่นาทรัพย์สมบัติพัศดุสิ่งของใด ๆ ก็ดี ฤๅสร้างพระนครตามสถานที่พักที่อาไศรยใด ๆ ก็ดี ให้เปนประโยชน์แก่ญาติสาโลหิตแลประชุมชนซึ่งเกิดในภายหลัง บุคคลผู้นี้ชื่อว่าบุพพการี ทำอุปการคุณไว้แก่ผู้อื่น เปนผู้วิเศษหาได้ด้วยยากในโลกย์ บุคคลผู้ใดได้รู้อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แล้วแก่ตนว่าท่านผู้นี้มีคุณแก่เรา ก็สนองคุณแทนคุณท่านให้ประชุมชนได้เห็นชัด ส่อแสดงซึ่งคุณสมบัติของตนให้ปรากฏ บุคคลผู้นี้ชื่อว่า กตัญญูกตเวที รู้คุณแทนคุณท่านให้ปรากฏแก่มหาชน เปนผู้วิเศษหาได้ด้วยยากในโลกย์ บุคคลผู้วิเศษสองจำพวก คือบุพพการีแลกตัญญูกตเวทีนี้ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ ทรงตรัสสรรเสริญว่าเปนผู้วิเศษหาได้ด้วยยากยิ่งนักในโลกย์ด้วยประการฉนี้ เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมประกอบไปด้วยอวิชชาแลตัณหากล้าหนานักในสันดาน มุ่งหาแต่ประโยชน์ตนภายเดียว ไม่เหลียวแลดูผู้อื่นเลยโดยมาก อนึ่งนรชาติใดมารฤกถึงอุปการคุณของบุญกุศลที่ตนได้ทำไว้แล้ว ว่ามีคุณใหญ่ยิ่งมากนักนำเอาศุขสมบัติมาให้ตามประสงค์ได้ทุกอย่าง ประหนึ่งขุมทรัพย์อันประเสริฐ ก็ไม่ประมาทแทนคุณบุญกุศลนั้น คือก่อสร้างบำเพ็ญ

ให้ทวียิ่ง ๆ ขึ้นไป นรชาตินี้ก็ชื่อว่ากตัญญูกตเวที รู้คุณแทนคุณของบุญกุศลหาได้ด้วยยากในโลกย์ อนึ่งกตัญญูกตเวทีบุคคลนี้ พระองค์ก็ทรงตรัสสรรเสริญว่าเปนสัปปุรุษตั้งอยู่ในธรรมของสัปปุรุษ ว่าเปนรัตนให้เกิดความยินดีอย่างหนึ่ง ยากที่จะเกิดจะมีขึ้นในโลกย์ประหนึ่งคชรัตนอัสสรัตนเปนต้น อันหาได้ด้วยยากยิ่งนักฉนั้น อนึ่งกตัญญูกตเวทีตาคุณนี้ พระองค์ก็ทรงตรัสว่าเปนภูมิของสัปปุรุษแลเปนอปริหานิยธรรม เปนเหตุให้เจริญยิ่ง ๆ แห่งความศุขแลสมบัติฝ่ายเดียว ก็ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดำรงอยู่ในกตัญญูกตเวทีตาคุณ จึงได้ทรงพระอุสาหบำเพ็ญพระราชกุศลบุพพเปตพลีญาติสังคหะนี้ ได้ชื่อว่าทรงสถิตย์ในสัปปุริสภูมิแลอปริหานิยธรรม ควรเปนที่ตั้งแห่งศุภอรรถอิฏฐวิบุลผล ดังพระราชหฤไทยประสงค์ทุกประการ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในโบราณวงษ์ประวัติ ของกรมพระราชวังบวรฯ ๓ พระองค์ แลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลทั้ง ๔ โดยสังเขป สนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์ เพื่อให้เกิดภาวนามัยกุศลอันพิเศษ คือมรณสติแลอนิจจสัญญาซึ่งเปนทางพระนฤพาน ก็ในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ซึ่งเปนปฐมในรัชกาลที่ ๑ นั้น ดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศกเปนปฐมบรมมหาราชาธิราชพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามรัฐมหาชน

บทนี้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าดำรงในที่อุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชาภิเศกตามโบราณจารีตราชประเพณีกษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช ได้ดำรงในที่อุปราช กรมพระราชวังบวร ฯ แล้ว จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้สถาปนาพระราชวังขึ้นใหม่ ใกล้บุราณคามคฤหสถานที่เดิมเปนพระบวรราชวังแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งแต่งเสนามาตย์ราชบริพารให้มียศศักดิฐานันดร ตามสมควรแก่ความชอบโดยลำดับ ครั้นกาลล่วงมาภายหลัง กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชศรัทธา ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ พระราชทานนามว่าวัดตองปุ อาราธนาพระสงฆ์รามัญมาอยู่ให้พระมหาสเมธาจารย์เปนเจ้าอาราม ครั้งหนึ่งพระองค์มีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้ปฏิสังขรณ์วัดสลัก ให้ทำพระอุโบสถวิหารการบุเรียนแลพระมณฑปขึ้นใหม่ แล้วให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุไว้ภายในพระมณฑป ก่อพระระเบียงล้อมรอบแล้ว สร้างเสนาศนะกุฎีฝากระดานถวายพระสงฆ์ แล้วให้ก่อตึกสามหลังถวายพระวันรัตผู้เจ้าอาวาศ แล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดนิพพานาราม ครั้งหนึ่ง มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ให้เสด็จไปสถาปนายกพระมณฑปพระพุทธบาท สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยทางชลมารควิถี ถึงที่ประทับท่าเจ้าสนุก จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้เกณฑ์ข้าราชการขนตัวไม้เครื่องบนพระมณฑปขึ้นไปยังเขาพระพุทธ

บาท ส่วนพระองค์ก็ทรงพระอุสาหด้วยกำลังพระราชศรัทธา เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาท ทรงยกตัวลำยองเครื่องบนพระมณฑปตัวหนึ่งด้วยพระหัตถ์ ขึ้นประดิษฐานเหนือพระอังษา ทรงแบกด้วยพระองค์ เสด็จพระราชดำเนินโดยสถลมารควิถี ให้ตั้งขาหยั่งแลพลับพลาไว้ณที่ประทับ ครั้นเสด็จถึงก็ทรงวางตั้งตัวไม้ไว้บนขาหยั่ง แล้วเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลานั้น ทรงประทับในระหว่าง ๆ อย่างนี้โดยลำดับ จนถึงเขาพระพุทธบาท ด้วยอำนาจกำลังพระราชศรัทธาทรงพระอุสาหะ มิได้คิดแก่ลำบากพระกาย ด้วยพระราชประสงค์จะให้เปนพระราชกุศลอันพิเศษไพศาล ครั้นเสด็จถึงเขาพระพุทธบาทแล้ว จึงรับสั่งให้นายช่างยกเครื่องบนแลยอดโดยลำดับ ให้จับการลงรักปิดทองประดับกระจกแล้ว ให้ทำพระมณฑปน้อยกั้นรอยพระพุทธบาท ภายในพระมณฑปใหญ่ เสาทั้ง ๔ กับทั้งเครื่องบน แลยอดพระมณฑปน้อย ล้วนแผ่ทองคำหุ้มทั้งสิ้น การพระมณฑปใหญ่น้อยสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า กราบทูลถวายพระราชกุศล ในกาลเมื่อสำเร็จพระมณฑปนั้น จุลศักราช ๑๑๕๐ ปีวอกสัมฤทธิศก อนึ่งเมื่อกัตติกบุรณมีดิถีเพ็ญเดือน ๑๒ ในปีวอกสัมฤทธิศกนั้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ราชาคณะถานานุกรม ปเรียญ อนุจร รวม ๒๑๘ รูป กับราชบัณฑิตยาจารย์ ๓๒ คน สันนิบาตประชุมกันในอุโบสถวัดพระศรีสรรเพชดาราม ชำระพระไตรปิฎกซึ่งนับเนื่องเข้าในนวมะสังคายนาย

นั้น สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ได้ช่วยสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า เปนสาสนูปถัมภก จนสำเร็จการสังคายนายนั้น ครั้งหนึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปปราบปรามอริราชไพรี คือ พม่าข้าศึกซึ่งมาล้อมเมืองเชียงใหม่อยู่นั้น ครั้นมีไชยชนะแก่อริราชไพรีแล้ว จึงเสด็จไปประทับณพลับพลาน่าเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ออกมาถวายบังคมทูลแถลงกิจราชการเสร็จสิ้นทุกประการแล้ว จึงทูลถวายพระพุทธรูปพระสิหิงค์องค์หนึ่ง พระองค์จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง ให้เจ้าพนักงานเชิญพระพุทธรูปพระสิหิงค์นั้น ขึ้นประดิษฐานบนหลังคชสารกับพระไชยนำเสด็จมา ส่วนพระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงกลับมายังกรุงเทพมหานคร

ครั้งหนึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยมุขมาตยานิกร เสด็จยาตราพยุหทัพหลวงจะไปปราบปรามภูกามประจามิตร ซึ่งมาย่ำยีเขตรแดนด้านอุตรทิศประเทศเชียงใหม่ ครั้นดำเนินกองทัพไปถึงเมืองเถิน ก็ทรงประชวรโรคขัดพระบังคนเบาให้มีพิศม์ร้อน ต้องเสด็จลงแช่อยู่ในชลประเทศ จะเสด็จไปเมืองเชียงใหม่ก็ยังมิได้ จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้นายทัพนายกองคุมพลนิกรล่วงไปก่อน ครั้นพระอาการที่ทรงพระประชวรนั้นค่อยคลายแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวงขึ้นไปณเมืองเชียงใหม่ ครั้นถึงเมืองเชียงใหม่แล้วก็ทรงปราบปรามอริราชไพรีให้เรียบร้อย เปนปรกติแล้วก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงอาสาฬหมาศ พระโรคก็กลับกำเริบ

กล้าขึ้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ก็เสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมประชวรณพระราชวังบวร ฯ ครั้นถึงกัตติกมาศพุฒวารกาฬปักขดิถีที่ ๔ เพลายามหนึ่งกับ ๕ บาท สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป พระองค์ประสูตรเมื่อเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่งวันพฤหัศบดี ปีกุญเบญจศก จุลศักราช ๑๑๐๕ ขณะเมื่อรับพระอุปราชาภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๓๘ พรรษา ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ ๒๑ พรรษา กับ ๔ เดือน ๕ วัน รวมพระชนม์ได้ ๖๐ พรรษากับเดือนหนึ่ง พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดสลักวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดนิพพานาราม เมื่อทำสังคายนายนั้นพระราชทานนามใหม่ว่าวัดศรีสรรเพชดาราม ครั้นกาลล่วงมาถึงเดือนยี่ปีกุญเมื่อพระสงฆ์ประชุมกันแปลหนังสือ พระราชทานนามใหม่อีกว่าวัดมหาธาตุ บุรณวัดตองปุวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดชนะสงคราม บุรณวัดสามเพ็งวัด ๑ อุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี พระราชทานนามว่า วัดประทุมคงคา รวมเปนสามวัด สิ้นความในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ซึ่งเปนปฐมในรัชกาลที่ ๑ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ นั้นดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเปนปฐมสวรรคตล่วงไปแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นประดิษฐานในที่อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชา

ภิเศกตามโบราณจารีตราชประเพณี เปนลำดับมา แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย ซึ่งเปนกรมหลวงเสนานุรักษ์ ให้รับที่พระบัณฑูรน้อย ครั้งนั้นเสนามาตย์ราชบริพารทั้งหลายจะกราบทูลพระกรุณา ก็ออกพระนามว่าพระบัณฑูรใหญ่ พระบัณฑูรน้อย เท่านั้น

ครั้นกาลล่วงมาถึงปีมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ วันพฤหัศบดี เพลาราตรี สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนปฐมบรมธรรมิกมหาราชาธิราชเสด็จสวรรคตแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ กับสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าฝ่ายใน เสด็จไปโสรจสรงพระบรมศพด้วยอุทกวารี แล้วทรงเครื่องปิลันทนาภรณ์สำหรับพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินใหญ่เสร็จแล้ว จึงเชิญเข้าสู่พระลองเงินแล้วประกอบพระโกษฐทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยนพรัตน์ แล้วเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระยานมาศ ตั้งขบวนแห่ไปประดิษฐานณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านมุขปัจฉิมทิศ ประดับด้วยมหาเสวตรฉัตรแลเครื่องสูง ตั้งเครื่องต้นแลเครื่องราชูปโภคเฉลิมพระเกียรติยศตามบุรพราชประเพณีพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ครั้งพระนครศรีอยุทธยาฉนั้น ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ซึ่งดำรงที่พระบัณฑูรใหญ่ได้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้ว ก็เสด็จประทับแรมอยู่ณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ครั้นถึงเพลาบุพพัณหสมัย สายัณหสมัย เสด็จพระราชดำเนินไปถวายบังคมพระบรมศพ ถวายไทยธรรมพระสงฆ์สดับปกรณ์

ครั้นถึงเดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำวันอังคาร ได้อุดมฤกษ์แล้ว จึงพระราชวงษานุวงษ์เสนาบดี แลสมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันเชิญเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศก เปนบรมมหาราชาธิราชพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในสยามรัฐมหาชนบทนี้ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สิ้นความในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๒ นั้นดำเนินความโดยสังเขปว่า เมื่อสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติเปนบรมมหาราชาธิราชแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ รับพระบัณฑูรน้อยนั้น ดำรงในที่อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชาภิเศกตามโบราณจารีตราชประเพณีกระษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา อยู่มาณกาลครั้งหนึ่ง มีอริราชไพรีคือพม่าข้าศึกมาย่ำยีพระราชอาณาเขตร ทางหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายทเล ๔ ตำบล คือ เมืองชุมพร เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองฉลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกพยุหโยธาทัพหลวงไปปราบปรามประจามิตรที่มาย่ำยีเขตรแดนเหล่านั้น ครั้นกองทัพไปถึงเมืองชุมพรแล้วก็ได้สู้รบกับพม่าข้าศึกเปนสามารถ ด้วยเดชะอำนาจบุญฤทธิ์พวกพม่าประจามิตรที่มาย่ำยีเขตรแดนทั้ง ๔ ตำบลเหล่านั้น ก็ปราไชย

พ่ายแพ้หนีไป แล้วจับได้พม่าที่ตกค้างอยู่ณเมืองชุมพรบ้าง เมืองตะกั่วป่าบ้าง ส่งเข้ามายังกรุงเทพมหานคร แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาจ่าแสนยากร อยู่รักษาเมืองชุมพร ส่วนพระองค์ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงแล้วจึงขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทูลแถลงราชกิจการสงครามให้ทรงทราบทุกประการ ครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัย ก็ทรงพระประชวรไข้พิศม์พระอาการมาก จนถึงบนพระองค์ทรงผนวช ครั้นพระโรคเสื่อมคลายหายเปนปรกติแล้ว ก็ได้ทรงผนวชเสด็จประทับอยู่ณวัดมหาธาตุปุรณะ ๗ ทิวา แล้วก็ลาผนวชในปีมเมียโทศกนั้น

เมื่อจุลศักราช ๑๑๗๖ ในเดือน ๕ นั้น สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าทางลัดที่ต้นโพธินั้น กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ลงไปทำยังค้างอยู่ จะเปนที่ไว้ใจแก่การศึกสงครามทางทเลมิได้ จะต้องทำเสียให้สำเร็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ไปเปนแม่การ แบ่งเอาแขวงกรุงเทพ ฯ แลแขวงเมืองสมุทปราการต่อกัน สร้างเปนเมืองขึ้นที่ปากลัดนั้น พระราชทานนามว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์ ยกเอาครัวรามัญเมืองประทุมธานี พวกพระยาเจ่งลงไปตั้งอยู่ มีชายฉกรรจ์สามร้อยคน ครอบครัวด้วย แล้วสร้างป้อมสามป้อม กับป้อมเก่าป้อมหนึ่ง บรรจบเปน ๔ ป้อม แล้วสร้างข้างฝั่งตวันออกอีก ๕ ป้อม บรรจบเปน ๙ ป้อม

ด้วยกัน แล้วให้ชักกำแพงถึงกัน ข้างหลังเมืองก็ให้มีกำแพงล้อมรอบตั้งยุ้งฉาง พลับพลา ศาลาไว้เครื่องสาตราวุธแลตึกดินมีพร้อมทุกประการ แล้วให้ทำสายโซ่ลูกทุ่นไว้สำหรับจะได้ขึงกันสู้รบกับข้าศึกที่มาทางทเล แลทรงสร้างพระอารามขึ้นในเมืองพระอารามหนึ่งพระราชทานนามว่าวัดทรงธรรม โรงพระอโบสถเปนเครื่องไม้ฝากระดาน แล้วโปรดให้เอาสมิงธอมา บุตรพระยาเจ่ง ซึ่งเปนพระยาพระราม น้องเจ้าพระยามหาโยธา มาตั้งเปนพระยานครเขื่อนขันธ์ผู้รักษาเมือง แล้วตั้งแต่งกรมการพร้อมทุกตำแหน่ง ครั้นสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทูลแถลงกิจราชการที่ได้สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เสร็จสิ้นทุกประการ

ครั้นอยู่มาณกาลภายหลัง ทรงพระประชวรพระยอดที่พระที่นั่ง โปรดให้แพทย์ผ่า พระโรคก็ยิ่งกำเริบมีพิศม์กล้าไม่เสื่อมถอย ครั้นถึงจุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลูนพศก เดือนแปดอุตราสาธ ขึ้นสามค่ำวันพุฒ เพลา ๕ โมงเช้ากับแปดบาท พระองค์ก็เสด็จสวรรคตณพระที่นั่งวายุสถานอมเรศ พระองค์ประสูตรจุลศักราชได้ ๑๑๓๕ ปีมเสงเบญจศก เดือนห้า ขึ้นเจ็ดค่ำ วันจันทร์ ขณะเมื่อได้รับอุปราชาภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๓๖ พรรษากับ ๔ เดือน ๒๐ วัน ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ ๗ พรรษากับ ๑๑ เดือน รวมสิริพระชนม์ได้ ๔๔ พรรษา พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดลิงขบที่บางจากวัด ๑ พระราชทานนามว่าวัดบวรมงคล วัดประโคนวัด ๑ พระราช

ทานนามว่าวัดดุสิตาราม กับวัดทรงธรรมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์วัด ๑ รวมสามวัด สิ้นความในโบราณวงษ์ประวัติ ของกรมพระราชวังบวร ฯ (พระองค์ที่ ๓) ในรัชกาลที่ ๒ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร (ที่ ๔) ในรัชกาลที่ ๓ นั้นดำเนินความโดยสังเขปดังนี้ว่า กาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศก เปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามรัฐมหาชนบทนี้แล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งเปนพระราชบิตุฉา ประดิษฐานณตำแหน่งที่อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้รับอุปราชาภิเศกตามโบราณจารีตราชประเพณีกระษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา แลกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นี้ มีพระหฤไทยประกอบด้วยศรัทธาแลเมตตากรุณาเปนอันมาก ได้ทรงถวายนิตยภัตรแก่ปเรียญสามประโยค ที่ยังไม่มีนิตยภัตร เดือนละตำลึง ที่แปลได้สองประโยค พระราชทานเดือนละสามบาท ที่แปลได้ประโยคหนึ่งพระราชทานเดือนละกึ่งตำลึง แลทรงพระราชทานจีวรสมณะบริขารแก่ภิกษุที่มาไล่ปาฏิโมกข์ได้ แลทรงบริจาคพระราชทรัพย์จ้างอาจารย์บอกปริยัติในพระบวรราชวัง แลทรงคิดสร้างตาลปัตรเลื่อมถวายปเรียญเปนตัวอย่างมา

ครั้นกาลล่วงมาถึงปีจออัฐศก ฝ่ายข้างมลาประเทศ เจ้าอนุผู้ครองนครศรีสัตนาคนหุต เมืองเวียงจันท์ เปนคนอกตัญญูมีจิตรคิดประทุษฐร้าย เปนขบถต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ จึงมี

พระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ เปนแม่ทัพ ถืออาญาสิทธิ์ยกพยุหทัพหลวงพร้อมด้วยเสนานิกรใหญ่น้อยทั้งปวง เสด็จโดยชลมารค สถลมารควิถี ครั้นถึงเมืองเวียงจันท์แล้ว ได้ปราบปรามหมู่ขบถลาวอริราชไพรีในมลาประเทศให้สงบเรียบร้อยแล้ว โปรดให้ข้าราชการเข้าไปค้นหาพระบาง ก็หายไปหาพบไม่ ได้ทราบข่าวว่าข้าพระเอาไปฝังเสีย ได้แต่ พระรัศมี พระศุกร พระไส พระแส้คำ พระแก่นจันทน์ พระสรงน้ำ พระเงินหล่อ พระเงินบุ รวม ๘ พระองค์ แต่จะเอาลงมากรุงเทพมหานครได้แต่พระแส้คำองค์หนึ่ง ได้พระบรมธาตุบรรจุไว้ในพระแส้คำนั้นหลายร้อยพระองค์ กับได้พระฉันผลสมอน่าตัก ๑๐ นิ้วองค์ ๑ พระนากสวาดใหญ่น่าตัก ๑๐ นิ้วองค์ ๑ พระนากสวาดเล็กน่าตัก ๘ นิ้วองค์ ๑ พระนาคปรกศิลาน่าตัก ๕ นิ้วองค์ ๑ แลพระที่ส่งมากรุงเทพ ฯ มิได้นั้น ก็ให้ก่อพระเจดีย์ณค่ายหลวงเมืองพันพร้าว เหนือวัดซึ่งสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงสร้างไว้เมื่อครั้งเสด็จไปตีเวียงจันท์ครั้งก่อน ฐานกว้าง ๕ วา สูง ๘ วา ๒ ศอก บรรจุพระพุทธรูปที่เชิญลงมาไม่ได้นั้น ไว้เปนที่สักการบูชา ครั้นก่อเจดีย์เสร็จแล้ว จึงพระราชทานนามว่า พระเจดีย์เจ้าปราบเวียง แลให้จารึกนามไว้ที่พระเจดีย์นั้นด้วย แล้วพระองค์ก็ทรงพระปรารภการที่จะเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งให้ส่งตัวราชบุตร เจ้าสุวรรณ ซึ่งจับไว้ได้นั้น ให้ข้าราชการคุมตัวลงมายังกรุงเทพมหานครก่อน แล้วโปรดให้พระยาราชสุภาวดีอยู่จัดแจงกวาดต้อนครอบครัวพวกลาวเสียให้เรียบร้อย แล้ว

พระราชทานอาญาสิทธิการสงคราม แลขุนนางทั้งวังน่าวังหลวง ตามแต่ชอบใจ ให้เลือกไว้ตามปราถนา ครั้นพระองค์ดำรัสสั่งพระยาราชสุภาวดีเสร็จแล้ว พระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวงกลับจากเมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันท์ มาประทับแรมอยู่ณเมืองนครราชสิมา ได้ปฏิสังขรณ์กำแพงเมืองนครราชสิมา ที่พวกเจ้าอนุทำลายเสียด้านหนึ่งให้บริบูรณ์ขึ้นใหม่ แลขุดคูรอบนอกกำแพงเมืองนครราชสิมา ให้กว้างฤกกว่าของเก่าเปนปรกติแล้ว จึงมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่งพระยาอร่าม ให้เปนแม่กองปฏิสังขรณ์พระอารามในกำแพงเมืองนครราชสิมาขึ้นใหม่ ๒ พระอารามเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ครั้นถึงแล้วขึ้นเฝ้าสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลแถลงกิจราชการสงคราม ให้ทรงทราบทุกประการเสร็จแล้ว จึงทูลเสนอความชอบในการสงครามให้พระยาราชสุภาวดี ครั้งนั้นเจ้าพระยาอภัยภูธรคุมกองทัพไปถึงเมืองพันพร้าว ก็ถึงแก่อสัญกรรม พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีท้องตราขึ้นไปตั้งพระยาราชสุภาวดีเลื่อนยศขึ้นไป ให้เปนที่เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่สมุหนายก (แล้วโปรดให้พระสุริยภักดีเลื่อนเปนที่พระราชวรินทร์) ด้วยมีความชอบครั้งเมื่อไปศักเลขที่เมืองยโสธร ได้ทราบข่าวว่าในมลาประเทศกำเริบ แล้วจึงกลับมากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบโดยเร็ว

ครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัย กรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทรงพระประชวรมารโรคช้านานประมาณปีเศษ พระอาการมากขึ้น แพทย์หมอประกอบพระโอสถถวาย พระอาการก็ไม่คลาย ครั้นถึงกาลเมื่อ

จุลศักราช ๑๑๙๔ ปีมโรงจัตวาศก เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ วันอังคาร กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป พระองค์ประสูตรเมื่อปีมเสงสัปตศกจุลศักราช ๑๑๔๗ เดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ วันศุกร ขณะเมื่อได้รับอุปราชาภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๓๙ พระพรรษากับเศษเดือน ๑๑ เดือน ดำรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ ๗ ปีกับ ๘ เดือน รวมพระชนม์ได้ ๔๖ พรรษากับ ๔ เดือน พระองค์ได้ทรงสถาปนาพระอาราม ๖ พระอาราม คือวัดบวรนิเวศน์วิหารวัด ๑ วัดบวรสถานที่บวรราชวังวัด ๑ แต่ยังหาสำเร็จไม่ วัดโปรดเกษแลวัดไพชยนต์พลเสพที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ๒ วัด วัดที่เมืองนครราชสิมา ๒ วัด บรรจบเปน ๖ พระอาราม กับพระเจดีย์ที่เมืองศรีสัตนาคนหุตเวียงจันท์องค์ ๑ อนึ่งพระองค์ได้ทรงสถาปนาท้องพระโรงขึ้น ต่ออุตราภิมุขออกมาองค์หนึ่ง พระราชทานนามว่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย สิ้นความในโบราณวงษ์ประวัติของกรมพระราชวังบวร ฯ (ที่ ๔) ในรัชกาลที่ ๓ โดยสังเขปแต่เท่านี้

ในโบราณวงษ์ประวัติของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ นั้น มีความโดยสังเขปดังนี้ว่า กาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกเปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในสยามรัฐมหาชนบทนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริห์เห็นว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ซึ่งเปนสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้น ทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครแลต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียมต่าง ๆ แลชำนาญในสรรพอาวุธ

ในการณรงค์สงครามเปนอันมาก แลแคล่วคล่องชัดเจนในการทรงพาหนะมีคชสารเปนต้น อนึ่งเปนที่นิยมนับถือของพระบรมวงษานุวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยเปนอันมาก ครั้นทรงพระราชดำริห์ฉนี้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชดำรงที่พระมหาอุปราช ให้รับพระบวรราชโองการ พระราชทานพระเกียรติยศใหญ่ยิ่งกว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ แผ่นดิน มิได้รับพระราชบัณฑูรดังกรมพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ พระองค์มา แลการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกโปรดให้เรียกบวรราชาภิเศก ครั้นเสร็จการพระราชพิธีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานพระสุพรรณบัตร ซึ่งจารึกพระนามอันพิเศษคล้ายกับพระนามของพระองค์นั้น พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระปวเรนทราเมศวร์มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ อิศรราชรามวรังกูร บรมมกุฎนเรนทรสูรโสทรานุชาธิบดินทร์ เสนางคนิกรินทรปวราธิเบศร์ พลพยุหเนตรนเรศวรมหิทธิวรนายก สยามาทิโลกยดิลกมหาบุรุษรัตน์ ไพบูลย์พิพัฒน์สรรพศิลปาคม สุนทโรดมกิจโกศล สัปดปดลเสวตรฉัตรศิริรัตโนปลักษณมหาบวรราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศพิชิตไชยอุดมมไหสวริยมหาสวามินทร์ สเมกธรณินทรานุราช บวรนารถชาติอาชาวไสย ศรีรัตนไตรยสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิสรรพรัษฎาธิเบนทร์ ปวเรนทรธรรมิกราชบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์

ทรงตั้งอยู่ในสัปปุริสธรรม คือ กตัญญูกตเวทิตาคุณ แลให้เสด็จเลียบพระนครโดยคชพยุหแลอัศวพยุหวันหนึ่ง แลพระราชทานเงินเบี้ยหวัดข้าราชการเพิ่มขึ้นปีละพันชั่ง รวมทั้งที่กรมพระราชวังบวร ฯ ได้เคยรับพระราชทานมาแต่เดิมเปนส่วนพันชั่ง แลเงินภาษีอากรนั้น ๆ ก็พระราชทานขึ้นอีกเปนอันมาก สำหรับรักษาพระเกียรติยศซึ่งยิ่งใหญ่ขึ้นไป แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทรงรับพระอัษฐิกรมพระราชวัง ฯ ซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ขึ้นไปประดิษฐานในพระราชวังบวร ฯ แต่ครั้งนั้นมา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างเรือรบกลไฟไว้สำหรับแผ่นดินสองลำ คือเรืออาสาวดีรศ ๑ แลเรือยงยศอโยชฌิยา ๑

ก็การธรรมเนียมเลียบพระนครในกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อน ๆ มาก็มิได้เคยมี แต่ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลียบพระนครด้วยให้เหมือนอย่างพระองค์ทรงเลียบพระนครเช่นนั้น จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเสนามาตย์ราชบริพาร ให้จัดขบวนแห่พยุหยาตราที่จะเลียบพระนครเปนขบวนแห่ห้าแถว ขบวนช้าง ขบวนม้า ขบวนเดินเท้าแต่งตัวถือเครื่องสาตราวุธต่าง ๆ แลให้เจ้าพนักงานแต่งวิถีทางซึ่งพระองค์จะเสด็จทรงเลียบพระนครนั้น

ครั้นณเดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ เจ้าพนักงานจัดขบวนแห่เสร็จแล้ว จึงผูกช้างพระที่นั่ง ชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพพลาย สูง ๖ ศอกคืบ มีรัตคนพานหน้าซองหางเครื่องมั่น ติดประจำยามทองคำจำหลักลายกุดั่น

ประดับพลอยต่างสี มีผ้าปกหลัง ภู่ห้อยหูตาข่ายทองปกหน้า แล้วเอาช้างมาประทับไว้ที่น่าเกย นายปราบไตรภพเปนควาญท้ายช้าง ครั้นย่ำรุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องรณยุทธ ทรงพระมหามาลาประดับเพ็ชร เสด็จขึ้นเกยสถิตย์เหนือคอช้างพระที่นั่งต้น ทรงพระแสงของ้าว ฝรั่งแม่นปืนเปนกระบวนน่า ก็ยิงปืนคำนับมาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมมหาราชวัง ๒๑ นัด มีช้างดั้งช้างเขนไปน่าเปนอันมาก พลทหารแห่น่าหลังพรั่งพร้อมเดินขบวนแห่ประทักษิณเวียนไปตามกำแพงพระบวรราชวังมาถึงท้องสนามไชยน่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ครั้นเสด็จมาตรงน่าพระที่นั่งก็ผันหน้าช้างพระยาไชยานุภาพเข้าไป ส่งพระแสงของ้าวให้นายควาญช้างรับไว้แล้วถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วทรงรับพระแสงของ้าว บ่ายหน้าช้างพระที่นั่งเสด็จเลยไปถึงวัดพระเชตุพน ประทับช้างพระที่นั่งที่เกย แล้วเสด็จลงจากคอช้างพระที่นั่งมาขึ้นพลับพลาพัก แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระพุทธรูป ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ทั่วทุกองค์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาพลับพลาที่พัก ทรงฉลองพระองค์พระกรนอย ทรงพระอนุราชมงกุฎ เหน็บพระแสงศร ขึ้นทรงม้าพระที่นั่งพระยาราชสินธพผ่านดำผูกเครื่องอานพานหน้า ซองหางภู่ห้อย ใบโพธิ์ปิดหน้าทำด้วยทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยต่างสี เสด็จอ้อมประทักษิณวัดพระเชตุพน

แลพระบรมมหาราชวัง มาสู่พระบวรราชวัง แลเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคนั้น ก็ทรงโปรยเงินพระราชทานให้ประชาราษฎรชายหญิงใหญ่น้อย ซึ่งมาคอยกราบถวายบังคมชมเชยพระบรมโพธิสมภาร แลพวกแขกเมืองต่าง ๆ ซึ่งมาคอยดูนั้น ก็ได้รับพระราชทานเงินตรา แลดอกไม้ทองดอกไม้เงินด้วย สิ้นพระราชทรัพย์เปนอันมาก อันนี้เปนพระราชพิธีเลียบพระนครของสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คล้าย ๆ กันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลียบพระนครฉนั้น ต่างกันแต่ที่ทรงช้างพระที่นั่ง แลทรงม้าพระที่นั่งเท่านั้น แล้วโปรดให้อัญเชิญพระอัษฐิขึ้นไปประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งวังจันทร์ ได้รับพระราชทานพรรณาความตามพระราชประวัติ แห่งสมเด็จพระบวรราชเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ โดยสังเขปเพียงเท่านี้

อนึ่งกาลเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณในการพระบรมศพนั้นจนเสร็จสิ้นทุกประการ เมื่อพระองค์ได้ดำรงอยู่ในบวรราชสมบัตินั้น ได้เสด็จประทับอยู่ในพระบวรราชวังบ้าง เสด็จไปประทับที่สีทาบ้าง แลได้ทรงช่วยสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าทำนุบำรุงรักษาพระนคร ให้พ้นไภยนิราศปราศจากอุปัทวันตรายต่าง ๆ ครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัย พระองค์ก็ทรงพระประชวรวิชามยโรคช้านานประมาณ ๕ พรรษา แพทย์หมอประกอบพระโอสถถวาย พระอาการก็ไม่คลาย มีแต่ทรุดหนัก

ลงถ่ายเดียว ครั้นถึงปีฉลูสัปตศกจุลศักราช ๑๒๒๗ ปี เดือนยี่แรม ๖ ค่ำ วันอาทิตย์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคตล่วงไป พระองค์ประสูตรเมื่อปีมโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๗๐ พรรษา เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำวันอาทิตย์ ขณะเมื่อรับบวรราชาภิเศกนั้น พระชนม์ได้ ๔๓ พรรษา กับ ๑๐ เดือน ได้ดำรงอยู่ในบวรราชสมบัติ ๑๔ พรรษา รวมพระชนม์ได้ ๕๗ พรรษา กับ ๔ เดือน สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชโปรดพระราชทานพระลองเงินให้ทรงพระศพ แลทำพระเมรุท้องสนามหลวงโดยราชประเพณี พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดสัมเกลี้ยงวัด ๑ กับทรงปฏิสังขรณ์พระอารามไว้ ๔ พระอาราม คือ วัดบวรสถาน ที่ค้างอยู่ให้สำเร็จบริบูรณ์ขึ้น ๑ วัดหงษาราม ๑ วัดโมฬีโลกย์ ๑ วัดศรีสุดาราม ๑ รวมเปน ๔ พระอาราม สิ้นความในโบราณวงษ์ประวัติของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๔ โดยสังเขปแต่เท่านี้

แลในการพระราชกุศลครั้งนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระปรารภพระบรมญาติราชสัมพันธวงษ์เธอ แลพระเจ้าบวรวงษ์เธอ แลพระเจ้าวรวงษ์เธอ อันมีพระอัยฐิประดิษฐานอยู่ในพระราชวังบวร ฯ แลในวังต่าง ๆ ซึ่งได้ดำรงพระยศเปนพระองค์เจ้าต่างกรม ฤๅที่ได้ทรงรู้จักคุ้นเคย โปรดให้เชิญพระอัยฐิมาประดิษฐาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลด้วยณบัดนี้ คือสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ แลเจ้าฟ้ากรมหลวงอนัคฆนารี อันเปนพระ

เชษฐาธิบดี แลพระเชษฐภคินี แห่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ แลสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ อันเปนพระอนุชาของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ แลพระเจ้าบวรวงษ์เธอชั้น ๑ กรมหมื่นเสนีเทพ ๑ พระองค์เจ้าดวงจันทร์ ๑ พระองค์เจ้าดารา อันเปนพระอรรคชายากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ๑ กรมขุนนรานุชิต ๑ พระองค์เจ้าปัทมราช ๑ แลพระเจ้าบวรวงษ์เธอชั้น ๒ กรมขุนธิเบศร์บวร ๑ กรมหมื่นอมรมนตรี ๑ พระองค์เจ้าขนิษฐา ๑ กรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิเดช ๑ กรมหมื่นอมเรศรัศมี ๑ พระองค์เจ้าพัน ๑ พระองค์เจ้าใย ๑ พระองค์เจ้าชุมแสง ๑ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ อันได้รับราชการกำกับกรมช่างทหารใน ๑ พระองค์เจ้านุ่ม ๑ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ อันได้ทรงรับบังคับการโรงทอง ๑ พระเจ้าบวรวงษ์เธอชั้น ๓ กรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ ๑ เจ้าฟ้าอิศราพงษ์ เกวลวงษ์วิสุทธิสุรสีหุตมศักดิ อภิลักษณปวโรภยาภิชาติ บริสัษยนารถนราธิบดี ซึ่งได้รับราชการบังคับกรมช่างแลราชการต่าง ๆ ในพระบวรราชวังครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ พระเจ้าบวรวงษ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าเบญจางค์ ๑ พระองค์เจ้ากระจ่าง ๑ พระวรวงษ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าปฐมพิศมัย อันเปนพระธิดาใหญ่ในกรมพระราชวังบวร ๆ ๑ รวม ๒๕ พระองค์ มาตั้งในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศล โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์มีพระราชาคณะเปนประธาน ๔๕ รูป มารับพระราชทานฉัน แล้วพระราชทานไตร

จีวร ๒๔ รูป ทรงพระราชอุทิศเปนส่วน ๆ ถวายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ๕ ส่วน กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ๕ ส่วน กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ๕ ส่วน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ๕ ส่วน สมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอ ๔ พระองค์ ทรงพระราชอุทิศพระราชทานองค์ละ ๑ ส่วน ยังจีวรสบงอีก ๒๑ ส่วนนั้น ทรงพระราชอุทิศพระราชทานพระเจ้าบวรวงษ์เธอทั้ง ๔ ชั้น แลพระวรวงษ์เธออันได้ออกพระนามมาแล้วพระองค์ละส่วน แล้วสดับปกรณ์รายใหญ่ ๕๐๐ รูป แลให้มีพระธรรมเทศนาเครื่องกัณฑ์กระจาดใหญ่ซึ่งพระราชทานพระราชทรัพย์ ให้ขุนนางในพระราชวังบวร ๆ ทำขึ้นเปนธรรมเทศนาบูชา ครั้นเพลาค่ำพระสงฆ์จะได้เจริญพระพุทธมนต์ แลพระราชทานไทยธรรมต่าง ๆ ตามสมควร ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล ถวายสมเด็จพระบวรราชเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ แลพระราชทานพระราชกุศลแด่พระสัมพันธวงษ์แลพระบวรวงษ์พระวรวงษ์ทั้งหลายอันได้บรรยายพระนามมาแล้วนั้น ให้ได้ทรงยินดีอนุโมทนาในอภิลักขิตสมัยณครั้งนี้

รับพระราชทาน พระบวรราชประวัติกถาซึ่งถวายวิสัชนามานี้ เปนเหตุให้เกิดสังเวชแลมรณสติอนิจจสัญญา แก่ผู้ที่ได้สดับแล้วมาทำในใจ ดังนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่บริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์สมบัติก็ดี ที่จนไม่บริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์สมบัติก็ดี หมดทั้งสิ้น ย่อมมีมรณภัยเปนธรรมดา ล่วงมรณภัยไปไม่ได้ ถึงเราทั้งหลายก็มีมรณภัยเปนธรรมดา ล่วงมรณภัยไปไม่ได้เหมือนกัน เหตุนั้นควรที่เราทั้งหลายจะ

พึงยังทานศีลภาวนาบุญกุศลที่เปนที่พึ่งของตน ให้ถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยดีด้วยความไม่ประมาทฝ่ายเดียวจึงจะชอบ เพราะว่าในมรณภัยนี้สิ่งอื่นนอกจากบุญกุศลแล้วที่จะเปนที่พึ่งของตนไม่มี อนึ่งสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์เมื่อจะปรินิพพาน พระองค์ก็ได้ทรงตรัสไว้แด่ภิกษุสงฆ์ว่า วยธัม์มา สํขารา ดังนี้เปนต้น ความว่าสังขารธรรม คือ นามรูปที่ปัจจัยประชุมแต่งทั้งสิ้น มีอันเสื่อมสิ้นไปเปนธรรมดา เปนของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป เหตุนั้นท่านทั้งหลายจงยังศีลสมาธิปัญญาไตรสิกขากุศลที่ให้เกิดวิบุลยผลแก่ตนให้ถึงพร้อมให้บริบูรณ์ด้วยดีด้วยความไม่ประมาทเถิด ฯ อนึ่ง สังขาร คือ เบญจขันธที่ปัจจัยประชุมสร้างขึ้นทั้งสิ้น มีอันเกิดขึ้นเสื่อมไปเปนธรรมดาเปนของไม่เที่ยง ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไปไม่ถาวรยั่งยืนอยู่ได้ ความเข้ารำงับดับสังขารเหล่านั้นเสียสิ้นเปนศุขอย่างยิ่ง ปัญญาที่มาพิจารณาเห็นจริงว่า สังขารทั้งสิ้นเปนของไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไป มีแล้วหายไป ไม่ถาวรยั่งยืนอยู่ได้ดังนี้ก็ดี เห็นจริงว่า สังขารทั้งสิ้นเปนทุกข์ทนยาก เพราะอันความเกิดดับเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เปนนิจ แลรุ่มร้อนอยู่ด้วยเพลิงกิเลศแลเพลิงทุกข์ดังนี้ก็ดี เห็นจริงว่าธรรมทั้งสิ้นเปนอนัตตาใช่ตัวใช่ตน ตัวตนสัตว์บุคคลไม่มี เปนแต่ขันธ์อายัตนะธาตุนามแลรูปไปหมดสิ้นดังนี้ก็ดี ปัญญาที่มาพิจารณาเห็นจริงอย่างนี้ประเสริฐยิ่งนักเปนยอดในกุศลธรรมทั้งสิ้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ ตรัสสรรเสริญว่ามีผลอานิสงษ์ใหญ่ยิ่งกว่าทานศีลเมตตาภาวนาพรหมวิหารหมดทั้งสิ้น เพราะวิปัสนาปัญญานี้ ย่อมเปนไปเพื่อความบริสุทธิพิเศษจากกิเลศเครื่องเศร้า

หมองของสัตว์ เปนมรรคาให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระสุคตผู้ทรงพระภาคย์เปนผู้ฉลาดในมรรคา จึงได้ภาสิตแสดงซึ่งทางแห่งความบริสุทธิพิเศษจากกิเลศด้วยพระคาถาทั้งสามว่า สัพเพ สังขารา อนิจ์จาติ ดังนี้เปนต้น ความในคาถาทั้งสามนั้นว่า เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารคือธรรมที่ปัจจัยประชุมแต่งทั้งสิ้นไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไปฉนี้แล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณ ก็ย่อมเหนื่อยหน่ายในทุกข์ที่เปนของไม่เที่ยง ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เปนมรรคาแห่งความบริสุทธิหมดจดพิเศษจากกิเลศ เปนเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งสิ้นเปนทุกข์ อันสัตว์ทนยากฉนี้แล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณก็ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ที่สัตว์ทนยาก ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เปนมรรคาแห่งความบริสุทธิหมดจดพิเศษจากกิเลศเปนเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน เมื่อใดผู้มีปรีชามาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งสิ้นเปนอนัตตาใช่ตัวใช่ตนไม่เปนไปในอำนาจฉนี้แล้ว เมื่อนั้นผู้มีปรีชาญาณ ก็ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ที่ใช่ตัวใช่ตน ก็ความเบื่อหน่ายในทุกข์ด้วยนิพพิทาญาณนั้น เปนธรรมดาแห่งความบริสุทธิหมดจดพิเศษจากกิเลศเปนเหตุให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์ทรงแสดงซึ่งวิปัสนาญาณว่าเปนทางแห่งความบริสุทธิหมดจดพิเศษจากกิเลศด้วยประการฉนี้ ก็ความบริสุทธิหมดจดพิเศษจากกิเลศทั้งสิ้น เปนนฤพานดับเสียจากทุกข์ทั้งสิ้น

นิพพานํ ปรมํ สุญฺญํ นิพพานเปนธรรมสูญอย่างยิ่ง เพราะเปนธรรมสูญจากสังขารทุกข์ทั้งสิ้น นิพพานํ ปรมํ สุขํ นิพพานเปนศุขอย่างยิ่ง ด้วยเปนธรรมดับเครื่องร้อนคือเพลิงกิเลศเพลิงทุกข์เสียสิ้น เอเตน สัจจวัชเชน ด้วยสัจจภาสิตที่กล่าวอ้างคุณคือพระนิพพานนี้ก็ดี ด้วยอำนาจรัตนัตยคุณานุภาพแลพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญนี้ก็ดี ขอสรรพศิริสวัสดิพิพัฒมงคลพระชนมศุภอัตถอิฏฐวิบุลยผล จงประสิทธิแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทั้งพระบรมวงษานุวงษ์แลเสนามาตย์ราชบริพาร ข้าราชการทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน จงถึงซึ่งความเกษมศุขสำราญนิราศปราศจากภยุปัททวันตรายทั้งสิ้น ดังพระราชหฤไทยประสงค์ทุกประการ

อรหํ สัมมาสัมพุทโธ ฯลฯ อิจฺเจตํ รตนัตตยํ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้บรรลุถึงธรรมอันอุดมแล้ว ให้สงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสรู้ตื่นจากกิเลศนิทรา เบิกบานปรีชาคุณขึ้นได้ พระรัตนไตรยอุดมสูงสุดกว่ารัตนอื่นแม้ถึงต่าง ๆ กันโดยวัตถุว่า พุทโธ ธัมโม สังโฆ ฉนี้ ก็จริงอยู่แล ก็แต่เปนอันเดียวกัน โดยเนื้อความ เพราะไม่พรากจากกันได้ พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ตื่นเบิกบานได้ก่อน ก็สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม ธรรมเล่าพระสงฆ์ได้ทรงไว้ พระสงฆ์เล่าก็เปนสาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ตื่นเบิกบานได้ก่อน สามรัตนนี้ เนื่องเปนอันเดียวกันฉนี้ รัตนทั้งสามนี้บริสุทธิสูงสุดประเสริฐในโลกย์ ย่อมเปนไปด้วยดีเพื่อความบริสุทธิพิเศษอย่างยิ่งแก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้ว ผู้ปรารถนาความบริสุทธิแก่ตน

ปฏิบัติโดยชอบอยู่ ความบริสุทธิหมดจดพิเศษจากกิเลศทั้งปวง เปนนฤพานดับจากทุกข์ทั้งหลาย นฤพานเปนธรรมสูญอย่างยิ่ง นฤพานเปนศุขอย่างยิ่ง ด้วยสัจจวาจาภาสิตนี้ ขอสวัสดิศุภวิบูลยผลจงเกิดมีเปนวิบากสมบัติ ด้วยเดชานุภาพพระรัตนไตรยเปนปฏิพาหโนบายกางกั้น ขออุปัททวันตรายอุปสัคขัดข้องทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้เลย จงนิราศบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง ความศุขสำราญปราศจากโรคันตราย แลความเปนผู้มีอายุยืนนานแลบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลาย ซึ่งจะเกื้อกูลแก่ความไม่มีโรคแลอายุยืนนั้น ทั้งศุขโสมนัศแลสวัสดิศุภผล จงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์แด่สมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้า กับทั้งพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาททั้งปวง ซึ่งอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบทนี้ ขอเทพยเจ้าทั้งหลายผู้สิงสถิตย์ณสยามรัฐนี้ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้าได้บูชา ด้วยธรรมพลีอามิศพลีเนืองนิตย์ จงตั้งไมตรีจิตรอภิบาลรักษาสมเด็จพระบรมราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑลทั่วทั้งจังหวัดพระราชอาณาเขตร ให้สถาพรพ้นสรรพอันตราย สิทธิมัตถุ สิทธิมัตถุ สิทธิมัตถุ อิทํ ผลํ เอตัสมึ รตนัตยัสมึ สัมปสาทนเจตโส ขอผลแห่งจิตรที่เลื่อมใส ในพระรัตนไตรยอุดมวัตถุนั้น จงเปนผลสัมฤทธิ จงเปนผลสัมฤทธิ จงเปนผลสัมฤทธิ ตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เอวํก็มี ฯ

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
รัชกาลที่ ๑
ประสูตรก่อนอปราชาภิเศก

๑ เจ้าฟ้าหญิงพิกุลทอง ประสูตรปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ พ.ศ. ๒๓๒๐

เจ้ารจจา น้องพระเจ้ากาวิละเมืองเชียงใหม่เปนพระมารดา ในรัชกาลที่ ๑ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมขุนศรีสุนทร สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีมเมีย จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

๒ พระองค์เจ้าชายลำดวน ประสูตรปีกุญเอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ พ.ศ. ๒๓๒๒

เจ้าจอมมารดาขะ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๓ พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูตรปีกุญเอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ พ.ศ. ๒๓๒๒

เจ้าจอมมารดาแก้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔ พระองค์เจ้าชายอินทปัต ประสูตรปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๑๔๒ พ.ศ. ๒๓๒๓

เจ้าจอมมารดาตัน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๕ พระองค์เจ้าชายก้อนแก้ว ประสูตรปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาล่า
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๖ พระองค์เจ้าชายช้าง ประสูตรปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔
เจ้าจอมมารดาปุย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูตรเมื่ออปราชาภิเศกแล้ว

๗ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูตรปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ.ศ. ๒๓๒๖
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาฉิม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๘ พระองค์เจ้าชายอสนี ประสูตรปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ.ศ. ๒๓๒๖
เจ้าจอมมารดาขำ
ในรัชกาลที่ ๑ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นเสนีเทพ
เมื่อณวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมโรงสัมฤทธิศก

จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
๙ พระองค์เจ้าหญิงโกมล ประสูตรปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕
พ.ศ. ๒๓๒๖
เจ้าจอมมารดาแก้วศาลาลอย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
๑๐ พระองค์เจ้าหญิงขุนนาค ประสูตรปีมเสงสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗
พ.ศ. ๒๓๒๘
เจ้าจอมมารดามา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
๑๑ พระองค์เจ้าหญิงดาราวดี ประสูตรปีมเสงสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗
พ.ศ. ๒๓๒๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
๑๒ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีมเสงสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗
พ.ศ. ๒๓๒๘
เจ้าจอมมารดาสุวรรณา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
๑๓ พระองค์เจ้าหญิงโกสุม ประสูตรปีมเสงสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗
พ.ศ. ๒๓๒๘
เจ้าจอมมารดาพ่วง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงกำภูฉัตร ประสูตรปีมเมียอัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดานักองค์อี ธิดาสมเด็จพระอุไทยราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๕ พระองค์เจ้าหญิงปัทมราช ประสูตรปีมแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ พ.ศ. ๒๓๓๐
เจ้าจอมมารดานุ้ย ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช พัฒน์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ พ.ศ. ๒๓๓๐
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาฉิม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๑๗ พระองค์เจ้าชายมั่ง ประสูตรปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๑
เจ้าจอมมารดาเกษ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๘ พระองค์เจ้าชายสิงหราช ประสูตรปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาล่า
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙ พระองค์เจ้าหญิงกลัด ประสูตรปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑
พ.ศ. ๒๓๓๒
เจ้าจอมมารดามีใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๐ พระองค์เจ้าหญิงฉิมพลี ประสูตรปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑
พ.ศ. ๒๓๓๒
เจ้าจอมมารดางิ้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๑ พระองค์เจ้าชายสังกะทัต ประสูตรปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑
พ.ศ. ๒๓๓๒
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาฉิม
ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นนรานุชิต
ครั้นรัชกาลที่ ๔ เลื่อนเปนกรมขุนนรานุชิต
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๒ พระองค์เจ้าหญิงแก้ว ประสูตรปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑
พ.ศ. ๒๓๓๒
เจ้าจอมมารดาแจ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓
พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดานักองค์เภา ธิดาสมเด็จพระอุไทยราชา

พระเจ้ากรุงกัมพูชา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒๔ พระองค์เจ้าหญิงศรีสุดาอัปศร ประสูตรปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔

เจ้าจอมมารดาเพ็ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงลมุด ประสูตรปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔

เจ้าจอมมารดามีน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๒ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

๒๖ พระองค์เจ้าชายบัว ประสูตรปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดานักองค์เภา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๗ พระองค์เจ้าหญิงปุก ประสูตรปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดานักองค์เภา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๘ พระองค์เจ้าหญิงดุษฎี ประสูตรปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

เจ้าจอมมารดาเสม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๙ พระองค์เจ้าชายสุก ประสูติปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

เจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๐ พระองค์เจ้าชายเพ็ชรหึง ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖

เจ้าจอมมารดาชู
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๑ พระองค์เจ้าหญิงวงษ์มาลา ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดานักองค์อิ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงกนิษฐา ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงกำพร้า ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗

เจ้าจอมมารดาบัษภา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๔ พระองค์เจ้าหญิงกลิ่น ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖
พ.ศ. ๒๓๓๗
เจ้าจอมมารดาภู่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๕ พระองค์เจ้าหญิงรุ่ง ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖
พ.ศ. ๒๓๓๗
เจ้าจอมมารดาพลับจีน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖
พ.ศ. ๒๓๓๗
เจ้าจอมมารดาล้อม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๗ พระองค์เจ้าชายนพเก้า ประสูตรปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗
พ.ศ. ๒๓๓๘
เจ้าจอมมารดาสวน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗
พ.ศ. ๒๓๓๘
เจ้าจอมมารดาต
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘
พ.ศ. ๒๓๓๙

เจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๐ พระองค์เจ้าชายสุด ประสูตรปีมเสงนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙
พ.ศ. ๒๓๔๐
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๑ พระองค์เจ้าชายเณร ประสูตรปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒
พ.ศ. ๒๓๔๓
เจ้าจอมมารดาไผ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เปนต้นสกุล นิรสิงห์ ณกรุงเทพ

๔๒ พระองค์เจ้าชายหอย ประสูตรปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒
พ.ศ. ๒๓๔๓
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๓ พระองค์เจ้าชายแตน ประสูตรปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓
พ.ศ. ๒๓๔๔
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

ประสูตรมาแต่ในแผ่นดินตาก ๖ พระองค์ ประสูตรในวังน่า ๓๗ พระองค์ รวม ๔๓ พระองค์

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์
รัชกาลที่ ๒
ประสูตรก่อนอุปราชาภิเศก

๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓
พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาสำลี ๆ เปนธิดาพระเจ้ากรุงธนบุรี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒ พระองค์เจ้าชายประยงค์ ประสูตรปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓
พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นธิเบศร์บวร
ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เปนกรมขุนธิเบศร์บวร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เปนต้นสกุลบรรยงกะเสนา ณกรุงเทพ

๓ พระองค์เจ้าหญิงประชุมวงษ์ ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖
พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๔ พระองค์เจ้าชายปาน ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๕ พระองค์เจ้าหญิงนัดดา ประสูตรปีมโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ พ.ศ. ๒๓๓๙
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๖ พระองค์เจ้าหญิงขนิษฐา ประสูตรปีมเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
พระชัณษา ๗๙ ปี

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีมแมเอกศก จุลศักราช ๑๑๖๓ พ.ศ. ๒๓๔๒
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๘ พระองค์เจ้าชายพงษ์อิศเรศ ประสูตรปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิเดช เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๑๐ ค่ำปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗
เปนต้นสกุลอิศรเสนา ณกรุงเทพ
๙ พระองค์เจ้าหญิงสุวรรณ ประสูตรปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ พ.ศ. ๒๓๔๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาก้อนทอง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
๑๐ พระองค์เจ้าชายไม้เทศ ประสูตรปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕
เจ้าจอมมารดาเหมใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒
๑๑ พระองค์เจ้าชายภุมริน ประสูตรปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
๑๒ พระองค์เจ้าหญิงอำพัน ประสูตรปีกุญเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕ พ.ศ. ๒๓๔๖
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาปิ่น

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ
ปีมเสงตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
พระชัณษา ๗๙ ปี

๑๓ พระองค์เจ้าภูมเรศ ประสูตรปีกุญเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕
พ.ศ. ๒๓๔๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอมเรศรัศมี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงนฤมล ประสูตรปีชวดฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖
พ.ศ. ๒๓๔๗
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๕ พระองค์เจ้าหญิงงาม ประสูตรปีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘
พ.ศ. ๒๓๔๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาก้อนทอง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๖ พระองค์เจ้าชายเสือ ประสูตรปีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘
พ.ศ. ๒๓๔๙
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เปนต้นสกุลพยัคฆเสนา ณกรุงเทพ

๑๗ พระองค์เจ้าชายใย ประสูตรปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙
พ.ศ. ๒๓๕๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๘ พระองค์เจ้าชายกระต่าย ประสูตรปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙
พ.ศ. ๒๓๕๐
ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙ พระองค์เจ้าชายทับทิม ประสูตรปีมโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐
พ.ศ. ๒๓๕๑
เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๐ พระองค์เจ้าหญิงมณฑา ประสูตรปีมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑
พ.ศ. ๒๓๕๒
ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๑ พระองค์เจ้าชายฤกษ์ ประสูตรณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ
ปีมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก
ทรงผนวชเปนสามเณรมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๓ ได้
เปนพระราชาคณะ สถิตย์ณวัดบวรนิเวศน์ ครั้นรัชกาลที่ ๔ ได้

ทรงรับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ฯ ครั้นรัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนพระยศเปนพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ฯ ต่อมาได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเศกเปนสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ฯ ดำรงพระเกียรติเปนสมเด็จพระมหาสังฆปรินายกทั่วทั้งพระราชอาณาเขตร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๘ กันยายน (ตรงกับณวัน ๔ ๗ ๑๑ ค่ำ ปีมโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๕๔) พ.ศ. ๒๔๓๕
พระชัณษา ๘๓ ปี

ประสูตรเมื่ออุปราชาภิเศกแล้ว

๒๒ พระองค์เจ้าชายแฝด ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร

๒๓ พระองค์เจ้าหญิงแฝด ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร

๒๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาศิลา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงปทุเมศ ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๖ พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาบิ่น

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๗ พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

เจ้าจอมมารดาเล็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

เปนต้นสกุลสหาวุธ ณกรุงเทพ

๒๘ พระองค์เจ้าชายสาททิพากร ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๙ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาม่วง

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงนุ่ม ประสูตรปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

เจ้าจอมมารดานิ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ
ปีขาลสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑

๓๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔
พ.ศ. ๒๓๕๕
เจ้าจอมมารดานก (ซึ่งภายหลังเปนท้าวสมศักดิ)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๒ พระองค์เจ้าชายยุคันธร ประสูตรปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔
พ.ศ. ๒๓๕๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอนันตการ
ฤทธิ เมื่อณวันจันทร์เดือนอ้ายขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก
จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐
ได้ว่ากรมช่างทหารในญวน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
เปนต้นสกุลยุคันธร ณกรุงเทพ

๓๓ พระองค์เจ้าชายสีสังข์ ประสูตรปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕
พ. ศ. ๒๓๕๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม
เปนต้นสกุลสีสังข์ ณกรุงเทพ

๓๔ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูตรปีระกาเบญจศก
จุลศักราช ๑๑๗๕ พ. ศ. ๒๓๕๖

เจ้าจอมมารดาศรี ธิดาเจ้าเวียงจันท์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๕ พระองค์เจ้าชายรัชนิกร ประสูตรปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖
พ. ศ. ๒๓๕๗

เจ้าจอมมารดาพลับ (จินตหรา)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เปนต้นสกุลรัชนิกร ณกรุงเทพ

๓๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ.๒๓๕๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาม่วง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๗ พระองค์เจ้าชายทัดทรง ประสูตรปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘
พ. ศ. ๒๓๕๙

เจ้าจอมมารดาแจ่ม

๓๘ พระองค์เจ้าชายรองทรง ประสูตรปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘
พ. ศ. ๒๓๕๙

เจ้าจอมมารดาภู่ (อิเหนา)
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นสิทธิสุขุมการ
เมื่อณวันอาทิตย เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ. ศ. ๒๔๑๐
ได้ทรงบังคับการโรงทอง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ

ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ. ศ. ๒๔๑๙
พระชัณษา ๖๑ ปี
เปนต้นสกลรองทรง ณกรุงเทพ
๓๙ พระองค์เจ้าชายสุดวอน ประสูตรปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙
พ. ศ. ๒๓๖๐
เจ้าจอมมารดามี (บุษบา)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
๔๐ พระองค์เจ้าหญิงสุดศาลา ประสูตรปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙
พ. ศ. ๒๓๖๐
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาม่วง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนกรมขุนเสนานุรักษ์ ๑๔ พระองค์ ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนพระบัณฑูรน้อย ๗ พระองค์ ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ๑๙ พระองค์ รวม ๔๐ พระองค์

พระนามพระโอรสธิดา
ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ
รัชกาลที่ ๓
ประสูตรเมื่อก่อนอุปราชาภิเศก

๑ พระองค์เจ้าหญิงอรุณ ประสูตรณวัน ๑ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก
๕
จุลศักราช ๑๑๖๗ พ.ศ. ๒๓๔๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๒ ฯ ๔/๘ ค่ำ ปีรกาสัปตศก
จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

๒ พระองค์เจ้าหญิงสำอาง ประสูตรณวัน ๗ ฯ ๑๐ ๖ ค่ำ ปีเถาะนพศก
จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐
เจ้าจอมมารดาคุ้มใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๑ ฯ ๑๐ ๖ ค่ำ ปีมเสงเอกศก
จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒

๓ พระองค์เจ้าชายสว่าง ประสูตรณวัน ๒ ฯ ๒ ๑๐ ค่ำ ปีกุญสัปตศก
จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดางิ้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ณวัน ๓ ฯ ๓ ค่ำ ปีระกาตรีศก
๑๑
จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

๔ พระองค์เจ้าหญิงอัมพร ประสูตรณวัน ๑ ๆ ๑ ค่ำ ปีกุญสัปตศก
จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
เจ้าจอมมารดาแสง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

๕ พระองค์เจ้าหญิงสังวาล ประสูตรณวัน ๒ ๆ ๘ ค่ำ ปีชวดอัฐศก
จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเพ็ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๒ ๆ ๖ ค่ำ ปีมโรงโทศก
จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓

๖ พระองค์เจ้าชายกำภู ประสูตรณวัน ๕ ๆ ๖ ค่ำ ปีฉลูนพศก
จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
เจ้าจอมมารดาคำ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘
พ.ศ. ๒๔๑๙
เปนต้นสกุลกำภู ณกรุงเทพ

๗ พระองค์เจ้าชายกัมพล ประสูตรณวัน ๖ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลูนพศก
จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตานี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕
พ.ศ. ๒๓๖๖

๘ พระองค์เจ้าชายอุไทย ประสูตรณวัน ๓ ๆ ๙ ค่ำ ปีฉลูนพศก
๗
จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาอิ่ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ณวัน ๖ ฯ ๘ ค่ำ ปีระกาเอกศก
๑
จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
๙ พระองค์เจ้าชายเกษรา ประสูตรณวัน ๑ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูนพศก
๘
จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
เจ้าจอมมารดาคุ้มเล็ก
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอานุภาพ
พิศาลศักดิ เมื่อณวัน ๕ ฯ ๔ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗
๗
พ.ศ. ๒๔๐๘
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๑ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ ปีระกา
เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
๑๐ พระองค์เจ้าชายเนตร ประสูตรณวัน ๕ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก
จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเพ็ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ปีมเมียฉศก จุลศักราช ๑๑๙๖
พ.ศ. ๒๓๗๗
๑๑ พระองค์เจ้าชายขจร ประสูตรณวัน ๑ ฯ ๕ ค่ำ ปีมโรงโทศก
จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓
เจ้าจอมมารดานิ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ณวัน ๔ ฯ ๓ ค่ำ ปีมเมียฉศก
จุลศักราช ๑๑๙๖ พ.ศ. ๒๓๗๗

๑๒ พระองค์เจ้าชายอิศราพงษ์. ประสูตรณวัน ๕ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีมโรง
๓
โทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓
พระองค์เจ้าดาราวดี ในกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑
เปนพระมารดา ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรรณบัตร เปนเจ้า
ฟ้าอิศราพงษ์ เมื่อณวัน ๕ เดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุญตรีศก
จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ณวัน ๓ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีระกาตรีศก
๑๐ ๘
จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔
เปนต้นสกุล อิศรศักดิ์ ณกรุงเทพ

๑๓ พระองค์เจ้าหญิงอัมพา ประสูตรณวัน ๕ ฯ ๘ ค่ำ ปีมเสงตรีศก
๔
จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาฉิมสิงหฬ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕
พ.ศ. ๒๓๖๖

๑๔ พระองค์เจ้าชายนุช ประสูตรณวัน ๑ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีมเสงตรีศก
๑๑
จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพ็ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๔ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีจอฉศก
จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

เปนต้นสกุลอนุชะศักดิ์ ณกรุงเทพ

๑๕ พระองค์เจ้าชายแฉ่ง ประสูตรณวัน ๖ ๆ ๖ ค่ำ ปีมเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาวิ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ปีมโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ประสูตรเมื่ออุปราชาภิเศกแล้ว

๑๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรณวัน ๔ ๆ ๑ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๗

เจ้าจอมมารดาลูกจันทน์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ปีกุญนพศก จุลศักราช ๑๑๘๙ พ.ศ. ๒๓๗๐

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรณวัน ๖ ๆ ๘ ค่ำ ปีรกาสัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ พ.ศ. ๒๓๖๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาฉิมสิงหฬ

สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร

๑๘ พระองค์เจ้าชาย (ชื่อก) ประสูตรณวัน ๒ ๆ ๕ ค่ำ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พ.ศ. ๒๓๗๒

เจ้าจอมมารดาเอม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๗ ๆ ๗ ค่ำ ปีมเมียจัตวาศก

จุลศักราช ๑๒๔๔ พ. ศ. ๒๔๒๕

๑๙ พระองค์เจ้าบันเทิง ประสูตรณวัน ๒ ๆ ๕ ค่ำ ปีฉลูเอกศก

จุลศักราช ๑๑๙๑ พ. ศ. ๒๓๗๒

ได้เปนพระชายา สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

เจ้าจอมมารดาภู

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๐ พระองค์เจ้าชายอินทวงษ์ ประสูตรณวัน ๑ ๆ ๓ ค่ำ ปีฉลูเอกศก
๑๔

จุลศักราช ๑๑๙๑ พ. ศ. ๒๓๗๒

เจ้าจอมมารดาพัน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๖ ๆ ๘ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก
๗

จุลศักราช ๑๒๑๗ พ. ศ. ๒๓๙๘

ประสูตรมาแต่วังนอก ๑๕ พระองค์ ประสูตรในวังน่า ๕ พระองค์ รวม ๒๐ พระองค์

พระนามพระเจ้าลูกเธอ
ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๔
ประสูตรเมื่อก่อนบวรราชาภิเศก

๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีมแมสัปตศก จุลศักราช ๑๑๙๗ พ.ศ. ๒๓๗๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรณวัน ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๙๙ พ.ศ. ๒๓๘๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดามาไลย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓ พระองค์เจ้าชายยอดยิ่งยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร ประสูตรณวัน ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอม
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เมื่อณวัน ๖ ๑๔ ๗ ๔ ค่ำปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้พระราชทานอุปราชาภิเศก เป่นกรมพระราชวัง
บวรสถานมงคล
ทิวงคตในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๖ ๆ ๙ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๙

๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรณวัน ๑ ๆ ๑๐ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุล
ศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๙๑
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดากุหลาบ

๕ พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา ประสูตรณวัน ๕ ๒ ๗ ๓ ค่ำ ปีจอ
สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๙๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดามาไลย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔ พ.ศ. ๒๔๓๘

๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรณวัน ๖ ๒ ๗ ๔ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุล
ศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๙๑
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีกุญเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑
พ.ศ. ๒๓๙๒
เจ้าจอมมารดาใย

๘ พระองค์เจ้าหญิงบุบผา ประสูตรณวัน ๑ ๆ ๙ ค่ำ ปีกุญเอกศก
จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดากลิ่น

๙ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีกุญเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๑๐ พระองค์เจ้าชายสุธารศ ประสูตรณวัน ๒ ๕ ๗ ๙ ค่ำ ปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดากุหลาบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงสุดาสวรรค์ ประสูตรณวัน ๔ ๗ ๙ ค่ำ ปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดามาไลย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อณวันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๒ พระองค์เจ้าชายวรรัตน ประสูตรณวัน ๗ ๗ ๖ ๑๒ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔
เจ้าจอมมารดาเกด
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นพิศาลบวรศักดิ เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ปีมเสงตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙
เปนต้นสกุลวรรัตน ณกรุงเทพ

๑๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔
เจ้าจอมมารดาบัว

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงตลับ ประสูตรปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓
พ.ศ. ๒๓๘๔
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดากลิ่ม

๑๕ พระองค์เจ้าชายปรีดา ประสูตรณวัน ๑ ๆ ๘ ค่ำ ปีขาลจัตวาศก
จุลศักราช ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๘๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเอม

๑๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรณวัน ๗ ๆ ๕ ค่ำ ปีมโรงฉศก จุล
ศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖
พ.ศ. ๒๓๘๗
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน

๑๘ พระองค์เจ้าชายภาณุมาศ ประสูตรณวัน ๗ ๆ ๑๒ ค่ำ ปีมเสง
สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวัน ๗ ๆ ๙ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก
จุลศักราช ๑๒๕๐ พ.ศ. ๒๔๓๑
เปนต้นสกุลภาณุมาศ ณกรุงเทพ

๑๙ พระองค์เจ้าชายหัศดินทร์ ประสูตรณวัน ๓ ๑๓ ๑๒ ค่ำ ปีมเสง
สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาหนู
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นบริรักษ์
นรินทรฤทธิ์ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมเสงตรีศก
จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวัน ๗ ๗ ๙ ค่ำ ปีจออัฐศก
๗
จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙

๒๐ พระองค์เจ้าชายเนาวรัตน ประสูตรณวัน ๓ ๔ ๗ ๔ ค่ำ ปีมเสง
สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาเอม
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นสถิตย์อำรง
สวัสดิ เมื่อณวันศุกร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมเสงตรีศก จุล
ศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๓
เปนต้นสกุลนวรัตน ณกรุงเทพ

๒๑ พระองค์เจ้าชายเบญจางค์ ประสูตรณวัน ๖ ๗ ๔ ค่ำ ปีมเสงตรี
๘
ศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวัน ๒ ๑๐ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก
พ.ศ. ๒๔๑๙

๒๒ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมแมนพศก จุลศักราช ๑๒๐๙

พ.ศ. ๒๓๙๐

เจ้าจอมมารดาด้า

๒๓ พระองค์เจ้าชายยุคุนธร ประสูตรณวัน ๒ ๆ ๑๐ ๘ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิ

ศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑

เจ้าจอมมารดาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐

พ.ศ. ๒๓๙๑

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดากลิ่ม

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงราษี ประสูตรณวัน ๗ ๆ ๑๒ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิ

๑

ศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑

เจ้าจอมมารดาเยี่ยง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘

พ.ศ. ๒๔๔๒

๒๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑

พ.ศ. ๒๓๙๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

๒๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีรกาเอกศกจุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาด้า

๒๘ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีรกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
เจ้าจอมมารดาเท้ย

๒๙ พระองค์เจ้าชายกระจ่าง ประสูตรณวัน ๔ ๑๐ ๑๐ ค่ำ ปีระกาเอก
ศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงวงจันทร์ ประสูตรณวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก
จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาเอม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อณวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙

๓๑ พระองค์เจ้าชายวัชรินทร์ ประสูตรปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒
พ.ศ. ๒๓๙๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงจำเริญ ประสูตรณวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก
๑๒
จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดากลิ่ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖
พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงถนอม ประสูตรณวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก จุล
๑๒
ศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
เจ้าจอมมารดาพัน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวัน ๓ ๆ ๑๑ ๑๒ ค่ำ ปีระกาสัปตศก
จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

ประสูตรเมื่อบวรราชาภิเศกแล้ว

๓๔ พระองค์เจ้าชายโตสินี ประสูตรณวัน ๗ ๆ ๑๒ ค่ำ ปีกุญตรีศก
จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดากลิ่ย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อณวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๘
เปนต้นสกุลโตษะณีย์ ณกรุงเทพ

๓๕ พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณวงษ์ ประสูตรวัน ๒ ๆ ๙ ค่ำ ปีฉลู
เบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตรเปนกรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร
เมื่อณวันจันทร์ที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อณวันที่๑๓พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๕๖

๓๖ พระองค์เจ้าชายนันทวัน ประสูตรณวัน ๓ ๆ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก
จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาหนู
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐
พ.ศ. ๒๔๓๔
เปนต้นสกุลนันทวัน ณกรุงเทพ

๓๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕
พ.ศ. ๒๓๙๖
เจ้าจอมมารดาจัน

๓๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕
พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดากลิ่บ

๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

๔๐ พระองค์เจ้าชายวัฒนา ประสูตรณวัน ๗ ฯ ๔ ๑ ค่ำ ปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗
เจ้าจอมมารดาลำภู

๔๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗
ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดากลิ่บ

๔๒ พระองค์เจ้าหญิงภัควดี ประสูตรณวัน ๒ ฯ ๑๕ ๕ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
เจ้าจอมมารดาพลอย

๔๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗
พ.ศ. ๒๓๙๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาช้อย

๕๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
ที่ ๘ ในเจ้าจอมมารดากลิบ

๕๕ พระองค์เจ้าหญิงวรภักตร์ ประสูตรณวัน ๑ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
เจ้าจอมมารดาส่าน

๕๖ พระองค์เจ้าหญิงวิไลยทรงกัลยา ประสูตรณวัน ๒ ฯ ๒ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๕๗ พระองค์เจ้าหญิงเฉิดโฉม ประสูตรณวัน ๗ ฯ ๕ ค่ำ ปีมโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาสีดา

๕๘ พระองค์เจ้าหญิงประโลมโลกย์ ประสูตรณวัน ๗ ฯ ๗ ค่ำ ปีมโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาแก้ว
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓

๕๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

๕๐ พระองค์เจ้าชายพรหเมศ ประสูตรณวัน ๔ ๗ ๙ ค่ำ ปีมโรงอัฐศก
๑๑
จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาพรหมา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

๕๑ พระองค์เจ้าหญิงโศกส่าง ประสูตรณวัน ๕ ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีมโรง
อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาหงษ์

๕๒ พระองค์เจ้าหญิงพิมพับศรสร้อย ประสูตรณวัน ๔ ๗ ๑ ค่ำ ปีมโรง
อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

๕๓ พระองค์เจ้าชายจรูญโรจน์เรืองศรี ประสูตรณวัน ๓ ๗ ๔ ค่ำ ปี
๑๔
มโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาช้อย
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นจรัสพรปฏิ
ภาณเมื่อณวันพุฒที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๙
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖
เปนต้นสกุลจรูญโรจน์ ณกรุงเทพ

๕๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมเสงนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐
ที่ ๙ ในเจ้าจอมมารดากลิบ

๕๕ พระองค์เจ้าชายสนั่น ประสูตรณวัน ๗ ๗ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีมเสงนพศก
จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

เจ้าจอมมารดาอ่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อณวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖

๕๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรปีมเสงนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙

พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาช้อย

๕๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีมเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๒๐

พ.ศ. ๒๔๐๑

เจ้าจอมมารดาสายบัว

๕๘ พระองค์เจ้าหญิงสอางค์ ประสูตรณวัน ๕ ๑๕ ๒ ค่ำปีวอกโทศก

จุลศักราช ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

ประสูตรก่อนบวรราชาภิเศก ๓๓ พระองค์ ประสูตรใน

วังน่า ๒๕ พระองค์ รวม ๕๘ พระองค์

พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอ
ในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
รัชกาลที่ ๕

ประสูตรก่อนอุปราชาภิเศก

๑—๒ พระองค์เจ้าชายแฝด ประสูตรปีมเสงนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

จอมมารดาหม่อมหลวงปริก

สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๓ พระองค์เจ้าหญิงปฐมพิศมัย ประสูตรณวัน ๕ ๑๒ ๗ ๙ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

จอมมารดากรุด

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑

ประสูตรเมื่ออุปราชาภิเศกแล้ว

๔ พระองค์เจ้าชายวิไลยวรวิลาศ ประสูตรณวัน ๔ ๑๒ ๗ ๕ ค่ำ ปีมเสงเอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒

จอมมารดาเขม

เปนต้นสกุลวิลัยวงศ์ ณกรุงเทพ

๕ พระองค์เจ้าชายกาญจโนภาษรัศมี ประสูตรณวัน ๒ ๑๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓

จอมมารดาปริกเล็ก
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นชาญไชย
บวรยศ เมื่อณวันจันทร์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑
เปนต้นสกุลกาญจนวิชัย ณกรุงเทพ

๖ พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม) ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓
ที่ ๑ ในจอมมารดาเวก
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๗ พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม) ประสูตรปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พ.ศ. ๒๔๑๓

จอมมารดาลม้าย

๘ พระองค์เจ้าหญิงภัททาวดีศรีราชธิดา ประสูตรณวัน ๕ ฯ ๘ ค่ำ ปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
ที่ ๑ ในจอมมารดาเลี่ยมเล็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ พ.ศ. ๒๔๔๒

๙ พระองค์เจ้าชายกัลยาณประวัติ ประสูตรณวัน ๒ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔

จอมมารดาเลี่ยมใหญ่
ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นกวีพจน์สุปริชา เมื่อณวันอังคารที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖
เปนต้นสกุลกัลยาณะวงศ์ ณกรุงเทพ

๑๐ พระองค์เจ้าหญิงธิดาจำรัสแสงศรี ประสูตรณวัน ๗ ๆ ๑๓ ๑ ค่ำ ปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
จอมมารดาเขียวใหญ่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงฉายรัศมีหิรัญพรรณ ประสูตรณวัน ๓ ๆ ๘ ๒ ค่ำ ปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
จอมมารดาบุ๋ย

๑๒ พระองค์เจ้าหญิง ยังไม่มีพระนาม ประสูตรปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
ที่ ๒ ในจอมมารดาเวก
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๑๓ พระองค์เจ้าหญิงกลิ่นแก่นจันทนารัตน์ ประสูตรณวัน ๒ ๆ ๑๑ ๑๑ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
ที่ ๑ ในจอมมารดาจั่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณปีกุญสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

๑๔ พระองค์เจ้าชายสุทัศนนิภาธร ประสูตรณวัน ๖ ๆ ๑๕ ๔ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
จอมมารดาหม่อมหลวงนวม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อณวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑
เปนต้นสกุลสุทัศนีย์ ณกรุงเทพ

๑๕ พระองค์เจ้าชายวรวุฒิอาภรณ์ ประสูตรณวัน ๔ ๆ๑ ๕ ค่ำ ปีระกา
เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารดาป้อม
เปนต้นสกุลวรวุฒิ ณกรุงเทพ

๑๖ พระองค์เจ้าชายโอภาษไพศาลรัศมี ประสูตรณวัน ๑ ๆ๗ ๖ ค่ำ ปี
ระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารดาหม่อมราชวงษ์กลิ่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖
พ.ศ. ๒๔๔๐

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ยังไม่ทันมีพระนาม ประสูตรปีระกาเบญจศก
จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารดาอิน
สิ้นพระชนม์ปีเดียวกัน

๑๘ พระองค์เจ้าหญิงอัษศรศรีราชกานดา ประสูตรณวัน ๑ ๆ๑ ๒ ค่ำ
ปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖
จอมมารดาต่วน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อณวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

๑๙ พระองค์เจ้าชายรุจาวรณวี ประสูตรณวัน ๔ ๆ๗ ๘ ค่ำ ปีจอฉศก

จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗
จอมมารดาสมบุญ
เปนต้นสกุลรุจวิชัย ณกรุงเทพ
๒๐ พระองค์เจ้าหญิงเทวิวิไลยวรรณ ประสูตรณวัน ๗ ฯ ๗ ค่ำ ปีกุญ
สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘
จอมมารดาสุ่นใหญ่
๒๑ พระองค์เจ้าชายวิบูลยพรรณรังษี ประสูตรณวัน ๔ ฯ ๒ ค่ำ ปีชวด ๑๑
อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
จอมมารดาเขียวเล็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๗
พ.ศ. ๒๔๕๑
๒๒ พระองค์เจ้าชายรัชนีแจ่มจรัส ประสูตรณวัน ๔ ฯ ๒ ค่ำ ปีชวด ๑๑
อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
ที่ ๒ ในจอมมารดาเลี่ยมเล็ก
ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นพิทยา
ลงกรณ์ เมื่อณวันอังคาร ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖
เปนต้นสกุลรัชนี ณกรุงเทพ
๒๓ พระองค์เจ้าชายไชยรัตนวโรภาษ ประสูตรณวัน ๓ ฯ ๒ ๓ ค่ำ
ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
จอมมารดาปริกใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๑๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐

๒๔ พระองค์เจ้าหญิงวิมลมาศมาลี ประสูตรณวัน ๔ ฯ ๔ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
ที่ ๒ ในจอมมารดาจั่น

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงสุนทรินาฏ ประสูตรณวัน ๓ ฯ ๖ ค่ำ ปีมโรง โทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓
จอมมารดาสุ่นเล็ก

๒๖ พระองค์เจ้าหญิงประสาทสมร ประสูตรณวัน ๔ ฯ ๔ ค่ำ ปีมเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ. ๒๔๒๕
จอมมารดายิ้ม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันเมื่อณวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

๒๗ พระองค์เจ้าชายบวรวิสุทธิ์ ประสูตรณวัน ๒ ฯ ๒ ค่ำ ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖
จอมมารดาสอาด
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓

๒๘ พระองค์เจ้าหญิงกมุทมาลี ประสูตรณวัน ๖ ฯ ๙ ค่ำปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗
จอมมารดาหม่อมราชวงษ์เชื้อ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อณวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๐ พ.ศ. ๒๔๕๔

๒๙ พระองค์เจ้าหญิงศรีสุดสวาดี ประสูตรณวัน ๖ ๑๕ ๆ ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗ จอมมารดาแข

ประสูตรก่อนอุปราชาภิเศก ๓ พระองค์ ประสูตรในวังน่า ๒๖ พระองค์ รวม ๒๙ พระองค์

ห้องสมุดหนังสืออนุสรณ์งานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร ๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

แผนที่พระราชวังบวรสถานมงคล

กรมแผนที่ สำหรวจแต่ณวัน ๓ฯ๖ ค่ำปีกุญนพศก ๑๒๔๙

ข้าพระพุทธเจ้า

นายมานิตร์รู้ยา นายเฟิม

เปนผู้สำหรวจ แล้วแต่ณวัน ๖ฯ๗ ค่ำปีกุญนพศก ๑๒๔๙

ข้าพระพุทธเจ้า

หม่อมราชวงษ์ลม้าย นายเล่ม

เปนผู้เขียน

สำหรวจแก้ไขเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๑

กรมแผนที่ทหารบก